МІНІСТЕРТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ М. П. ДРАГОМАНОВА

ІСТИТУТ ІСТОРИЧНОЇ ОСВІТИ
КАФЕДРА ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ

До 300-річчя воєнно-політичного виступу гетьмана Івана Мазепи за державну незалежність України

ДОБА ГЕТЬМАНА І. МАЗЕПИ В ЄВРОПЕЙСЬКІЙ ІСТОРІЇ: МІФИ І РЕАЛІЇ

МАТЕРІАЛИ
Міжнародної науково - теоретичної конференції

Київ – Батурин – 2009

УДК 94(477) «17 /18» Мазепа І.
ББК 63.3 (4 Укр.) 46
Д55

Доба гетьмана І. Мазепи в європейській історії: міфи і реалії: Матеріали Міжнародної науково-теоретичної конференції. Київ-Батурин. 7 – 8 листопада 2008 р. / Національний педагогічний університет імені М.П.Драгоманова. – К.: Вид-во НПУ ім. М.П.Драгоманова, 2009. – 168 с.

До збірника увійшли доповіді та виступи на Міжнародній науково-теоретичній конференції «Доба гетьмана І. Мазепи в європейській історії: міфи і реалії» (7 – 8 листопада 2008 р.), проведеній кафедрою історії України Інституту історичної освіти НПУ ім. М.П.Драгоманова.

У статтях науковців, викладачів, аспірантів і студентів висвітлюються малодосліджені актуальні проблеми політичної, соціально-економічної та культурної діяльності гетьмана І. Мазепи в контексті європейської історії. Розглядаються міфи і реалії «Мазепіади» в пам'яті нащадків. Матеріали збірника визначають роль гетьмана в українських державотворчих процесах, відновлюють історичну справедливість в оцінці політики гетьмана І. Мазепи.

Редакційна колегія:

Співголови редколегії:

Смолій В. А. – доктор історичних наук, професор, академік НАН України

Андрущенко В. П. – доктор філософських наук, професор, член-кор. НАН України, академік АПН України

Члени редколегії:

Борисенко В. Й. – доктор історичних наук, професор (*відповідальний редактор*)

Бех В. П. – доктор філософських наук, професор

Виговський М. Ю. – доктор історичних наук, професор

Гуржій О. І. – доктор історичних наук, провідний науковий співробітник

Сушко О. О. – доктор історичних наук, професор

Вєтров І. Г. – кандидат історичних наук, доцент

Невінчана І. О. – кандидат історичних наук *(відповідальний секретар)*

Рецензенти:

Журба М. А. – доктор історичних наук, професор

Мордвінцев В. М. – доктор історичних наук, професор

Рекомендовано до друку Вченою радою Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова (протокол № 9 від 28 квітня 2009 р.)

Президент України

Організаторам, учасникам і гостям
Міжнародної науково-теоретичної конференції
«Доба гетьмана І.Мазепи
в європейській історії: міфи і реалії»

Сердечно вітаю учасників Міжнародної науково-теоретичної конференції «Доба гетьмана І.Мазепи в європейській історії: міфи і реалії».

Високо цінную ініціативу проведення цього поважного форуму. Його актуальність підкреслюють гострі дискусії в нашому суспільстві, у наукових спільнотах інших країн, що точаться навколо непересічної постаті гетьмана Мазепи та його ролі в історії України і Європи.

У процесі розбудови демократичної держави, консолідації сучасної української нації та її повернення до європейського цивілізаційного простору надзвичайно важливо позбавитися нав'язаних тоталітаризмом стереотипів, виробити новий, вільний від політизації й міфологізації погляд на події минулого.

Переконаний, прагнення Івана Мазепи захистити національну свободу й духовні цінності, вибороти і відродити державність України має стати для нашого народу прикладом вірного служіння Батьківщині.

Бажаю плідної роботи, натхнення і нових здобутків.

Віктор ЮЩЕНКО

Пленарне засідання

Вітання
ректора НПУ ім. М.П. Драгоманова доктора філософських наук, професора, академіка АПН України
В.П. Андрущенка

Сердечно вітаю учасників міжнародної науково-теоретичної конференції «Доба гетьмана І. Мазепи в європейській історії: міфи і реалії». Ця конференція приурочена до трьохсотріччя спроби гетьмана І. Мазепи змінити зовнішньо-політичний курс України і відновити її колишню державну незалежність.

Ми зібралися в складний, але надзвичайно важливий для України час. Молода Українська держава робить все можливе для ствердження себе на світовій арені як демократична і незалежна. Ми віддаємо належне розумінню того, що для становлення такої України необхідні серйозні зміни у психології, світосприйнятті нашими громадянами тих реалій, які склалися на сьогодні як в Україні, так і поза нею.

Одним із найголовніших компонентів національної свідомості українців є відновлення історичної пам'яті, яка має базуватися на правдивих фактах нашої минувшини. В історії України залишилось чимало фальсифікованих, замовчуваних подій і явищ, які спотворюють наше минуле.

Однією з таких сторінок є неоднозначна політика гетьмана Івана Мазепи. Наукові дискусії про політичну діяльність та особу гетьмана І. Мазепи, що тривають вже кілька століть, далеко виходять за межі історичної науки. Вони є частиною суспільно-політичної сфери України.

Приємно, що керівництво держави і широка громадськість не залишились байдужими до неправдивих, заангажованих сторінок нашої історії. Надзвичайно важливим є Указ Президента України «Про відзначення 300-річчя подій, пов'язаних з воєнно-політичним

виступом гетьмана І. Мазепи та укладенням українсько-шведського союзу», який особливо стимулює громадськість до перегляду застарілих стереотипів у сприйнятті політики гетьмана І. Мазепи.

Ми можемо проводити паралелі розвитку України часів гетьманування І. Мазепи та на сучасному етапі її становлення. Як і тоді, так і зараз суспільство не завжди готове сприймати той шлях розвитку, що пропонує політична еліта. Але широке представництво наукової і педагогічної громадськості нашої конференції та інших подібних заходів свідчить про бажання українців з'ясувати історичну правду про одну з непересічних постатей в історії України та однодумців гетьмана.

За своєю значимістю діяльність гетьмана Мазепи виходить далеко за межі України і екстраполюється на сусідні з нею регіони. У цьому плані важливо, що у роботі нашої конференції беруть участь представники як ближніх, так і далеких держав. Зокрема, польські вчені-історики з Ченстохова і Гнєзно-Познань, а також науковець з Торонтського університету Канади. Присутні учасники сьогоднішньої конференції репрезентують провідні наукові установи та вищі навчальні заклади Києва, а також різні регіони нашої держави, зокрема Переяславщину, Черкащину, Чернігівщину, Кіровоградщину, Житомирщину, Хмельниччину, Крим та інші. Приємно, що більшість із учасників конференції є докторами і кандидатами наук. Але для нас важливо, що до цієї когорти видатних вчених приєдналась і маса молодих науковців, аспірантів, студентів. Це є запорукою того, що справа, яка розпочалася в сучасних умовах по відновленню історичної правди про гетьмана І. Мазепу, буде розвиватися далі.

Висловлюю впевненість, що виступ гетьмана І. Мазепи за державну незалежність України був, є і буде своєрідним політичним заповітом для поколінь українців у прагненні до розбудови та відстоювання інтересів незалежної Української держави.

Бажаю успіху в роботі конференції.

Вітання
директора Інституту історії України НАН України доктора історичних наук, професора, академіка НАН України
В. А. Смолія

Сердечно вітаю усіх організаторів і учасників цього міжнародного форуму, присвяченого знаменній події у вітчизняній та загальноєвропейській історії. Переорієнтація зовнішньополітичного курсу України із Росії на ряд європейських держав мала під собою глибинні причини і передумови. Сподіваюсь, що учасники конференції зможуть глибше і об'єктивніше розкрити ті кроки і заходи гетьмана І. Мазепи, що були спрямовані на відновлення державної незалежності України.

Діяльність гетьмана І. Мазепи неоднозначно сприймалася і сприймається донині як українським, так і в цілому європейським суспільствами. У такому ж плані вона оцінювалася фахівцями з вітчизняної історії та різними політичними силами. Мало було в українській історії державних діячів, навколо особистостей яких так довго б і затято точилися дискусії з різко діаметральними оцінками.

У 2008 році було опубліковано велику кількість монографій, розвідок, статей присвячених гетьману Мазепі та його добі. Але ми не зможемо повноцінно дослідити події того часу за браком джерел у вітчизняних архівах. Більшість матеріалів мазепинської доби знаходяться в Росії – архівах Москви та Петербурга, а також у Польщі. Тому перед істориками стоїть першочергове завдання опрацювати відповідні фонди зарубіжних архівів.

Епоха гетьманування Мазепи сьогодні, як ніколи, затребувана широкою громадськістю України, яка хоче знати про неї правду. Звичайно, тут особлива роль належить історикам, які у своїй дослідницькій роботі над історією доби гетьмана Мазепи мали б керуватися принципами відповідності діяльності гетьмана інтересам України, а не зарубіжних країни чи певних політичних сил.

Ми не маємо забувати, що вітчизняна історія, особливо її кульмінаційні сторінки, завжди перебували і перебувають на передньому плані суспільно-політичної думки і позицій різних політичних сил. Часто, на жаль, ці позиції характеризуються упередженістю або дилетантизмом, використовуються для різних маніпуляцій в зображенні як минулого, сучасного, так і майбутнього України.

Сучасний історик має враховувати у своїх дослідженнях комплекс часто суперечливих, взаємопов'язаних реалій суспільно-політичного минулого України. Це особливо стосується дослідження і оцінки діяльності такої неперсічної у європейській історії особистості, як гетьман І. Мазепа. Спроба гетьмана відновити державну незалежність України викликає розуміння, повагу і захоплення мужністю його політичних задумів і рішень.

Формувати у людей правдиву історичну пам'ять, є одним з головних завдань наших педагогів. Саме озброєні правдою історії особистості здатні успішно розбудувати Україну. У цьому плані й актуалізується робота нашої конференції.

Бажаю конференції успіху!

Тези доповідей

Проректор НПУ ім. М.П. Драгоманова доктора філософських наук, професор *В.П. Бех*

Виступ першого проректора НПУ імені М. Драгоманова було розпочато із привітальних слів на честь організаторів та учасників конференції. Наголошувалось на високому рівні організації заходу.

Організації конференцій, семінарів, круглих столів – перше завдання істориків, коли мова йде про висвітлення героїчної доби козацтва в цілому. До справи вшанування загиблих у Батурині та тих, що полягли у боротьбі за незалежність, долучився і наш університет.

Під час промови було акцентовано увагу на потребу об'єктивної оцінки подій 1708 – 1709 рр. пов'язаних із постаттю гетьмана І.Мазепи. Зокрема було зазначено: «Сьогодні, в країні відсутня ідеологічна цензура і кожен з нас може вільно висловлювати свої думки. Неупереджене усвідомлення вітчизняної історії – одне з головних завдань сучасного дослідника. Постать гетьмана Івана Мазепи – це приклад державника. Настав час подолання стереотипів та ганебних епітетів «зрадника» чи «анафемщика», які ще нещодавно так рясно наповнювали підручники».

Об'єднання зусиль громадськості навколо великих синів України, яким є Іван Мазепа – завдання всіх прогресивних сил України.

Архієпископ Переяслав-Хмельницький, намісник Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря, ректор Київських духовних академії і семінарії, вікарій Київської єпархії
Владика Димитрій

Доповідь архієпископа була присвячена питанню анафеми, що її наклала на гетьмана Івана Мазепу російська православна церква в XVIII ст.

Ще у 1918 р. в Києві під час правління Гетьмана Павла Скоропадського відбулася панахида по гетьманові І. Мазепі. Виголошена заупокійна молитва за душу українського володаря скасовує будь-які церковні прокляття. На початку 90-х рр. XX ст. представники української церкви повторили цей чин.

Єдине джерело, яке може розтлумачити поняття анафеми – це богословська література. «В требниках немає поняття прокляття за політичними мотивами. Особи, які сіють єресь – оці можуть отримати анафему», – наголосив Владика.

Меценатська діяльність Івана Степановича Мазепи, як-от: будівництво церков, шпиталів, шкіл та інших культурно-духовних закладів характеризують гетьмана як побожну та мудру людину. Подібні дії заслуговують на велику повагу українського народу, не дивлячись на спотворення його постаті тодішньою російською владою та церквою.

Закінчуючи свою доповідь, Владика, запросив 13 листопада усіх бажаючих на освячення щойно відреконструйованого Свято-Покровського храму в Батурині.

Професор кафедри давньої та нової історії Київського національного університету ім. Т. Г. Шевченка, доктор історичних наук, професор *В.І. Сергійчук*

У доповіді «До питання про причини українсько-шведського союзу 1708 р.» було розкрито основні причини зміни зовнішньополітичної орієнтації гетьмана Мазепи.

Послідовно імперська політика російського уряду стала головною причиною антиукраїнської спрямованості. Це добре усвідомлював гетьман І. Мазепа ще з часу свого приходу до влади. Тому невипадково він попереджував окремих старшин про те, що Москві довіряти не можна, а треба твердо стояти за свої інтереси.

Проводилася нищівна соціально-економічна Петербурга по відношенню до Гетьманщини. Одним з головних чинників була запланована реформа козацького війська. Після переможної ходи українського війська на театрі «Свейських походів» під час шведсько-російської війни, Петро І задумав зорганізувати з козацьких полків драгунські.

Однією з внутрішніх мотивацій гетьмана у зміні пріоритетів була любов до Батьківщини: «Не для свого достатку він це робить, а заради Матері-України».

Гетьман Іван Мазепа цілком усвідомлював свою місію для майбутньої долі українського народу та його історичного поступу. Зробив цілком вмотивовану спробу відновити незалежність України.

Директор Інституту археології та стародавньої історії Північного Лівобережжя завідувач кафедри історії та археології України Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка, кандидат історичних наук *В.П. Коваленко*

Археологічним розкопкам та історії Батуринської фортеці було присвячено доповідь В.П. Коваленка у співавторстві з О.Б. Коваленком та В. Мезенцевим «Археологічні дослідження Батурина».

Батурин, як повноцінна фортеця, відома нам з часів Київської Русі. Перші ж укріплення знаходились на місці батуринської цитаделі ще у скіфський період.

Майбутня гетьманська столиця пережила трагічну історію свого становлення. У 1238 р. давньоукраїнський град було зруйновано ордами Батия. Проте про остаточний занепад говорити не можна.

Життя у межах замку відновилось у XVII ст., про що твердять нумізматичні знахідки. Доповідач зазначив, що осінні події 1708 р. стали жахливим часом для мешканців столиці. Віддані Мазепі батуринці, разом із козацьким та найманим військом, стали на захист міста. До рук Меншикова місто-фортеця потрапило після довготривалої облоги. Археологи навіть знайшли підземний хід, можливо саме той, яким довгі роки пояснювалось проникнення російських військ у фортецю.

Серед знахідок було продемонстровано на фотокопіях поховання захисників та городян. Можна говорити і про виявлення місця розташування батуринської церкви, зруйнованої у 1708 р.

Подальші археологічні дослідження гетьманської столиці нададуть історикам ще більше фактів з побуту та життя столичних мешканців напередодні знищення Батурина.

Доповіді

Завідувач кафедри історії України Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова доктор історичних наук, професор *В.Й. Борисенко*

ОСОБЛИВОСТІ ПОЛІТИКИ ГЕТЬМАНА ІВАНА МАЗЕПИ

В діяльності гетьмана І. Мазепи привертає увагу одна її особливість. Як сталося, що гетьман, який 20 років проводив вірнопідданську політику щодо Московської держави, під кінець свого життя різко пішов на розрив з нею і відвоювання Україні державної незалежності? Спробуємо розібратися в цьому спокійно й без будь-якої заангажованості.

З часу свого приходу до влади в 1687 р. гетьман Іван Мазепа став фактично заручником того становища, в якому на цей час опинилася Україна. Її внутрішнє і зовнішнє становище. В порівнянні з Березневими статтями 1654 р. царський уряд позбавив Україну багатьох державних, політичних, соціальних і економічних прав. Контроль за Гетьманщиною суттєво посилився зі створенням наприкінці 1662 р. Малоросійського приказу. Ще в Переяславських статтях 1659 р. гетьману була поставлена вимога коритися царським указам, йому заборонялося без царського дозволу призначати генеральну старшину і полковників, а тим – самовільно обирати гетьмана. Ці заборони і обмеження повторювалися у різних варіантах і в усіх наступних договірних статтях старшинської адміністрації з російським урядом. Тим самим влада гетьмана була істотно підірвана і опинилася під пильним контролем московської адміністрації.

Гетьманщина була позбавлена також і вищих судових прав. Генеральний військовий суд ще міг вести попереднє дізнання у важливих державних справах, ухвалювати відповідний вирок, але остаточне рішення приймав вже Малоросійський приказ. Як це було у справі прибічників арештованого гетьмана Дем'яна Многогрішного.

Гетьман не був вільним у своїх діях. По всій Гетьманщині владу контролювали царські воєводи з сильними гарнізонами у містах. А під Батурином постійно стояв полк з тисячі стрільців, готовий виконати будь яке доручення московського уряду.

Московська держава на час гетьманування І. Мазепи вже остаточно віддала Польщі Правобережну Україну, а також підпорядкувала українську церкву московському патріархату. Все це не додавало стабільності в житті Гетьманщини, а навпаки – стимулювало прагнення патріотично налаштованої людності відновити порушені права. Звичайно, певні надії при цьому покладалися на гетьмана, як вищого керівника держави. Правда, ці прагнення не виривалися назовні, але при найменшій нагоді вони могли проявитися в практичних діях. І на це гетьман мусив серйозно зважати, враховувати його у своїй політиці.

Значний вплив на характер діяльності гетьмана І. Мазепи справляла старшинська опозиція з числа прихильників усунутого від влади І. Самойловича. Розгалужена родина Самойловичів, незважаючи на розправу над гетьманом і двома його синами, зберегла за собою ряд важливих позицій, значну вагу в суспільстві й використовувала їх для повернення у владні структури. Самойловичі перебували у родинних стосунках з такими відомими в Україні родинами, як Ілляшенки, Полуботки, Сулими, Гамалії тощо. Вони могли мати підтримку й впливового московського боярства, зокрема через рід Шереметьєвих. У таких умовах І. Мазепа мусив зважати на своїх опонентів, в одному випадку задобрюючи їх різними земельними «наданнями» чи посадами у війську, в іншому – поступово усуваючи з управлінських структур. У такій обстановці для гетьмана найважливішим завданням було зміцнити свої позиції в Україні за допомогою царського уряду. Без такої підтримки він не мав можливості проводити самостійну, а тим більше незалежну політику щодо Москви. Постійно демонструючи вірність цареві Петру І, гетьман поступово послаблював ряди опозиціонерів, вербував прихильників, зміцнював своє становище в суспільстві.

Жоден з попередніх гетьманів не був таким щедрим, як І. Мазепа. Він роздав сотні сіл своїм прибічникам, правда, при цьому не забуваючи й себе, дозволяв їм засновувати слободи, займатися прибутковими промислами.

На початок XVIII ст. у Гетьманщині вже склалася потужна аристократична верхівка козацької старшини. Її основу й цементуюче ядро становили родичі й явні прибічники гетьмана – ніжинський полковник Іван Обидовський, київський – Костянтин Мокієвський, лубенський Дмитро Зеленський, прилуцький – Дмитро Горинко, переяславський – Іван Мирович, генеральний писар Пилип Орлик та інші. Серед них виділилося так зване бунчукове товариство, представники якого виводилися з підпорядкування старшинської адміністрації, нижчих судів і підпорядковувалися тільки гетьману, його бунчуку. Саме завдяки наближеному колу прибічників гетьман І. Мазепа зміцнив власне становище й міг контролювати обстановку в Україні, не допускаючи силового втручання царського уряду в її внутрішні справи, що неминуче призвело б до чергових обмежень і так значно урізаних прав Гетьманщини.

Утримуючи Гетьманщину під контролем, І. Мазепа забезпечив їй майже 20 років більш-менш спокійного життя, без серйозних внутрішніх політичних потрясінь і репресій з боку російського уряду. Це була далекоглядна політика гетьмана І. Мазепи, змушеного лавірувати між московським урядом і внутрішньою опозицією та чекати сприятливих умов для повернення Україні її попередніх державних прав.

Однак, у внутрішній політиці гетьман І. Мазепа допустив і ряд прорахунків, які пізніше негативно позначилися на його спробі відірвати Україну від Росії. Вони полягали насамперед у політиці спрямованій на відновлення в Гетьманщині тих порядків, які існували в Україні до Визвольної війни. Звичайно, свою роль тут зіграли власницькі устремління козацької старшини, шляхти і монастирів. Дістаючи чи придбаючи землі, вони прагнули використовувати для їх обробітку залежну робочу силу, перетворюючи вільних селян чи

козаків у підневільних працівників. Почала відновлюватися панщина, найбільш ненависна форма експлуатації людей, вводитися повторне закріпачення селян.

Ці процеси відбувалися швидкими темпами за підтримки саме російського уряду, який увів у Росії кріпацтво ще в 1649 р. За цими показниками Гетьманщина за І. Мазепи наздоганяла Росію. Таке бурхливе відновлення середньовічних порядків викликало соціальне напруження в суспільстві, незадоволення селян і козаків, які часто вдавалися за допомогою до московського царя. З цим авторитет гетьмана падав, натомість зростав престиж московського царя, в якому люди воліли бачити захисника усіх знедолених і ображених. Тобто, під кінець правління гетьмана І. Мазепи утворилася соціальна прірва між панівною верхівкою суспільства і рядовим козацтвом та селянством. Це було тим більш небезпечно, що в свідомості українців ще була свіжа пам'ять про роки визвольної війни, здобутки національної війни, здобуття національної незалежності та особистої свободи «козацькою шаблею». Зрозуміло, що ця частина українського суспільства аж ніяк не могла підтримувати соціальну політику гетьмана та й інші його починання.

І це при тому, що гетьман всіляко намагався обмежити власницькі устремління козацької старшини та інших власників, видаючи раз за разом універсали, якими забороняв їм надміру визискувати підданих чи переводити козаків у стан селян. Фактично, гетьман був не в силі зупинити новоявлених феодалів, за якими стояла державна машина кріпосницької Росії.

Серйозною пересторогою проти соціальної та промосковської політики гетьмана І. Мазепи стало повстання Петра Іваненка (Петрика) в 1692 р. Його головне завдання полягало у «відібранні від московських властей милої вітчизни своєї України», а також погрому «кармазинників». Хоча в літературі, починаючи з літописця Величка і кінчаючи деякими сучасними істориками, існує думка про те, що цей виступ був інспірований чи принаймні підтриманий лівобережним гетьманом, вважаємо такий варіант розвитку подій малоймовірним.

Швидше за все Петрик представляв ту групу опозиційної козацької старшини, яка рвалася до влади й була незадоволена зовнішньою промосковською політикою гетьмана І. Мазепи. До неї входили розжалувані ним з полковницьких посад полковник Полтавського полку Федір Жученко, Переяславського Думитрашка Райча, Київського – Костя Соломина, батько й син Полуботки, а також небіж попереднього гетьмана Михайло Самойлович (перебував у Москві) та генеральний писар Василь Кочубей, поставлений Малоросійським приказом для нагляду за гетьманом. Можливо, саме останнім фактором зумовлювався терпець Мазепи до свого писаря, з яким він не міг розправитися, як з іншими опозиціонерами. І це при тому, що він неодноразово писав до Москви про те, що саме Василь Кочубей відправив Петрика на Запорожжя для укладання союзу з Січчю та Кримським ханством.

Хоч і ці версії цікаві, але для нас важливим є інше. Це – існування в Гетьманщині сильної опозиції промосковській політиці гетьмана І. Мазепи. Про що той добре розумів. А пошук союзника в особі Кримського ханства і Туреччини, то були вже тактичні ходи для здійснення основних планів.

Гетьман ясно бачив безперспективність і несвоєчасність виступу Петрика. На той час очолювана талановитим диктатором Петром І Росія набирала сили, її військова потуга росла з кожним роком, а міжнародна обстановка не сприяла успіху виступу України за свою незалежність. До того ж, дії його попередників від Богдана Хмельницького, Івана Виговського, Петра Дорошенка наочно продемонстрували безперспективність пошуку союзників серед найближчих сусідів України Кримського ханства і Польщі. Суспільна свідомість України з різних причин була налаштована проти них і тільки розколювала суспільство. Невдача петрикового виступу додатково підтверджувала такий розвиток подій. Для відновлення незалежності Україні був потрібен новий, нескомпроментований в очах громадян союзник і сприятлива міжнародна обстановка, що й враховував гетьман у наступних роках.

Новий етап у політиці гетьмана І. Мазепи почався в роки Північної війни 1700 – 1721 рр. Гетьман, як і все українське суспільство, добре розумів її відмінність від воєн за визволення північнопричорноморських і приазовських земель. Війна Росії за вихід до Балтійського моря була чужою для України, не відповідала її інтересам. Прорубування для Росії вікна в Європу на півночі означало для України забивання дверей у її традиційних зв'язках з європейськими країнами. Майбутнє північне спрямування товарів у Європу для України було неприйнятним, оскільки вони в цьому випадку ставали неконкурентноздатними через високу собівартість.

Гетьман мусив виконувати царські накази й направляти для воєнних дій у Прибалтиці щораз нові й нові військові континенти. Щороку позмінно на півночі воювало від 5 до 20 тис. українських козаків. Служба для козаків у незвичних умовах була досить тяжкою. Багато з них загинуло, скалічилось чи померло від різних хвороб. Їх господарства занепадали і розорювалися. Козацька старшина доповідала гетьману про брутальне ставлення російських офіцерів до козаків, перебирання на себе командування ними, спроби відмінити звичний воєнний устрій. Скаржники вимагали від гетьмана припинити такі неподобства. Тиск не гетьмана посилювався.

І. Мазепа змушений був направляти війська для допомоги угрупуванню польського короля Августа II, союзника Петра I, власне на білоруські й правобережні українські землі в його боротьбі з опонентами. При цьому гетьман діяв як патріот, державник, що відстоював інтереси України. Так, він рішуче виступив проти вимог поляків повернути Польщі згідно Вічного миру 1686 р. придніпровські землі по лінії Київ-Фастів-Стайки. Він розумів, що така поступка нанесе смертельного удару визвольному руху, очолюваного фастівським полковником Семеном Палієм. Не виконував він також і вимог про придушення очолюваного Палієм руху.

Детронування Августа II у 1704 р. і внутрішня боротьба різних угрупувань польської магнатерії відкрили перед українським

гетьманом ширші можливості для встановлення контактів з ними, ведення переговорів. Використовуючи цю боротьбу, гетьман увів лівобережні козацькі полки на Правобережжя і фактично приєднав його до гетьманщини. Перебуваючи з військом на Волині, гетьман І. Мазепа встановлює контакти з представниками партії Станіслава Лещинського і веде з ними перемовини, хоча як вимушений прибічник Августа II і не повинен був цього робити.

Кульмінаційним моментом для гетьмана І.Мазепи стали 1706 – 1707 рр. У цей час російські та українські війська зазнають кількох відчутних поразок у Білорусії та Прибалтиці. У Польщі остаточно перемагає угрупування Станіслава Лещинського і зводить того на королівський престол. Хоча боротьба між різними угрупуваннями продовжується.

Одночасно загострюється становище в Гетьманщині. І. Мазепа не в силі припинити свавілля російських офіцерів, які поводилися в ній як на захоплених землях. Самовільно забирали все потрібне, ставали на постій в господарствах козаків, забирали підводи для перевезення різних вантажів, знущалися над населенням. Гетьман скаржився на такі дії російських військових то царю, то Меншикову, але безрезультатно.

Гетьман, стурбований тим що російське командування все більше перебирає на себе управління козацькими частинами, пробує увести для них муштру й інші порядки. Від Меншикова і Петра І лунають погрози зробити реформу козацького війська, відмінити внутрішній устрій Гетьманщини, а відповідно ліквідувати Гетьманщину як державу.

Старшина вимагає від гетьмана реальних дій по зміцненню становища Гетьманщини, не зупиняючись навіть перед розривом зв'язків з Москвою. Ведуться розмови про нового протектора. Гетьман відчуває наближення небезпеки для самого себе як від старшини, так і від рядового козацтва та селянства. Доведене до відчаю населення хвилюється, відбулися виступи проти старшини в Полтавському, Миргородському, Прилуцькому та інших полках.

Війна поступово наближається до кордонів власне Гетьманщини. Російське командування не в змозі зупинити просування шведської армії та польського війська. Сильнішає загроза руйнування Гетьманщини в ході воєнних дій, поглинення її Річчю Посполитою в разі перемоги Швеції над Росією. Цар ПетроІ відмовив Гетьманщині у допомозі. Гетьман І. Мазепа як мудрий і далекоглядний політик шукає можливості врятувати Україну від неминучого краху.

Єдиний вихід з такого загрозливого становища він вбачає в попередньому порозумінні з польським королем на вигідних для України умовах. На початку 1708 р. між українським гетьманом і польським королем була підписана угода, за якою Україна входила до складу Речі Посполитої як Велике князівство руське, як і за першим варіантом Гадяцької угоди 1658 р. Йому надавалися такі ж права, як і власне Польщі та Литві. Угода існувала. Однак гетьман не надавав їй особливого значення. Він був мудрим політиком і добре розумів, що Польща ніколи не погодиться зрівняти Україну у правах з Польщею та Литвою. Так само, як вона зробила з українським варіантом Гадяцької угоди 1658 р.

Ця угода була потрібна гетьману І. Мазепі для встановлення контактів з шведським королем Карлом XII. Тільки Швеція, вважав гетьман, була здатна покласти край російському самовладдю й оборонити Україну. Міжнародна обстановка для цього була сприятливою. Росія не мала союзників, за винятком України. Проти неї були налаштовані Туреччина, Кримське ханство. Не збиралися втручатися у боротьбу двох гігантів Франція та Англія, інші держави. Внутрішнє становище в Росії було досить складним. Ще не закінчилось повстання донських козаків Булавіна, у придушенні якого гетьман мусив брати участь.

Швеція, як жодна з Європейських держав, відповідала задумам українського гетьмана. Вона не мала безпосередніх кордонів з Гетьманщиною і не могла претендувати на її територію. Це був ідеальний на той час варіант вирішення української проблеми. До

того ж, Україна мала попередній досвід зв'язків з Швецією ще за часів Богдана Хмельницького та Івана Виговського.

Безпосередні переговори з шведами гетьман І. Мазепа вів принаймні з 1706 р. Наміри гетьмана І.Мазепи розірвати відносини з Росією і повернути Україні державну незалежність відповідала тим політико-правовим нормам середньовіччя, якими керувалися між собою сюзерени й васали або союзні країни. Той договірний політико-правовий принцип виражався у звичаєвій формулі: «Ми маємо служити нашим монархам, оскільки вони охороняють нас, але якщо вони більше не охороняють нас, то ми більше не повинні служити їм». Та й сам гетьман пояснював свої наміри просто – «ми, будучи народом вільним, вільно відходимо тепер /від Росії/ і під протекцією короля шведського нашого визволення будемо чекати».

Тобто, гетьман І. Мазепа мав всі історико-правові підстави для розірвання зв'язків України з Росією. Він поступив як захисник інтересів України, її народу, не був ніяким зрадником як його намагалися представити ідеологи Російської імперії та Радянського союзу. Гетьман І. Мазепа – це український патріот-державник, яким Україна може гордитися і в нинішніх умовах.

Професор кафедри історії України Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова кандидат історичних наук *Л.Г. Іванова*

ІВАН МАЗЕПА І ПЕТРО І: ДВА ПОЛІТИЧНИХ СВІТОГЛЯДИ

В історії людства, окремих народів і держав велику роль відігравали особистості, які вміли свої ідеї, думки та мрії перетворювати в дієву енергію, що змінювала звичайний перебіг подій та історичну реальність. Ці зміни могли принести позитивні зрушення, спрямувати соціум на вищий рівень політичного, економічного й духовного життя, або зруйнувати державницькі та культурні надбання і досягнення народів. Так само еволюційний чи регресивний шлях соціуму багато в чому залежав від енергії розуму та інтелекту державних керманичів, які визначали головний напрям державницького поступу.

Яскравим свідченням того є постаті українського гетьмана Івана Мазепи і російського царя Петра І, через діяльність яких у значній мірі переломлюється історія української держави – Гетьманщини та Московії. Кожен із них прагнув перетворити свою країну в політично впливову й економічно могутню державу на європейському континенті. Проте засоби і методи реалізації задумів у І.Мазепи та Петра І були різними за формою та за своєю цивілізаційною сутністю. Петро Романов усі свої зусилля та енергію розуму спрямував на перетворення Московського царства у військово-бюрократичну абсолютистську монархію із міцними кріпосницькими порядками, у монархію з морськими кордонами. І справді, протягом 30-ти років «варварськими методами» він зумів перетворити ледь відому в Європі відсталу Московію в імперію [1], що на кінець XVIII ст. розкинулась від берегів Балтії і Чорного моря до далеких східно-азійських китайських кордонів.

Український гетьман зі свого боку прагнув утвердити аристократично-республіканську форму правління, в основі якої лежали традиційні козацькі демократичні принципи виборності та колегіальності, тобто, колективної волі і моноцентричності у владній структурі держави. І.Мазепа спрямовував усі свої зусилля та енергію на перетворення Лівобережної України, де існувала Гетьманщина, у високорозвинену в економічному і освітньо-культурному сенсі державу західно-європейського рівня.

Проте доля поєднала ці дві постаті в часі і територіальному просторі, які різнилися своїми політичними поглядами, ментальністю, освітою та світосприйняттям. Вони сповідували кардинально відмінні ідеї та ідеали.

Об'єктивно І.Мазепу і Петра І пов'язувала союзницька угода 1654 р., що передбачала особливий політико-юридичний статус Гетьманщини у межах Московського царства. Гетьмани Лівобережної України із середини XVII ст. чітко дотримувались цієї угоди і правил сюзеренства – васалітету. Відповідно, їхня політика у міжнародних стосунках була тісно пов'язана із зовнішньо-політичним курсом протектора.

Суб'єктивно І. Мазепу і Петра Романова спочатку пов'язала спільна боротьба клану Наришкіних – родичів матері Петра І – проти царівни Софії та її фаворита князя В.Голіцина. Кожен із них – І. Мазепа і Петро І – потребував сильної дієвої підтримки та надійного союзника для виконання своїх задумів і далекосяжних планів. Петро Романов прагнув отримати московський престол і покінчити з опозицією клану Милославських – родичів першої дружини батька-царя Олексія Михайловича – І. Мазепа бажав звільнити Гетьманщину від опіки князя В.Голіцина над її державним життям, припинити старшинські заколоти, які послаблювали гетьманську владу, не допустити реалізації Коломацьких статей (1687 р.), що значно послаблювали автономний статус козацької держави. Він прагнув забезпечити Гетьманщині максимум політичних прав під рукою протектора.

Дотичною і спільною проблемою для обох правителів, як справедливо зазначає сучасна російська дослідниця Т. Таірова-Яковлєва, стає кримська справа [2], де вони виступили як два надійних союзника. Розв'язання кримського питання передбачало вирішення безпеки південних кордонів обох держав від агресії давнього супротивника – Кримського ханства, вихід до Чорного моря через такі морські порти, як Азов, Кизикирмен Очаків, Тавань, закінчення всевладдя Туреччини в чорноморському басейні.

На початку свого царювання Петро І зумів оцінити в українському гетьманові його політичний і військовий досвід, гострий розум, уміння вести дипломатично справи із супротивниками. До того ж, він потребував військової підтримки у боротьбі як із Кримським ханством, так і з московською аристократією. Тож у 90-х рр. XVII ст. І. Мазепа, як зазначає Т. Таірова-Яковлева, стає для московського можновладця незамінним радником, визначним учителем і, зрештою, наближеною людиною, яка допомагала йому утвердитись як самовладному монархові та сформувати нову зовнішню політику Московського царства [3]. Найбільш цікавим фактом у взаєминах Петра Романова та Івана Степановича Мазепи була спроба останнього відкрити амбіційному молодому цареві європейську систему освіти, державно-правового управління, досягнення промислово-економічного розвитку.

У 1696 – 1697 рр. московський монарх здійснив подорож до Голландії та Англії за ймовірною порадою українського гетьмана. Це були найбільш розвинені в економічному відношенні європейські країни кінця XVII ст. Їм належала першість у морському флоті, у завоюванні нових ринків збуту промислових товарів, нових територій, нових технологічних досягнень у промисловості. На авансцену державного і суспільного життя тут вийшли купецтво, промисловці, заможні фермери, фінансисти – тобто, активна частина молодого буржуазного суспільства, що представляла вже прикметно новий тип особистостей. У цих двох європейських державах протягом XVII ст. успішно сформувалась і закріпилась нова

психологія соціуму – колективний авторитет прийшов на зміну одноосібному абсолюту монарха. Принцип колегіальності, загальносуспільні цінності та громадська ініціатива в господарському секторі – стають головною цементуючою основою і ознакою державного буття Голландії та Англії в XVII – першій половині XVIII ст. [4].

Необхідно відзначити, що для І.Мазепи Голландія була країною його юності, становлення його особистості. У 1657 р. у вісімнадцятирічному віці Іван Степанович вивчав артилерійську справу у голландському місті Девентер [5]. Саме тоді український юнак відкрив для себе новий світ, з його передовим мисленням і баченням перспектив державного розвитку. Вся повнота влади тут належала представницьким органам – провінційним парламентам. Влада монарха мала номінальний характер і обмежувалася республіканськими інститутами влади.

Історична доля Голландії багато в чому нагадувала Мазепі долю України. Колонія Іспанії – Нідерланди – вели запеклу, відчайдушну і кровопролитну у численних повстаннях боротьбу за свою незалежність протягом півстоліття (1566 – 1609 рр.). Зрештою Національно-визвольна революція (буржуазна за своєю сутністю) завершилась перемогою, хоча Нідерланди втратили свої південні провінції. Тепер, з 1609 р., країна отримала самоназву Голландія. Це була найбільш економічно розвинена північна провінція Нідерландів. Практично у XVII ст. Голландія здійснила економічне диво (завдяки реформам у промисловості, розвиткові кораблебудування, торгівлі, освіті). Невелика країна, що розташувалась на піщаних дюнах Північного моря, випередила європейських економічних лідерів – Англію і Францію*. Голландія перетворилась у XVII ст. в центр європейської торгівлі, банківського кредитування, текстильного мануфактурного виробництва [6].

---

* Торговельний оборот Голландії у XVI ст. 75 – 100 млн. флоринів на рік проти 12 млн. у XVI ст.

Звичайно, Голландія не могла не викликати захоплення і бажання наслідувати її прикладу. Тож проникливий розум І.Мазепи оцінив перспективи і можливості перенесення голландської моделі на український ґрунт. Згодом, ставши володарем Лівобережної України (Правобережжя було втрачено в результаті поразки Української національної революції) він багато в чому – особливо в економічній сфері – наслідував досвід Голландії. Це запровадження вільного підприємництва, як зазначав історик А. Смолка, надання кредитів і субсидій промислово активній старшині, козацтву, купцям, фаховим майстрам, надання економічних пільг та прав фаховим майстрам, всебічна підтримка вільної торгівлі та сприяння купецтву у їхній діяльності тощо [7].

Крім того, в юнацькі роки І.Мазепа деякий час жив у Франції, Італії, Німеччині, де продовжував своє навчання в університетах та академіях до 1663 року [8]. А також здобував знання з європейської політичної культури, ознайомився з теоріями та кодексами законів і моралі державно-правового співіснування сюзеренства і васалітету. Безумовно, він не міг не порівнювати й аналізувати, виділяти спільне і особливе в житті, культурі, менталітеті, історії європейських народів. Згодом він прагнув відшукати відповіді на вирішення злободенних українських реалій, прикладаючи до них європейські закони і формати. За своєю психологією, менталітетом, світоглядом І. Мазепа був західноєвропейською людиною. До європейських цивілізаційних досягнень він спрямовував і українську старшину, з якої намагався сформувати політично сильну, ідейно консолідовану еліту, спроможну протистояти зовнішнім чинникам і вистояти у майбутніх битвах за незалежність своєї батьківщини.

Сподівався І. Мазепа змінити також і світогляд молодого московського царя, що не отримав належної освіти в силу певних історичних умов існуючих у Московському царстві, та суб'єктивних обставин. Будучи останнім сином царя Олексія Михайловича (від другого шлюбу), Петро залишався поза увагою придворної знаті. Його не сприймали як можливого претендента на царський престол.

Крім того, по смерті батька-царя життя Петра проходило в тяжкій обстановці страху, відчаю, підозр, недовіри, кривавих придворних драм між кланами – Милославських і Наришкіних [9]. Пережите в дитинстві привело, за висловом російського історика К. Валішевського, «до порушення розумової і фізичної рівноваги під впливом найменшого удару»[10]. Його першим і головним учителем був думний дяк Н. Зотов. Усе навчання зосереджувалось на вивченні азбуки і читанні часослова, псалтиря, євангелії, до чого юнак не проявляв особливого інтересу [11]. Тож біографи Петра I змушені визнати, що «його орфографія навіть за стандартами того часу була безграмотною… навіть в самому формальному розумінні добре освіченою людиною він ніколи не був» [12]. «Із зошитів, які збереглися, видно, що він у шіснадцять років писав досить невміло і вивчив тільки два перших правила арифметичної дії» [13]. Проте, Петро міг похвалилися, що мав нахил до ремісничої праці й оволодів чотирнадцятьма ремеслами. «Любов до ручної праці ніколи не покидала його» [14]. «…Здавалось, що природа підготувала в ньому скоріше гарного столяра, ніж великого державця» [15]. В дитячі та юнацькі роки однією із пристрастей царевича була гра у війну з іграшковими олов'яними солдатиками чи дітьми придворних слуг. І ця пристрасть не покинула його й у дорослому віці. Правда, тепер уже олов'яні солдатики стали живими російськими солдатами, якими вправно маніпулював цар зі своїми примхами.

Значний вплив на формування особистості молодого царевича мали німець Ф. Лефорт та Анна Монс, дочка торговця вином в німецькій слободі Москви. Перший ознайомив Петра з усіма принадами розгульного кабацького життя, друга – вплинула на інтимні смаки та нахили царевича [16].

Політична культура, суспільні погляди вибудовувались у свідомості Петра Романова в горнилі жорсткої боротьби за престол із сестрою Софією, в ненависті до московської аристократії, боярства, стрільців і православного духовенства, які протистояли клану Наришкіних. Тож поняття про громадянський обов'язок і мораль

монарха перед суспільством для вісімнадцятилітнього царя, коли він, зрештою, здобув престол, були назавжди втрачені. За визначенням В.О.Ключевського, щирого прихильника Петра І, «він перестав думати про суспільство раніше, ніж устиг зрозуміти, чим він міг бути для нього». «Нещастя Петра було в тому, що він залишився без будь-якої політичної свідомості, з одним невиразним беззмістовним відчуттям, що у його влади не має меж…» [17].

Російська історіографія, яка у своїй більшості прославляла особу Петра І та його реформи, змушена так чи інакше визнати, що прикметними ознаками його характеру були «інквізиторський геній», «деспотичний» і «жорстокий норов», який межував із патологією. Великий цар власноручно брав участь у відрубленні голів бунтівних стрільців, у катуванні своїх колишніх друзів чи супротивників, у проведенні хірургічних операцій над хворими, що призводило тільки до летального результату тощо [18].

Близьке знайомство Петра І з українським гетьманом практично відбулося восени 1689 року. І. Мазепа, що прибув до московського царського двору на чолі української делегації, різко відрізнявся від московської родової аристократії своїм зовнішнім виглядом, манерами, жестами, вмінням себе тримати перед царем [19]. За спогадами сучасників дізнаємось, що І. Мазепа – «дуже стрункий із суворим поглядом, носить вуса на польську моду, приємної вдачі й дуже захоплює своїми жестами», «понад усім цим величність, почуття гідності й суворість, яку злагіднювала елеганція» [20]. Крім того, всі тогочасні джерела відзначали, що він мав проникливий і глибокий розум, умів вести розмову на будь-яку тему й легко розпізнавав характер співрозмовника [21]. Тож український володар зумів швидко віднайти потрібні слова до серця і розуму молодого російського царя.

На той час вісімнадцятилітній монарх мав уже сформований характер і погляди на життя. Йому лише не вистачало досвіду в сфері управління державою. Але він жадав влади, влади неосяжної та

одноосібної, за принципом держава – це монарх, монарх – це держава.

Знайомство і подальше спілкування з українським гетьманом відкрило йому інший світ – відмінний від патріархальної Московії. На кінець XVII ст. Московське царство являло собою «глуху периферію» Східної Європи з яскраво вираженими «азійськими рисами» в суспільному житті та державному управлінні [22]. Московське боярство, дворянство, аристократія в своїй масі були безграмотними й жили за старими патріархальними традиціями, сформованими в державній системі Золотої Орди [23].

Тож знайомство Петра І з українським способом життя через Івана Мазепу й козацьку старшину, яке кардинально відрізнялось від московського, спонукало його до пізнання нових земель і суспільств у західному напрямі.

Завдяки прилученню України до Московського царства, останнє з другої половини XVII ст. наблизилось до Європи географічно. Згодом це наближення в значній мірі, як відзначає французька дослідниця Е. К.д'Анкосс, вплинуло на культурний та інтелектуальний розвиток самої Росії [24]. Українська еліта, яку російські верховники долучили до своєї владної структури, привнесли в їхнє середовище «європейські ідеї і звичаї» та «політичні принципи». Вона також поклала початок серйозних і кардинальних перемін в одноманітності й специфічності російської концепції політичного й громадського життя. «Україна стала одним із головних провідників змін у російському менталітеті» – слушно резюмує Е. К. д'Анкосс [25]. При Івані Мазепі це проникнення європейської культури в російські вищі стани стає більш суттєвим. Тож, можна висловити припущення, що Петро І свою подорож до Європи здійснив під впливом гетьмана І.Мазепи. Невипадково головним пунктом приїзду для московського монарха були саме Голландія та Англія.

Необхідно відзначити, що в Московії існувала жорстока заборона відвідувати європейські країни. Порушення заборони прирівнювалось до державного злочину із обов'язковим смертним вироком навіть по

відношенню до представників московської аристократії. Навіть у 1689 р. на західному кордоні Російської держави було встановлено строгий догляд за поштовою кореспонденцією. Листи, які надходили із заходу до іноземців, що проживали в Москві та Архангельську, розпечатувались і в більшості знищувались [26]. Подорож Петра I до Європи у 1696 – 1697 рр. в російській історіографії через те підносилось до рівня подвигу Олександра Македонського. Зрештою, вперше 250 осіб придворного почту, разом із Петром Романовим, заявили Європі про існування Московії своїм татарським і персидським убранням, гучними і зухвалими вихватками, бешкетами, пияцтвом, і водночас жадобою до пізнання нового світу і до отримання знань [27]. Європейські королівські двори, як зазначають дослідники, ще протягом тривалого часу відходили від шоку після «культурного набігу» московитів.

Звичайно, Європа вразила московського самодержавця. Він побачив та оцінив масштаби відставання Росії, і «те провалля, яке розділяло ці світи». Аналізуючи історичний розвиток Московської держави, французька дослідниця Елен К.д'Анкосс відзначає, що, повернувшись із-за кордону, Петро I привіз у Московію «відчуття жаху перед країною… і гнівне бажання, яке горіло в ньому до останнього подиху, зруйнувати все в цій дикій Росії, починаючи від зовнішніх проявів її відставання» [28].

З того часу Петро Романов розпочинає запроваджувати в своїй країні, за голландським прикладом, мануфактури, будувати морський флот, перетворювати Московію у морську державу, розпочинає масштабні територіальні завоювання. Крім того, Петро I взявся за європеїзацію всього суспільного і культурного життя свого царства. Практично він здійснив перебудову азійської матриці, вмонтовуючи в її тіло західні економічні новації, політичні атрибути управлінської системи і стиль придворного життя. Петро залучає інженерів, ремісників, науковців, лікарів із Голландії, Німеччини, Франції до будівництва його імперії, яка згодом отримає самоназву – «Росія».

Він сподівався семимильними кроками досягти всього того, що відрізняло Західну Європу від анархічного і консервативного Сходу. Але шлях до Європи московського царства лежав, передусім, через Україну. Більшість спеціалістів із кораблебудування, зброярства, геодезії, навігації, текстильного виробництва тощо із європейських країн, яких Петро виписував чи заохочував великими грошовими винагородами, швидко покидали суворий московський край, не витримавши умов нового життя й праці.

І як би не акцентувала російська історіографія на використанні Петром І «великої армії» західноєвропейських спеціалістів в усіх галузях економіки та науки, українці представляли головний контингент будівничих імперії, – починаючи від північної столиці Санкт-Петербургу до Воронезької флотилії і Московського університету. Українські вчені, просвітителі, церковні діячі (як то Ф. Прокопович, С. Яворський, Д. Туптало та інші) адаптували державницьку ідеологію московських царів до європейської, створили Петрові І образ царя-просвітителя, допомогли провести освітню реформу за українським та європейським взірцем [29]. Український гетьман Іван Мазепа теж доклав чимало зусиль у творенні нової політичної будови імперії. Він брав активну участь у формуванні її зовнішнього курсу, налагоджені дипломатичної справи, забезпечував і посилював військовий потенціал Московії [30].

Під безпосереднім керівництвом І.Мазепи українське козацьке військо і запорожці протягом 1695 – 1698 рр. здобувають для корони Романових перемогу над давнім супротивником Московського царства – Кримським ханством. Фортеці Азов, Кизикирмен, Таганрог упали до ніг Петра І. Московія торжествувала. Ключі від Азовського і Чорного моря тепер опинились у руках дому Романових. До того ж, Московське царство, нарешті, звільнилось від принизливого становища данника Бахчисарайських володарів, тобто, від васальної залежності [31]. З часів розпаду Золотої Орди та завоювання Іваном IV Казанського і Астраханського ханства, Крим залишався чи не єдиним серйозним претендентом на спадщину Чингісханової династії. Це право довгі роки

виборювали і московські князі та царі, починаючи від Івана III до кінця XVII ст. [32].

Успішне завершення Азовсько-Дніпровської кампанії також стало важливою віхою у зовнішньополітичних стосунках між Гетьманщиною та Кримським ханством. Це була гідна відповідь на втручання Бахчисарая в політичне життя Лівобережної України (Суховій, Петрик та їм подібні претенденти на гетьманство не могли вже використовувати татарський фактор задля своїх авантюрних замислів). Це була також відповідь на безперервні набіги степовиків на українські землі й захоплення ясиру – численних бранців, яких використовували в господарських й військових справах як рабську робочу силу.

Але для Московії взяття Азова, Кизикирмена, Таганрога ознаменувало значно більшу подію, ніж для Гетьманщини. За висловом російської дослідниці Т. Таірової-Яковлєвої з кінця 90-х років XVII ст. розпочинається «новий етап в історії Росії» – її піднесення як імперії [33].

З іншого боку, у переможних азовсько-дніпровських походах, Петро I відкрив для себе Гетьманщину як військову державу з високо професійним і дисциплінованим військом, здатним швидко й оперативно вирішувати військово-стратегічні й тактичні завдання. Українське козацтво і запорожці продемонстрували неабияке військове мистецтво в облоговій і наступальній тактиці, на суші та на морі, вміння малими силами здобувати перемогу над чисельним супротивником.

На противагу козацькому війську московська армія до 1699 р., як пише К. Валішевський, являла собою «просто сборище вооруженных людей, принадлежащих… к одному классу – земельных собственников», «с палкой в руках – вместо всякого оружия…». «Никакой подготовки в военном искусстве; военные упражнения в мирное время были вещью незнакомой» [34]. Лише новостворені Петром Семенівський та Преображенський полки нагадували щось подібне до війська.

Енергійний та схильний до новаторства Петро І наприкінці 90-х рр. XVII ст. вибудовує план перетворення Московії у могутню військову державу, яка повинна була піднятися, передусім, у військовому відношенні не тільки вище за Гетьманщину, але Швецію, Англію, Австрію, Туреччину. Проте, на першому етапі прикладом для наслідування для нього стала українська козацька держава та її військова організація.

Особливість українського суспільного життя полягала у всезагальній воєнізації. Це було зумовлено рядом об'єктивних факторів – боротьбою з Річчю Посполитою за свою політичну незалежність, захистом своїх земель від Кримського ханства і Туреччини. Відповідно в Україні сформувався особливий військовий стан козацтво, яке у XVII ст. перетворилось у провідну суспільно-політичну силу. Йому належала головна роль у створенні нової моделі політичних інституцій (за взірцем Запорозької Січі). Логічно військовий принцип був покладений в основу адміністративно-територіального влаштування та системи управління в Гетьманщині [35]. Вертикаль влади в Українській державі теж вибудовувалась за військовою логікою – від гетьмана і генеральної старшини до полковника, сотника й отамана. Характерною рисою владної структури в Україні була колегіальність, принципи виборності і самоврядування на місцях (в полках і сотнях як адміністративно-територіальних одиницях).

Козацька старшина всіх рангів мала широке коло повноважень – від адміністративно-господарських, адміністративно-військових до судових та військово-стратегічних. Отже, в особі полковницької чи сотницької влади поєднувались адміністративні й військові функції одночасно.

Всезагальна воєнізація суспільно-політичного життя в період визвольних змагань, громадянського протистояння в роки Руїни, та безперервних військово-оборонних дій на теренах України супроти зовнішніх агресорів – виявилось найбільш оптимальним рішенням для швидкого реагування та мобілізації всіх суспільних сил задля захисту

своєї національної території та держави. Невипадково іноземні джерела XVII – XVIII ст. називали українців військовою нацією.

Саме цю особливість суспільно-політичного життя Гетьманщини Петро I переносить на терени своєї держави. Проте, для московського самодержавця намір воєнізувати Московію подібно до Лівобережної України мав зовсім інший зміст. Він переслідував мету мобілізувати всі економічні, суспільні, людські ресурси на завоювання нових земель, народів, країн.

З кінця 90-х рр. XVII ст. Петро Романов узявся за створення регулярної армії, добре вишколеної та чисельної. Особливу увагу російський цар приділив організації піхотних полків у силу їхньої повної відсутності до 1700 р. Саме тут йому знадобився досвід українського козацького війська, яке завжди славилось у Європі цим родом військ. Для збільшення чисельності російської армії цар вводить всезагальну військову повинність (1699 р.), під котру потрапили всі категорії населення (однодворці, холопи, кріпосні селяни, посадські люди, міщани, купецтво тощо) [36]. З 1705 р. дорослі сини духовенства теж підпали під рекрутський набір [37].

Розбудова нової боєздатної армії передбачала в планах Петра I також створення нової соціальної категорії служилих людей – солдата-рекрута, – для якого служба у війську стає пожиттєвою. В петровську епоху – цей солдат перетворюється у гвинтик великого армійського механізму. Солдат безкоштовно забезпечувався харчами, фуражем, горілкою, тютюном, гужовим транспортом, конем тощо. На нього тепер працює вся російська економіка і кожна російська селянська родина [38].

Дефіцит коштів у царській скарбниці на військові потреби Петро I намагався виправити і за рахунок населення Лівобережної України. Подібно до російського селянина тепер уже й українське поспільство несло на собі всі тяготи утримання московських армійських полків, що дислокувались на українській території. Наприклад, за даними відомого сучасного дослідника О. І. Гуржія, на утримання шести російських полків за два літні місяці у 1712 р. українські селяни постачали по 60

телиць і 100 баранів на кожен полк, 6,6 тисяч четвериків борошна, 825 тисяч четвериків круп, 9,9 тисяч каменів сала [39]. Російський солдат міг за своїм бажанням без будь-якої згоди господаря, на подвір'ї якого він проживав, влаштувати кабак чи питейний заклад [40]. Населення як російських, так і українських міст і сіл, в яких розташовувались постоєм російські військові частини, почували себе повністю безправним та беззахисним від економічного й морального свавілля солдат царської армії.

Українське козацтво, як представник збройних сил Лівобережної України, суттєво відрізнялось за своїм статусом і соціальним становищем від російського солдата-рекрута. Це був військово-служилий стан вільних дрібних землевласників із широкими політичними, економічними, соціальними правами, привілеями і свободами [41]. У 1691 р. гетьман Іван Мазепа своїм універсалом підтвердив привілейований статус козацтва, зокрема, його право на земельну власність, недоторканість майна, звільнення від усіх видів поборів – «від налогів усяких і від посполитих обороняємо». В універсалі гетьман своєю «зверхністю рейментарською» заборонив духовним і світським особам чинити будь-які кривди козакам, як то – забирати «грунти жодних, здавна якими володіють, прихиляти на послуги, а ні стягненням податків не обтяжувати». У випадку невиконання гетьманського наказу, Іван Мазепа заявляв, що стане на «оборону» козаків і своєю владою позбавить старшину та урядовців маєтностей і земель, які перейдуть у «загальне володіння військове» [42], як зазначається в універсалі.

І.Мазепа також всіляко сприяв підприємницькій і торговельній діяльності козацтва, підтримував ініціативно активних його представників, надаючи право на заснування підприємницького закладу. Український гетьман сприяв також заможному козацтву увійти в ряд виборних і брати участь в адміністративно-військовому управлінні Лівобережною Україною [43]. Піклувався гетьман і про освітній рівень козацтва в цілому. Гетьманські універсали свідчать про розширення мережі початкових шкіл у кожній сотні й полку. Своїм

власним коштом І.Мазепа видає підручники для студентів Київської академії та Чернігівського колегіуму [44]. Крім того, необхідно підкреслити, що освіта в Україні мазепинської доби була не становою і доступною для представників усіх верств і станів українського суспільства. В цілому Іван Степанович розглядав освіту як важливий чинник державного і суспільного розвитку. Одночасно козацтво, з погляду І. Мазепи, було повноцінним учасником політичного і громадянського життя в гетьманській державі.

Військова реформа Петра І не оминула і московське дворянство та аристократію. Вищі верстви російського суспільства становили особливу військово зобов'язану касту, тобто, воєнізовану еліту, подібну до української козацької старшини. Військова служба для російської знаті стає пожиттєвою, як і для рядового солдата. За Петра І запроваджується практика поєднання військової служби у дворян й аристократії із службою в державних адміністративних установах і це вже регламентувалося законом (1714 р.) [45]. Сучасний російський історик Є.В. Анісімов констатував, що головна мета військової реформи полягала в перетворенні аморфної маси московського дворянства у служилу категорію. «В петровський час, – пише він, – дворяни розглядались передусім лише як бюрократичний і військовий стан, тісно прив'язаний до державної колісниці» [46].

Як бачимо, простежується певна подібність між суспільним статусом української старшини і російського дворянства. Аристократія за Петра І була повністю зведена до стану дворян. Воно у свою чергу уособлювало військову та адміністративну владу одночасно. Проте, це було лише механічне копіювання вказаного фрагменту української суспільної моделі.

Гіпертрофічне бажання Петра І розширювати географічні та територіальні межі імперії призвело до того, що військові принципи організації влади були перенесені на всі сфери суспільного і державного життя – на мораль поведінки, судочинство, цивільні установи. Наслідком військової реформи стало те, що російське громадянство було перекроєне за взірцем регулярної армії. Склалася

ситуація, за визначенням Є.В. Анісімова, коли «не армія була при державі, а, навпаки, держава при армії» [47]. Зрештою армія перетворилась у замкнений кастовий організм, на який працювала вся економіка імперії.

Саме військовим потребам і планам російського самодержця підпорядковувався ще ряд реформ – зокрема, губернська реформа (1707 р., 1719 р.), реформа систем державного управління, впровадження мануфактури, подушного податку (1718 р.). І, що найважливіше, проводиться поголовне закріпачення населення. Всі стани російського соціуму в першій чверті XVIII ст. розглядались як рекрути і кріпосні його величності. Навіть дворяни були його невільниками і рабами. Це він сам визнавав, як свідчили сучасники [48]. Практично, в Російській державі вільною людиною себе почувала тільки одна особа – імператор.

У російській історіографії постійно наголошується на копіюванні або творчому використанні Петром І шведської чи пруської моделі військового устрою, державного та адміністративно-територіального управління, системи судочинства, освіти. Насправді ж російський самодержець звернув увагу на шведський варіант державного влаштування уже після поразки під Нарвою (листопад 1700 р.), а запозичувати політичний і військовий взірець північного сусіда розпочав приблизно з 1705 р. Є. Анісімов відзначав прагнення Петра Романова використати державний досвід Швеції, щоб піднятися вище свого суперника і, зрештою, перемогти його у битві за Прибалтику [49].

Петровські ж реформи в системі державно-бюрократичного управління і законодавства, за Є. Анісімовим, М. Владимирським-Будановим та К. Валішевським, припадають на кінець 1707 – 1708 рр. і продовжувались до 1722 р. Намір Петра І відмовитися від старих форм управління в державі, заміни їх новими був безпосередньо пов'язаний із Північною війною. Проте, перші спроби впровадження колегіального правління за європейським взірцем, що передбачало колективне вирішення державними інститутами загальнонаціональних проблем, російський монарх розпочав у 1699 р. Прикладом для наслідування для

нього були не тільки Голландія та Англія, де під час своєї подорожі увага молодого царя була прикута до морської справи та зовнішніх атрибутів європейської культури. Найперший же досвід європейської адміністративно-політичної системи управління Петро І отримав у васальної держави – Гетьманщини.

На Лівобережній Україні політична влада відзначалась публічним характером і демократичністю центральної влади, ніколи не зосереджувалась повністю в руках гетьмана, навіть у період так званого авторитарного правління Б. Хмельницького і І. Мазепи. Важлива роль у системі управління належала «колективній волі» – генеральній раді і старшинській раді. Особливе місце в державному управлінні козацької держави посідала Генеральна Військова канцелярія, що являла собою адміністративний колегіальний орган виконавчої влади. Між генеральними старшинами чітко розподілялися повноваження і сфера діяльності. Генеральна старшина (сучасною мовою кажучи – міністри) мала прерогативи спільно з гетьманом управляти українською козацькою державою [50].

На місцях – у полках і сотнях – також існувало самоврядування та колегіальне управління. В адміністративно-політичній та військовій сфері діяв принцип виборності в усіх гілках владної структури – від вищої до нижчої. Старшину всіх рангів обирали на Генеральній чи Старшинській раді, на полковій чи сотенній раді. Саме цей принцип залишався обов'язковим елементом державної системи управління Лівобережної України. Навіть, коли гетьман вдався до самостійного призначення очільників на ту чи іншу посаду – Старшинська рада повинна була винести свій вердикт – затвердити або відхилити запропоновану особу [51].

Окрему центральну колегіальну установу представляли також Генеральний Військовий Суд і згодом Генеральна Скарбова канцелярія* . Для цих двох державних органів характерна була самостійність при вирішенні питань їхньої професійно-урядової

*Генеральна Скарбова канцелярія існувала за Б.Хмельницького до І.Брюховецького і була відновлена за гетьмана Д.Апостола.

компетенції, хоча й при головуванні гетьмана. У 1692 р. гетьман Мазепа посилив прерогативи українського судочинства в суспільно-політичному житті Гетьманщини. Він запровадив нові правила в судочинстві, за якими ні гетьман, ні старшина не мали змоги самочинно карати будь-кого без судового розслідування і вироку. Причому, виконання рішення суду було обов'язковим і для самого гетьмана, якщо позивач подав доказові аргументи проти гетьманської влади. Практично, як зазначає О. Струкевич, І. Мазепа дозволив Генеральному Військовому Суду переглядати «гетьманські рішення стосовно покарання старшини». Сам український керманич пояснював правомірність свого рішення таким чином, щоб старшини «без розслідування і без суду генерального не були покарані і в заслання відіслані із єдиного гніву гетьманського, і з особливої його прикрості батьківщини безмовно не були позбавлені» [52].

За І. Мазепи політичній владі найбільш властива була моноцентричність – «право прийняття ухвал», що стосувалися суспільства, належало державі через її вищі владні структури [53]. Одночасно центральна і місцева влади у взаєминах із суспільством, окремими соціальними групами, верствами та особами опиралась виключно на норми українського звичаєвого права, Литовського статуту, Магдебурзького права. Система примусу і покарання в українській козацькій державі, як констатує дослідник О. Струкевич, ніколи не виходила за межі легітимного закону. Застосування владою правового примусу «до підвладних станів та верств використовувалося лише в необхідних рамках», які визначали «обмежене застосування сил» з метою припинення ескалації насильства з боку деструктивних чинників [54].

Цих правил у взаєминах центральної гетьманської влади із суспільством дотримувався також гетьман І. Мазепа. Задля впровадження непопулярних в народі рішень чи заходів (як наприклад з орендною платою) гетьманський уряд І. Мазепи не застосовував насильницькі методи брутального примусу, а значною мірою вдавався до методів переконування, прохання, до матеріального заохочення і,

зрештою, до маніпуляцій загальною думкою про доцільність того чи іншого податкового впровадження, економічного чи військового заходу [55].

Подібно до військового устрою, українські державні інституції викликали жвавий інтерес молодого московського царя на початку його правління, який прихильно ставився до європейських адміністративно-політичних стандартів і побутової культури. В 1699 р. молодий цар вводить бурмистерську палату для Москви, «Боярську думку» реорганізував у «Ближню канцелярію», згодом замінив «Приказну ізбу» на «Земську». Ці нововведення в адміністративне управління хоча й передбачали певне самоврядування, подібно до європейського, насправді відповідали тільки військовим інтересам і потребам царя [56]. В 1711 р. серйозним нововведенням стає заснування замість Земського собору Сенату – центральної установи, що опікувалась внутрішньо-політичними справами Московської держави. Проте, до 1718 р. цей державно-бюрократичний орган розділяв свої обов'язки із Ближньою канцелярією. Повноваження обох установ не були чітко розмежовані [57].

Хоча названі установи були колегіальні за формою, але вся повнота влади все ж перебувала в руках імператора. Тільки він призначав і звільняв чиновників, одноосібно приймав рішення, впроваджував закони та укази. Сенат та Канцелярія практично могли тільки фіксувати на державному папері волю самодержавця [58]. Насправді, за спостереженнями М. Богословського, В. Ключевського, П. Мілюкова і К. Валішевського, Петро І цими нововведеннями не вніс суттєвих змін у політичну систему управління Московської держави. Російський монарх лише запозичив у західноєвропейських країнах назви – «Сенат», «сенатори», «канцелярія», «колегія», замінивши ними назви традиційних московських державно-бюрократичних установ – «прикази», «ізба», «Боярська дума» тощо [59]. Теж саме було властивим і для петровських колегій: Адміралтейської, Мануфактурної, Військової, Вотчинної, Колегії Іноземних справ і Камерколегії. Традиційні для російської бюрократичної системи установи – прикази –

були механічно перейменовані в колегії. Для них запровадили взятий у шведів адміралтейський регламент.

Цим справа в сутності й завершилась. «Самі колегії, – як писав К. Валішевський, – у значній мірі являли собою двійника сенату». Таким чином був створений «надлишок політичних систем» при відсутності добре обізнаних у справі спеціалістів. К. Валішевський змушений констатувати, що більшість російських дворян, яких призначали на ту чи іншу колежську посаду, не вміли навіть писати й доводилось звертатись до послуг полонених шведів, яких повертали задля цього навіть із сибірського заслання [60]. Досить широко в Сенаті та в ряді колегій були представлені вихідці з України, особливо серед чиновництва нижчого рангу – на посадах перекладачів, писарів, протоколістів тощо [61].

Механічне запозичення європейської адміністративно-бюрократичної системи простежується і в губернській реформі 1708 – 1710 рр. і 1719 р. За першою губернською реформою самоназва «воєводство» було замінено на «губернію», а з 1719 р. на «провінцію» та «дискрикти». Головна мета губернського правління полягала в удосконаленні методів і засобів збирання податків до царської казни і забезпеченні армійських полків провіантом, житлом, одягом, зброєю. Відносно губернського бюрократичного нововведення К. Валішевський справедливо писав: «російська історія не створила провінцій в європейському розумінні слова, що мають на увазі поняття «органічної одиниці». «Нові установи запозичили у західних зразків тільки форму» [62]. Європейський дух колегіальності залишився чужим для них. Всі центральні та місцеві адміністративно-бюрократичні органи влади, за переконанням російського історика, своєю внутрішньою структурою і духом залишились азійськими [63].

На азійський характер політичної системи управління до середини XVIII ст. вказують і сучасні дослідники – Б. Шапталов, А. Каппелер, С. Нефедов, А. Кардибаєв, Є. К. д'Анкосс, Е. Конан. Зокрема, за переконанням Б.Н. Шапталова, петровські перетворення сприяли створенню в системі управління євроазійського симбіозу, який

призвів до серйозних проблем для подальшого нормального державного розвитку Росії. Поряд із тим петровська модернізація суспільно-політичного життя російського соціуму в європейському напрямі здійснювалась «азійськими методами». Практично, при розбудові державної піраміди західні новації безжалісно «вмонтовувались в чужорідне середовище», деформуючи базис і викривляючи сутність надбудови [64], тобто європейського імплантанта. Азійство в ментальності та діяльності у Петра І і його оточення взяло верх над європейськими політичними принципами, які він прагнув запровадити в Російській імперії. Принцип колективної, злагодженої роботи і одночасне розділення персональної відповідальності за успіхи та невдачі – «плід надто екзотичний», щоб міг прижитися в Росії [65]. Тож, Петро І, віддаючи перевагу європейським цивілізаційним цінностям, несвідомо прикрив європейською зовнішністю справжню сутність політичної доктрини колишньої Московії в сучасній йому Російській імперії.

Вищі стани російського соціуму перебували під глибоким духовно-генетичним впливом політичної культури Золотої Орди. Росія ж була «незаперечним спадкоємцем цієї могутньої євразійської імперії» [66]. В цьому полягає головний феномен російської державної історії, як такої. Прикметна ознака спадку золотоординської держави, передусім, проявилась у всезагальному розумовому настрої московсько-російських самодержавців та еліти – воювати, завоювати й встановлювати своє світове панування. Цей аспект досить чітко виписаний у так званому «політичному заповіті» Петра І. Існували також конкретні плани й проспекти царя Петра І щодо завоювання торговельних шляхів до Індії, Персії, Китаю [67].

Московські правителі успадкували також політичну систему, методи управління і військовий устрій золотоординців. Сучасний російський сходознавець А.Ш. Кардибаєв недвозначно пише: «спадок Золотої Орди в галузі державної організації став прообразом у першу чергу російської імперської державності, де за ординським взірцем

функціонувала військова організація, фіскальна система, посольський звичай, протокольна традиція державної канцелярії» [68].

Озахіднення Росії в першій чверті XVIII ст. та прийняття російською елітою європоцентристських цінностей (у першу чергу придворного стилю життя і побуту) не змогли змінити глибинних витоків ідеологічних уявлень і світоглядних позицій московсько-петербурзького політикуму. За Петра I продовжувала діяти суспільно-політична модель держави, основи якої були сформовані ще за князя Івана III (1462 – 1505). Відомий російський історик М.Ф. Владимирский-Буданов, аналізуючи правову систему Московського царства, писав, що загальні та головні монгольські державні порядки використовувались у Московській Русі і після визволення від Золотої Орди. Вони були повністю перейняті російськими самодержавцями, які практично, успадкували владні традиції ханів. «Наслідком татарського впливу на внутрішній характер влади Московської держави, – зазначає вчений, – саме є закріпачення всіх класів суспільства, що особливо характеризує монгольське державне право» [69].

Незважаючи на всі зусилля царя-реформатора «перекодувати старий цивілізаційний генотип» російського соціуму [70], він сам продовжував у своїй багатовекторній діяльності дотримуватися традиційних московських принципів управління державою і суспільством. Зокрема, впроваджуючи європейські схеми та моделі державного влаштування, російський самодержець собі на допомогу взяв стару золотоординсько-московську фіскальну систему тиску на суспільство. Фіскальство досить чітко було розписане в Судебнику 1497 р. й отримало подальше вдосконалення в Соборному уложенні 1649 р. [71] Петро I у 1711 р. перетворює фіскальство в державний інститут, а доносительство – в професію.

З того часу, цей державний орган здійснював таємно-поліцейський нагляд за «приватним життям кожної людини, …її сім'єю…, способом життя, побутом, мораллю, навіть зовнішнім виглядом» [72]. Фіскали здійснювали нагляд і контроль за всіма державними

установами й за надходженням податків до петербурзької казни. Будь-яке відхилення від царських указів та государевих законів каралося смертною карою незалежно від соціального статусу особи. Фіскали тут відігравали головну роль, надаючи інформацію, часто неправдиву, про порушення визначених імператором правил і норм поведінки [73].

Золотоординська традиція досить чітко простежується у російському судочинстві і в часи Петра Великого. В першій половині XVIII ст. в Росії продовжували діяти правові акти часів XV ст. і звід законів – Судебник 1497 р., що в свою чергу увібрали традиції чінгізханової імперії [74]. Петро I доповнив їх, написавши свою інструкцію судам «Пытки в застенках» (1696 р.). Царева інструкція відповідала більш східним, ніж західноєвропейським звичаям, і вдосконалювала жорстокі методи карально-репресивної системи в Російській державі [75]. Щоправда, в історіографії існує інша думка, що петровська репресивна система золотоординського типу була необхідним засобом у боротьбі за прогрес та європеїзацію російського соціуму в подоланні його архаїчності.

Ще одним суттєвим і показовим запозиченням із спадку попередньої євроазійської імперії був поголовний перепис населення і введення подушного податку [76]. З 1718 р. в Росії вводиться обов'язковий пожиттєвий податок на кожну чоловічу душу [77]. Головна мета його полягала у поповненні державного бюджету. Адже 78% бюджету витрачалась на гіперактивну зовнішню завойовницьку політику царської адміністрації та на забезпечення армійських полків [78]. На кількість чоловічих душ розписувалась відповідна кількість полків, котрі переходили на повне забезпечення цивільного населення.

Перепис населення і подушний податок, передусім, призвели до ще сильнішого укорінення кріпосницьких порядків з їх найтяжчими наслідками. По-друге – надавалась повна картина статистичних відомостей про кількість потенційних рекрутів – солдатів, необхідних для імператорської армії. Цей підхід Петра I до податково-фіскальної

справи, як зауважує М.Богословський, нічого спільного не мав із шведською чи будь-якою європейською державною моделлю [79]. Французька дослідниця Елен К. д'Аркосс напряму пов'язує вказану сферу петровських реформ із монгольською системою обліку військовоспроможного чоловічого населення та оподаткування всього населення [80].

Практично запроваджуючи європейський стиль життя та елементи з державно-адміністративного влаштування, великий російський реформатор залишився байдужим до вивчення і пізнання європейської політичної культури, ідеалів, теорій та концепцій. За висловом видатного російського історика В.О. Ключевського: «Несчастье Петра I было в том, что он остался без всякого политического сознания, с одним смутным и бессодержательным ощущением, что у его власти нет границ…». «До конца он не смог понять ни исторической логики, ни физиологии народной жизни… Вся преобразовательная его деятельность направлялась мыслью о необходимости и всемогуществе властного принуждения» [81].

З одного боку Петро I не зміг по-справжньому наблизити свою державу до тодішніх європейських політико-державницьких стандартів, з іншого боку, його нововведення створили морально-психологічний дискомфорт для корінного населення Росії, поглибивши прірву між його власною культурою та культурою еліти.

Для Гетьманщини, яка виступала першим і головним провідником прозахідних орієнтирів російського монарха, а її подальший васалітет і військово-політичний союз (з 1654 р.) з правонаступницею Золотої Орди не передбачав нічого доброго. Всі спроби гетьмана І. Мазепи змінити ментальність московського правителя і долучити його до західних політико-правових принципів у міждержавних стосунках сюзерена і васала виявились марними. Московсько-петербурзький політикум не мав жодних уявлень і не бажав знати європейський правовий і моральний кодекс взаємин між державними протекторами та васалами, монархом і дворянством.

Не справдилися сподівання гетьмана Мазепи зберегти і зміцнити позиції козацької держави в межах Московії-Росії завдяки своїм добрим особистим стосункам із представниками родовитої московської знаті та самим Петром І, чи завдяки своєму чесному виконанню всіх союзницьких зобов'язань (узятим гетьманським урядом у 1654 р.). Доля Гетьманщини була давно вже вирішеною ще у 1659 р., коли Юрій Хмельницький змушений був підписати новий варіант Переяславського договору. Потрібен був лише час, аби завершити задум московських правителів щодо Української держави.

З 1700 р. автономія Лівобережної України вже остаточно не вписувалась в імперську концепцію Петра І та російських сановників. Російський уряд перестає рахуватися з політичними інтересами васала і дотримуватися юридичної формальності у стосунках з Гетьманщиною. З 1703 р. у вищих ешелонах московської влади, як зазначає І.Борщак, жваво обговорювалось питання про методи та засоби повної ліквідації автономно-державного статусу Лівобережної України [82]. Необхідно було здійснити низку складних перетворень у політичній сфері, які б призвели до повного злиття двох держав, різних за політичним та економічним влаштуванням. Петро І і його оточення не хотіли більше миритися з існуючими особливостями в політичній, соціальній, економічній та військовій сфері Гетьманщини та її автономією.

Передусім, російський самодержавець узявся за уніфікацію українського козацького устрою та збройних сил. Згідно царського указу в 1706 р. з частини лівобережних і слобідських полків було сформовано так звану «Українську дивізію». Новостворена дивізія розглядалась як особливе військове формування російської армії і підпорядковувалась російському командуванню [83]. Крім того, з кожним роком, починаючи від Північної війни, українське козацьке військо втрачало своє попереднє самостійне незалежне союзницьке становище. Про це свідчать тогочасні документи та спогади сучасників.

Більш суттєвий удар по українській автономії було завдано в грудні 1707 р. У Московській державі чинності тоді набула губернська реформа, дія якої поширювалась і на Гетьманщину [84]. За губернською реформою територія козацької держави розділялась між трьома губерніями: Київською, Азовською, Смоленською [85]. Таким чином розчленовувалась політично-національна територія й ліквідувалась одна із головних ознак державності. В адміністративному сенсі поділені частини Лівобережжя підпорядковувались російським губернаторам і генерал-губернатору. Владні повноваження гетьмана І.Мазепи й українського уряду ставали номінальними.

Іван Мазепа, як далекоглядний і досвідчений політик, розумів справжню сутність петровських реформ щодо Гетьманщини. Вони мали прямий приціл на ліквідацію в недалекому майбутньому козацького стану, українського традиційного військового устрою, збройних сил, які завжди були запорукою незалежності і самостійності кожної держави, вони мали на меті уніфікацію за російським взірцем традиційного українського адміністративного устрою. Губернська реформа, до того ж, передбачала розмивання державних кордонів Лівобережної України з подальшим нищенням владних структур гетьманської держави. Отже, ці реформи передбачали кардинальні переміни в політико-правовому статусі Української козацької держави. Протекторно-васальні взаємини, що були поширеною і природною нормою в європейській міждержавній правовій культурі [86], Петром І та його оточенням повністю відкидались, як політична недоцільність. А республікансько-демократичний за формою устрій Гетьманщини сприймався російським самодержавцем та його оточення як аномалія на тлі самодержавної стихії.

Необхідно відзначити, що протекторно-васальна практика у міждержавно-правових відносинах відповідала не тільки «тогочасним уявленням про міждержавні стосунки», але й розглядалась як вагомий засіб захисту власних інтересів держави-васала, на території

якого перехрещувались «геополітичні інтереси різних політичних сил». Крім того, як слушно стверджують дослідники, протекція передбачала «реалізацію власної політичної окремішності» із збереженням своєрідності в суспільно-політичному та економічному житті васальної держави [87].

За визначенням російського історика Д. Міллера в Росії здавна діяв закон сили, а не права при вирішенні як суспільних відносин, так і міждержавних [88]. Ця традиція залишилась незмінною для її політичної культури і в петровську добу. Вона лише прикривалась маскою державної меркантильності, доцільності та теорією «регулярної держави» [89].

За роки Північної війни Україна практично перетворилась у данника Російської імперії. Розміри державної данини зросли до непомірних і непосильних для населення величин. Лівобережна Україна перетворилась в головного постачальника пороху, селітри, артилерії, фуражу, хліба, всіх видів продовольства для російської армії. І, зрештою, Гетьманщина мала платити найбільш тяжкий вид данини – кров'ю, тобто, відправляти десятки тисяч українських козаків у райони бойових дій, у північні балтійські та російські землі воювати зі Швецією, аби примножити територіальні простори для Московії-Росії.

Відтік великої кількості працездатного чоловічого контингенту з Лівобережної і Слобідської України до Прибалтики та в північні райони бойових дій призвів до занепаду продуктивних сил, господарства і наростання демографічних проблем у самій Гетьманщині. Становище погіршувалось правовим і моральним безчинством з боку російських полків, що перебували на постійному постої в Україні [90]. У листі до російського канцлера Ф. Головіна від 26 вересня 1706 р. гетьман І. Мазепа писав: «Отовсюди до мене доходять скарги на свавілля великоросійських ратних людей» і просив Ф. Головіна докласти зусиль, щоб «свавілля військ великоросійських ускромити і від подальшого розорення, побоїв і смертних убивств людей мого регимента звільнити» [91]. У 1707 р.

український гетьман у листі до Станіслава Лєщинського, змальовуючи суспільно-політичну ситуацію на Лівобережній Україні, образно висловився про козацтво того часу: «…Як перепелиця під яструбом, не може голови підняти» [92].

До всього цього ще додалась економічна експансія та інтеграція господарського комплексу Гетьманщини до всеросійського ринку. Петро І видав ряд указів, які забороняли українським купцям, козацтву, торговому люду торгувати з традиційними партнерами – Кенігзбергом, Гданськом, Австрією, Кримом тощо. До указів додавався перелік товарів, які заборонялося вивозити з України на зовнішній ринок у західному і південному напрямах. Відтепер строго визначались російські міста, куди могли привозити свою продукцію й товари українські купці – Архангельськ, Петербург, Смоленськ, Москва. Звичайно, така політика завдавала торгівцям неабияких збитків і розоряла підприємців та купців Гетьманщини. Разом із політичними правами втрачалась і економічна незалежність українського соціуму.

У цій складній ситуації гетьман Іван Мазепа змушений був стати на оборону прав і вольностей своєї козацької держави. Перед ним постало непросте питання: яким чином забезпечити політичні права і свободи Гетьманщини, як зберегти українську державність, у якій формі та при яких угодах ця держава може функціонувати і продовжувати своє політичне життя?

У пошуках відповіді він звертається до європейської теоретичної думки і практики. Собі на допомогу Іван Мазепа бере знаменитий політико-теоретичний твір італійського мислителя Ніколо Мак'явеллі «Державець», що мав прикладне значення і широко використовувався елітою всіх європейських країн. Без сумніву, український гетьман обмірковував і зважував кожне слово італійського мислителя і, зрештою, прийняв його пораду: «Розумний правитель не може і не повинен бути вірним даному слову, якщо така вірність повертається проти нього і якщо вже немає тих причин, що змусили його дати обіцянку. …Нарешті, він повинен бути завжди готовим повернутися

туди, куди віє вітер і хиляться терези удачі. …Володареві досить лише дбати про перемогу і про державну безпеку…» [93].

Переломним моментом у відносинах Івана Мазепи та Петра І стає 1708 рік, коли російський монарх ще раз продемонстрував своє повне нехтування попередніми державними угодами з Гетьманщиною.

За давньою європейською традицією визнання протекторату передбачало легітимізацію влади еліти та державності народу, який за певних історичних причин її втратив чи міг втратити. У XVII ст. «божественне право» суверена-короля очолювати державу і представляти соціум на політичній арені Європи поступається місцем теорії «природного права» кожного народу на своє суверенне державне існування. Відтепер сам народ починає виступати легітимним сувереном, а не король. Ця політична аксіома нідерландського мислителя Г. Гроціуса (написана у 1625 р.) стала ключовою формулою в міжнародних стосунках при укладанні міждержавних протекторно-васальних угод [94]. Держава, яка визнавала протекторат сусіднього легітимного володаря, неодмінно зберігала недоторканними свої права і свободи й легітимно визнавалась на міжнародному політико-правовому рівні. Згодом гетьман в екзилі Пилип Орлик, звертаючись до правового досвіду європейських країн у своєму «Маніфесті» підкреслював, що «Богдан Хмельницький власною волею, не бувши ніким до того примушений, прихилив руський народ і козацьку націю Московській імперії. І, укладаючи урочисту угоду, московський цар клятвою присягнув вічно охороняти під своєю протекцією козацьку націю і руський народ». Відповідно гетьман І.Мазепа та козацька старшина в своїй політичній діяльності керувались «природним правом …визволятися від гноблення і трудитися, аби повернути те, що несправедливістю та переважною силою було… забрано» [95].

Відповідно до європейської політико-правової концепції укладались договори Б. Хмельницького з Річчю Посполитою (1648 – 1651 рр.) і Московією (Березневі статті) та його наступників – Дем'яна Многогрішного, Петра Дорошенка, Івана Самойловича, Івана

Мазепи [96]. Українська козацька старшина, як свідчать тогочасні документи та угоди, повністю орієнтувалась на європейські принципи «договірності» й політичної культури, тож в протектораті бачила гарантію «політичних потреб» Гетьманщини, «непорушність цілості прав… і вольностей військових». З другого боку, вона розглядала протекторат, як «обумовлене підданство», що означало, передусім, в кінцевому разі тільки військову службу на користь сюзерена [97].

З виконанням військових обов'язків, за угодою, пов'язував своє підданство-васалітет і гетьман Іван Мазепа. Російський історик початку XX ст. А.Г. Брикнер у своїй монографії присвяченій діянням Петра Великого, зазначав, що український гетьман пов'язував своє "послушеніє волі царю, лише на основі васалітету" та військового союзу. Одночасно політичні погляди й особисті вигоди гетьмана не відповідали політичним устремлінням московського царя [98]. Подібно до своїх попередників І. Мазепа чітко дотримувався українсько-російських договірних домовленостей особливо тих, що передбачали спільно виступати у військових компаніях Московської корони проти третьої сторони від якої йшла загроза. За висновками дослідника О.Струкевича в тогочасному українському суспільстві рельєфно простежується ототожнення ідеї служби російському монарху з ідеєю служби Українській державі. Служба сюзерену розцінювалась і як засіб отримання військової допомоги від протектора при загрозі територіальної цілісності Гетьманщині [99]. Крім того, європейська договірна практика передбачала право вибору та зміни протекторату в разі порушення суспільно-політичних прав і вольностей держави-васала й відмову сюзерена надавати військову допомогу чи забезпечити захист від супротивної сторони [100].

Російський самодержавець, за визначенням Т. Таірової-Яковлєвої, на жовтень 1708 р. порушив цілий ряд договірних пунктів угоди між Гетьманщиною і Московією й тим самим поставив український уряд гетьмана І.Мазепи перед фактом політичного вибору: між інтересами імперії чи української держави [101].

Про плани шведського короля Карла XII спрямувати своє військо на терени Гетьманщини, було відомо вже у 1706 – 1707 рр. російському командуванню та в дипломатичних колах Франції, Голландії, Польщі, Англії. Це питання жваво обговорювалось оточенням Петра I у Жовкві (квітень 1707 р.) в присутності І.Мазепи [102]. Останній звернувся до російського монарха-сюзерена з проханням, враховуючи розпорошеність козацького війська по різних районах бойових дій (в Речі Посполитій, Литві, Лівонії, Білорусії, на Дону) *, забезпечити Гетьманщині військовий захист у разі вторгнення шведської армії на Лівобережну Україну. «Ми військом нашим частими походами та війною зруйновані – та безсилим, змаленому не можемо оборонятися від військ польських та шведських, і через те просив я царської величності… – передає слова старого гетьмана П.Орлик у листі до митрополита Стефана Яворського, – …щоб хоча б нам 10000 від військ своїх регулярних у поміч дозволив дати». На це прохання васала-союзника сюзерен відповів категоричною відмовою: «Не тільки 10000, але й десяти чоловік не можу дати, як можете, самі обороняйтеся» [103]. Така відповідь та поведінка протектора не відповідали договірним принципам та правовому кодексу взаємин сюзеренства-васалітету. До того всього додались силові реформаційні заходи Петра I (1706 – 1707 рр.), які позбавляли українське суспільство права на політичну суб'єктність і перетворювали український соціум та еліту з «підданих на умовах договору» у «безумовно підданих» без власних державних прав і свобод [104]. У подібній ситуації, за європейськими політико-правовими стандартами, українська козацька старшина та гетьман мали всі підстави розірвати будь-які дипломатичні стосунки та договірні зобов'язання із сюзереном [105]. До всього того, необхідно додати брутальну тактику випаленої землі російських генералів за наказом Петра I в Білорусії, на Стародубщині та Новгород-

*У розпорядженні гетьмана І. Мазепи перебувало п'ять козацьких полків: Миргородський, Прилуцький, Лубенський, сердюцький полк під командуванням Я. Покотила і компанійський – під командуванням Г. Галагана.

Сіверщині [106], безперервне виснажливе використання господарських і людських ресурсів Гетьманщини для військових потреб Російської держави, наказ російського монарха гетьманові забезпечити прикриття відступ російської армії до Москви 5 тисячами козаків проти 35 тисяч непереможних шведських вояків [107].

У листі до Стефана Яворського Пилип Орлик передавав слова гетьмана І. Мазепи, сказані у жовтні 1708 р. про причину, за якою він змушений буде переглянути протекторно-васальні взаємини: «…А коли не сила наша буде оборонити Україну і себе, то для чого маємо самі в погибель лізти та Вітчизну погубляти? І сам Бог, і цілий світ будуть бачити, що з нужди те учинили ми і як вільний не завойований народ, дбали про способи цілості нашої…» [108]. З наведених вище слів випливає, що гетьман Мазепа розглядав Гетьманщину як політично самостійну державу (що визнавала лише протекторат Московії), а себе усвідомлював її володарем, за долю якої несе відповідальність перед українським народом. У гетьманських універсалах він завжди писав, що діє задля добра «Вітчизни нашої малоросійської». Відповідно, гетьман І.Мазепа й повинен був у 1708 р. поставити інтереси України вище інтересів імперії [109].

Необхідно відзначити, що український гетьман Мазепа не був оригінальним у своїх діях та стратегічних маневрах на користь власної Вітчизни. Для збереження своїх політичних і державницьких прав у ті часи міняли своїх протекторів німецькі барони в Лівонії (1699 р.), угорська шляхта (1707 р.), молдавський господар Кантемір (1710 р.) [110]. Наприклад, російський історик А.Г. Брикнер, оцінюючи перехід Івана Мазепи на бік Карла XII та молдавського господаря Кантеміра на бік Петра І, резюмує з цього приводу: “… Власне його спосіб дій не варто вважати більш аморальним, ніж союз, котрий два роки потому Петро уклав з молдавським господарем Кантеміром проти турецького султана”. За переконанням російського дослідника український гетьман прагнув до державної самостійності

та незалежності [111]. В цьому ж контексті особливо варто відзначити таємний договір польського короля Августа II зі шведським королем Карлом XII про перемир'я та військовий союз. У розпал Північної війни 13 жовтня 1706 р. Август II, за спиною свого військового союзника Петра I, уклав зі шведським королем Альтраштадтський мирний договір, щоб уберегти рідну Саксонію від військових баталій та розорення шведською армією. За договором Август II зобов'язувався забезпечити шведів провіантом протягом усієї зими і розірвати союз із Росією й видати Карлу XII російських солдат, які перебували в Саксонії та Польщі.

Проте, ця угода не стала перешкодою для подальшого дипломатичного спілкування польського короля як із російським, так і з шведським монархами, коли таємниця була розкрита. При зустрічі з князем В.Л. Долгоруковим Август II пояснив свою поведінку простою логікою: «Трактую для того, що не бачу іншого способу врятувати Саксонію від розорення; сподівався я на цесаря і його союзників, але тепер зрозуміло, що Саксонію боронити не хочуть. …Трактатів із супротивником не закінчу, не дочекавшись відповіді від царської величності» [112]. Договірний маневр Августа II не шокував ні російську сторону, як показують подальші події, ні західноєвропейські королівські уряди. Поведінка польського короля була сприйнята як звичайне явище, притаманне військовій дипломатії та договірним взаєминам, коли сильний союзник відмовляється від узятих на себе зобов'язань надавати військову допомогу.

Можна із впевненістю провести аналогію між польськими подіями жовтня 1706 р. та українськими – у жовтні 1708 р. й між обома керманичами – польської та української держави. Проте, ситуація в Україні мала непоборно драматичніший характер. Перед гетьманом І. Мазепою постала надзвичайно тяжка дилема. Передусім, необхідно було захистити Гетьманщину від військової руїни як з боку шведської, так і російської армії. У 1708 р. територія Лівобережної України перетворювалась у край випаленої землі, де мали схрестити свою зброю два непримиренних супротивника за далекі для України

балтійські землі та Балтійське море. Окрім того, найголовніше, український гетьман зобов'язаний був захистити українську державність, політичні права і свободи Гетьманщини від імперських планів сюзерена. І ця проблема ставала дедалі болючішою і вимагала нагального вирішення.

Від 1708 р. гетьман Мазепа починає відверту боротьбу з російським самодержавцем за українську козацьку державу. А Петро І бере курс на створення «добре впорядкованої поліцейської держави» [113], із відповідними принципами управління і фіксально-репресивною системою.

Практично, у стосунках І. Мазепи і Петра І, Гетьманщини і Росії, простежується драматичне протистояння двох політичних культур, двох цивілізацій. У XVIII ст. Україна одночасно виступила провідником європоцентристських цінностей для Московії-Росії була і буфером між євроазійською імперією та Заходом.

---

1. Анисимов Е. Петр I: Рождение империи // Вопросы истории. – 1989. – № 7. – С. 18 – 20; Анисимов Е. Дыба и кнут: политический сыск и русское общество в XVIII веке. – М., 1999. – С. 17 – 18.
2. Таирова-Яковлева Т. Мазепа. – М., Молодая гвардія, 2007. – С. 84 – 85.
3. Там само. – С. 132 – 133.
4. Шапталов Б. Феномен государственного лидерства. Экпансия в мировой истории. – М., 2008. – С. 253 – 255, 263 – 264; Всемирная история. – М., 1958 – Т. V. – С. 66 – 69, 484, 492.
5. Павленко С. Міф про Мазепу. – Чернігів, 1998. – С. 24.
6. Всемирная история. – Т. IV. – С. 296 – 298.
7. Смолка А. Соціально-економічна думка в Україні XVII – початку XVIII ст. – К., 1996 – С. 108 – 111.
8. Павленко С. Міф про Мазепу. – Чернігів, 1998. – С. 24 – 25.

9. Богословский М. Петр Великий и его реформа. – М., 1920. – С. 9 – 10; Ключевский В. Исторические портреты. – М., 1990. – С. 161.
10. Валишевський К. Петр Великий. Воспитание. Личность. – М., 1990. – С. 17 – 18, 52.
11. Ключевский В. Исторические портреты. – С. 154.
12. Андерсон М. Петр Великий. – Ростов-на-Дону, 1997. – С. 47.
13. Валишевский К. Петр Великий. Воспитание. Личность. – М., 1992. – С. 54.
14. Андерсон М. Вказ. праця. – С. 47.
15. Ключевский В. Исторические портреты. – 190.
16. Соловьев С. История России с древнейших времен. – Кн. VIII, Т. 15 –16. – М., 1962. – С. 100, 550; Богословский М. Петр Великий и его реформа. – М., 1902. – С. 34. Валишевский К. Петр Великий. Воспитание. Личность. – М., 1992. – С. 180, 358 – 359. Ключевский В. Исторические портреты. – М., 1990. – С. 164, 292; Брикнер А. Иллюстрированная история Петра Великого. – СПб., 1903. – Т. 1. – С. 125 – 126, 327.
17. Ключевский В.О. Исторические портреты. – М., 1990. – С. 190.
18. Кафенгауз Б. Россия при Петре I. – В кн.: Очерки истории СССР. – М., 1962. – С. 102 – 103; Валишевский К. Петр Великий. Воспитание. Личность. – М., 1992 – С. 172 – 173, 181 – 187, 193 – 194; Майков Л. Рассказы Нартова о Петре Великом. – СПб, 1891. – С. 80 – 87; Анисимов Е. Дыба и кнут: политический сыск и русское общество в XVIII веке. – М., 1999.
19. Костомаров Н. Мазепа и мазепинцы // Собр. сочинений. – Т. XVI. – СПб., 1905. – С. 406 – 407.
20. Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687 – 1709. – Київ – Полтава, – 1995. – С. 56 – 57.
21. Борщак І. Мазепа – людина й історичний діяч // В кн. Мазепа. – К., 1993. – С. 167.
22. Кінан Е. Російські історичні міфи. – К., 2001; Валишевський К. Иван Грозный. – М., 1989; Валишевский К. Петр Великий. – Т. 1

– 2. – М., 1990. Элен К. д'Анкосс. Незавершенная Россия. – М., 2005; Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія. – Львів, 2005.
23. Кардыбаев А. Золотая Орда: место встречи тюрок и славян // Да: diyalog avrasya. – Ежеквартальный международный культурно-интелектуальный журнал. – М. – Стамбул. – 2003. – № 8. – С. 27 – 28.
24. Элен К. д'Анкосс. Незавершенная Россия. – С. 74 – 75.
25. Там само.
26. Анисимов Е. Время петровских реформ. – Л., 1989. – С. 379; Валишевский К. Петр Великий. Воспитание. Личность. – М., 1992. – С. 113.; Брикнер А. Вказ. праця. – С. 114 – 115.
27. Ключевский В. Исторические портреты. – С. 197; Валишевский К. Петр Великий. Воспитание. Личность. – С. 121 – 125.
28. Элен К. д'Анкосс. Незавершенная Россия. – С. 83.
29. Див.: Хижняк З. Києво-Могилянська академія. – К., 1981; Чистович И. Феофан Прокопович и его время. – СПб., 1868; Епифанов П. «Ученая дружина» и просветительство XVIII в. (Некоторые вопросы истории русской общественной мысли) // Вопросы истории. – 1963. – № 3. – С. 38 – 47. Крижанівський О., Плохій С. Історія церкви та релігійної думки в Україні кінця XVI – середини XIX століття. – Кн. 3. – К., 1994. – С. 104 – 108.
30. Таирова-Яковлева Т. Мазепа. – М., 2007. – С. 83 – 84.
31. Карамзин Н. История государства Российского. В 12-и томах. – Т. VI. – М., 1993 – 1994. – С. 260; Ключевский В. О русской истории. – М., 1990. – С. 363; Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія. – Львів, 2005. – С. 21 – 28, 45 – 48.
32. Карамзин Н. Вказ. праця. – Т. VI. – С. 238 – 290.
33. Таирова-Яковлева Т. Мазепа. – С. 118.
34. Валишевский К. Петр Великий. Дело. – М., – 1990 – С. 316.
35. Смолій В., Степанков В. Політична система українського суспільства у роки Національної революції XVII століття. – К., – 2008. – С. 35 – 37.
36. Анисимов Е. Время петровских реформ. – С. 314 – 329.

37. Богословский М. Петр Великий и его реформа. – С. 71.
38. Богословский М. Областная реформа Петра Великого. Провинция 1719 – 1727. – М., 1902. – С. 313 – 315, 356 – 375.
39. Гуржій О. Гетьман Іван Скоропадський. – К., 1998. – С. 120 – 121.
40. Там само. – С. 106.
41. Грушевский С. Очерки историии украинского народа. – К., 1991. – С. 236.
42. Доба гетьмана Івана Мазепи в документах – К., 2007. – С. 43 – 44.
43. Смолка А. Соціально-економічна та політична думка… – С. 110 – 111, 114 – 115.
44. Див.: Павленко С. Іван Мазепа як будівничий української культури. – К., 2005. – С. 117 – 123.
45. Богословский М. Петр Великий и его реформа. – С. 71.
46. Анисимов Е. Петр I: рождение империи // Вопросы истории. – 1989. – № 7. – С. 16 – 17.
47. Там само. – С. 12.
48. Майков Л. Рассказы Нартова о Петре Великом. – СПб., 1891. – С. 82; Ключевский В. Исторические портреты. – С. 193 – 227.
49. Анисимов Е. Время петровских реформ. – С. 239.
50. Горобець В. Політичний устрій українських земель другої половини XVII – XVIII століть: Гетьманщина, Запоріжжя, Слобожанщина, Правобережжя України. – К., 2000. – С. 6 – 48.
51. Онишкевич Л. Генеральна старшина Лівобережної України XVII – XVIII вв. // Праці комісії для вивчення історії західно-українського та вкраїнського права.– К., 1926. – Вип. 2. – С. 99 – 100.
52. Струкевич О. Іван Мазепа на соціокультурному тлі свого часу // Гетьман Іван Мазепа: постать, оточення, епоха. – К., – 2008. – С. 135.
53. Горобець В. Вказ. праця. – С. 43.
54. Струкевич О. Політико-культурні орієнтації еліти України-Гетьманщини. Інтегральний погляд на питання. – К., 2002. – С. 428 – 429, 437.

55. Там само. – С. 429, 431.
56. Ключевский В. Курс русской истории. Сочинения в 9-ти томах. – М., 1984. – Т. IV. – С. 135 – 140.
57. Валишевский К. Петр Великий. Дело. – С. 286 – 287.
58. Владимирский-Буданов М. Обзор истории руського права. – К., 1909. – С. 243 – 244.
59. Владимирский-Буданов М. Указ. соч. – К., 1909. – С. 243 – 244; Богословский М. Петр Великий и его реформа. – С. 19, 26 – 28; Милюков П. Очерки по истории русской культуры. СПб., 1896. – Т. 3. С. 153, 167.
60. Валишевский К. Петр Великий. Дело. – С. 301 – 302.
61. Дзюба О. Українці в культурному житті Росії (XVIII ст.): причини міграції // Россия-Украина. История взаимоотношений. – М., 1997. – С. 118; Шип Н. Русско-украинское культурное сотрудничество в XVIII – первой половине XIX в. – К., 1988. – С. 6–7; Хижняк З. Києво-Могилянська академія. – С. 179 – 181; Соловьев М. История России с древних времен. – Кн. VIII. – Т. 15. – С. 91 – 97.
62. Валишевский К. Петр Великий. Дело. – С. 284 – 286.
63. Там само.
64. Шапталов Б. Указ. соч. – С. 407 – 408.
65. Валишевский К. Петр Великий. Дело. – С. 304.
66. Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія. – С. 45.
67. Анисимов Е. Время петровських реформ. – С. 413 – 432.
68. Кардыбаев А. Золотая орда: место встречи тюрок и славян. – С. 27.
69. Владимирский-Буданов М. Указ. соч. – С. 103 – 104.
70. Шапталов Б.Н. Указ. соч. – С. 411.
71. Владимирский-Буданов М.Ф. Указ. соч. – С. 215 – 225; Анисимов Е. Время петровських реформ. – С. 379.
72. Анисимов Е. Время петровських реформ. – С. 353.
73. Там само. – С. 381.

74. Нефедов С. Тимар: Османская система в Древней Руси // Да: diyalog avrasya. Ежеквартальный международный культурно-интелектуальный журнал. Москва – Стамбул. – 2003. – № 8. – С. 37.
75. Бушков А. Россия, которой не было. Славянская книга проклятий. – Спб., 2005. – С. 464 – 465.
76. Элен К. д'Анкосс. Указ. соч. – С. 87.
77. Богословский М. Областная реформа Петра Великого. – С. 322.
78. Там само – С. 323 – 326.
79. Там само – С. 325.
80. Элен К. д'Анкосс. Указ. соч. – С. 87 – 88.
81. Ключевский В. Исторические портреты. – С. 190 – 191.
82. Мазепа. – К., 1993. – С. 196.
83. Павленко С. Оточення гетьмана Мазепи: соратники і прибічники. – К., 2004. – С. 22.
84. Ключевский В. Курс русской истории. Соч. В 9-и томах. – Т. IV. – С. 142.
85. Гуржій О. Українська козацька держава в другій половині XVII – XVIII ст.: кордони, населення, право. – К., 1996. – С. 6.
86. Субтельний О. Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. – К., 1994 – С. 26.; Струкевич О. Політико-культурні орієнтири еліти… – С. 186 – 198; Конопенко В. Гетьманщина в контексті суспільно-політичних ідей та уявлень Східної Європи (кінець XVII – перша половина XVIII ст.) // Український історичний збірник. – Вип. 11. – К., 2008. – С. 51 – 53.
87. Струкевич О. Політико-культурні орієнтири еліти… – С. 178 – 183.
88. Миллер Д. Хозяева и постояльцы. – Харьков, 1909. – С. 8.
89. Анисимов Е. Время петровських реформ. – С. 63, 68, 384; Ключевский В.О. Курс русской истории. – Т. IV. – С. 202 – 203, 221.
90. Оглоблін О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. – Нью-Йорк, Київ, Львів, Острог, Торонто, 2003 – С. 244 – 245; Костомаров Н.И.

Мазепа и мазепинцы. – С. 242 – 265; Соловьев М.С. История России… Кн. VIII. – Т. 15. – С. 216.

91. Субтельний О. Вказ. праця. – К., 1994. – С. 172.
92. Цит. за: Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. – С. 245.
93. Мак'явеллі Н. Державець. – К., 1998. – С. 440 – 441.
94. Смолій В., Степанков В. Політична система українського суспільства… – С. 104.
95. Орлик П. Конституція, маніфести та літературна спадщина: Вибрані твори. – К., 2006. – С. 120.
96. Смолій В.А., Степанков В.С. Політична система українського суспільства… – С. 101 – 105; Струкевич О. Політико-культурні орієнтації. – С. 182 – 196.
97. Струкевич О. Політико-культурні орієнтації. – С. 187 – 189.
98. Брикнер А.Г. Иллюстрированная история Петра Великого. – СПб., 1903. – Т. 2. – С. 82.
99. Струкевич О Політико-культурні орієнтації. – С. 186.
100. Там само. – С. 183, 222 – 223.
101. Таирова-Яковлева Т. Указ. соч. – С. 220.
102. Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. – С. 227 – 278.
103. Орлик П. Конституція, маніфести… – С. 167 – 168.
104. Струкевич О. Політико-культурні орієнтації. – С. 223.
105. Конопенко В. Гетьманщина в контексті суспільно-політичних ідей… – С. 51 – 52.
106. Павленко С. Загибель Батурина 2 листопада 1708 року. – Чернігів, 1994. – 152 с; Письма и бумаги императора Петра Великого. – Т. 8. – Вип. 1. – М.– Ленинград, 1948.– С. 72, 242.
107. Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа і його доба. – С. 275; Таирова-Яковлева Т. Указ. соч. – С. 214; Полонська-Василенко Н. Історія України. – К., 1993. – С. 67.
108. Орлик П. Конституція, маніфести… – С. 168.
109. Таирова-Яковлева Т. Указ. соч. – С. 220.
110. Конопенко В. Гетьманщина в контексті суспільно-політичних ідей… – С. 53.

111. Брикнер А.Г. Указ. соч. – Т. 2. – С. 83 – 84.
112. Соловьев С.М. История России с древнейших времен – кн. VIII – Т. 15. – С. 147 – 148.
113. Анисимов Е. Время петровських реформ. – С. 353 – 380.

Назви секцій конференції

Секція 1. Європейський контекст політичної діяльності гетьмана І. Мазепи

Керівники секції:

Іванова Людмила Георгіївна – канд. іст. наук, професор кафедри історії України Інституту історичної освіти НПУ ім. М.П. Драгоманова

Станіславський В'ячеслав Володимирович – канд. іст. наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України

Секція 2. Західноєвропейські тенденції соціально-економічної політики гетьмана І. Мазепи

Керівник секції:

Гуржій Олександр Іванович – д. іст. наук, провідний науковий співробітник Інституту історії України НАН України

Секція 3. Культурний контекст діяльності гетьмана І. Мазепи.

Керівники секції:

Шамрай Микола Григорович – д. іст. наук, професор кафедри історії та етнології Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького

Денисенко Володимир Анатолійович – канд. іст. наук, доцент, докторант кафедри історії України Інституту історичної освіти НПУ ім. М.П. Драгоманова

Секція 4. Міфи і реалії доби гетьмана І. Мазепи в пам'яті нащадків

Керівник секції:

Ярмошик Іван Іванович – канд. іст. наук, доцент, докторант кафедри історії України Інституту історичної освіти НПУ ім. М.П. Драгоманова.

Секційні засідання

Доповіді

Олександр Гуржій
(м. Київ)

І. МАЗЕПА Й І. СКОРОПАДСЬКИЙ: ДО ІСТОРІЇ ВЗАЄМОВІДНОСИН

Ставши володарем булави – вищої ознаки влади в Україні «обох боків Дніпра» – після славнозвісного І.Мазепи (1687 – 1708) і діючи фактично водночас з «гетьманом в еміграції», одним з авторів першого національного конституційного акта П.Орликом (1710 – 1742), Іван Ілліч Скоропадський, можна сказати, виявився «приреченим» на непопулярність серед більшості істориків майбутніх поколінь. Тим не менш, історія взаємин всіх названих осіб не перестає бути цікавою і важливою при висвітленні їх суспільно-політичних портретів.

Безпосередньо стосунки І. Мазепи та І. Скоропадського розвивалися доволі поступово, хоча на них відразу позначилося доброзичливе ставлення першого. Займаючи ранг чернігівського полкового писаря (1680 – 1694) Іван Ілліч брав участь у так званих Кримських походах 1687 і 1689 рр. проти турецького васала – хана, за що незабаром отримав офіційне визнання своїх військових заслуг І.Мазепою та російськими царями Іваном і Петром. Вже в перший рік гетьманування І.Мазепи той отримав універсал на право володіння маєтками. Цей факт, безперечно, свідчить про підтримку старшини полкового рівня дій І.Мазепи у так званій «справі» І. Самойловича та його синів, коли останніх усунули від влади.

В 1690 р. Мазепа видав ще один універсал на більшість маєтків полкового писаря (набутих на той час), де зазначалося, що вони даються у власність не лише йому особисто, а й «жене ево и детям» за «службы» того [1]. Тобто, мова йшла про спадкову власність, яка не залежала від службового становища їх господаря.

В середині 1693 р. І. Мазепа направляє чернігівського полкового писаря з важливим листом до царя. При цьому він доручає своєму посланцеві *«словесно пространными словами донести»* про те, що в Батурині відбулася велика рада – «съезд всей старшины войсковой, полковников и всяких полковых нижних людей и урядов местных», де йшлося про оренди, збирання грошей, «которые суть всегда надобны, как на заплаченіе войску охотницкому, конным и пехотном полкам, так и на удовольствованіе иных войсковых обыкновенных расходов» [2]. На раді виникла дуже гостра суперечка і гетьман звернувся безпосередньо до свого сюзерена, щоб той допоміг вирішити це надзвичайно складне питання.

Привертає увагу той факт, що гетьман доручив І. Скоропадському докладно обговорити «делікатну» проблему оренди з царем значно ширше, ніж про це йшлося в офіційному листі. Тобто, тут бачимо не лише повну довіру, а і впевненість гетьмана в «правильному» тлумаченні посланцем своєї позиції (!), добру обізнаність того з предметом дискусії серед старшин.

Важливо також зазначити й те, що починаючи з гетьманування І. Самойловича, а особливо за правління Мазепи, Івана Ілліча використовували як посланця-«фахівця» головним чином до Московії, а не, скажімо, до Кримського ханства, Польщі тощо. В зв'язку з цим природно виникає питання: а чи це була не позначилося в подальшому на подіях кінця 1708 – початку 1709 рр.?

Перебуваючи в Москві, І. Скоропадський, мабуть, таки добре, а головне – «правильно» виконав доручення, бо фактично відразу після повернення додому був переведений з посади полкового писаря у чин генерального бунчужного, чим посів одне з найвищих місць у тогочасній українській еліті.

В 1701 р. І. Мазепа призначив свого «протеже» на ранг генерального осавула, а 1706 р. – керівником одного з найбільших полків у козацькій державі – Стародубського.

На початковому етапі Північної війни (1700 – 1721) той повністю підтримував свого безпосереднього керманича стосовно необхідності

кращої координації дій українських і російських військ, чому нерідко заважали окремі царські воєначальники. Так, він рекомендував замінити російські полки Неплюєва, «составленных из людей мало ученных и неопытных в военном деле», на тисячу драгунів чи «саксонців» [3].

Тоді ж І. Скоропадського знову «нарочно» послали до Москви, щоб той «роз'яснив» позицію гетьмана щодо «недоцільності» наміру Петра І передати Польщі кілька українських міст на правому березі Дніпра. Нині важко з певністю казати, що саме вплинуло на царя: чи тогочасні політичні обставини, чи резонні міркування Мазепи, вміло й переконливо передані І. Скоропадським, але факт залишається фактом – вирішення цього питання не на користь України було відкладено на багато років. Це, в свою чергу, засвідчило перемогу вітчизняної дипломатії на чолі з Скоропадським.

Деякі історичні свідчення зафіксували і однозначну підтримку І. Мазепи Скоропадським у загальновідомій справі так званих «зрадників» В. Кочубея та І. Іскри, коли гетьман і стародубський полковник неодноразово зустрічалися в колі довірених осіб, а то й наодинці, обговорювали різні політичні справи, згадували діяльність і нормативні акти Б.Хмельницького, читали «Пакти» І.Виговського тощо.

Разом з тим, перехід І. Мазепи у жовтні 1708 р. на бік шведського короля Карла XII – "у протекцію" – виявився повною несподіванкою для І. Скоропадського. Ще 16 жовтня, не знаючи чи не вірячи в те, що сталося, російське й українське військове керівництво, царські урядовці обговорювали питання захисту Стародубщини від ворога. А вже 27 жовтня з'явився "Маніфест" царя, де він офіційно оповіщав "малоросійські чини" про вчинок Мазепи і наказав усій генеральній старшині, полковникам і "протчим" негайно прибути до його "обозу" на березі Десни "для советов, а буде он гетман конечную неверность явил, то и для обранія новаго". Петро І наголосив, що в тому є загальна користь для українців.

Наступного дня було видано іменний указ, у якому детально йшлося про те, що гетьман, забувши страх Божий і порушивши клятву государеві, зрадив його і переїхав до супротивника – шведського короля, бо, мовляв, хоче "малороссійскую землю поработить по прежнему под владеніе польское, и церкви Божіи и славныя монастыри отдать в Унью". Між Карлом XII і польським королем Станіславом Лещинським (1704 – 1711 рр., 1733 – 1734рр.) була укладена угода про спільні дії супроти Московії, яка підтримувала Августа II. Цар закликав український народ не приставати до "зрадника", виступити на боротьбу проти нього і "для лучшаго упрежденія всякаго зла и возмущенія" з'їхатися до Глухова, щоб обрати "по правам и вольностям своим" іншого володаря булави. При цьому він обіцяв значно зменшити побори з Лівобережжя.

Тільки 30 жовтня І. Мазепа звернувся до І. Скоропадського з листом, закликаючи його приєднатися до армії шведського правителя. Він називав Івана Ілліча своїм "ласкавим приятелем" і пояснював, що перейшов на бік Карла XII, бо відчув: насувається "крайня згуба" їхній "Отчизні" з боку завжди ворожої "потенції московської". Мазепа звинуватив російський уряд у надмірній жорстокості, бажанні підкорити всіх "людей наших", а козаків перетворити на звичайних солдатів. Звертаючись до стародубського полковника, гетьман покладався на його патріотизм і національну свідомість. "...Яко естесь правдивый отчизны своей сын, не зичачи оной крайней погибели, знищенія и руины, – наголошувалося в листі, – берись до единого з нами всеми согласія и до сполной тоей ж отчизны своей обороны, а старайся всеми способами, по данном себе от Бога разуму и искуству, Московское войско з Стародуба искоренити, согласившися в том з панами полковниками, переяславским и нежинским..." [4].

Проте марно сподівався Мазепа на підтримку І. Скоропадського та інших старшин, очікуючи їх у своїй резиденції – Батурині. Час було втрачено, а грунт для широкої підтримки його дій належним чином не підготовлено. Досвідчений керманич цього разу прорахувався.

Стародубський полковник не тільки не допоміг йому, а, навпаки, вже через два дні після одержання гетьманського листа поспіхом кинувся до Глухова.

30 жовтня було підготовлено за підписом Петра I грамоту до кошового отамана Костянтина Гордієнка з "усім воїнством". У ній також йшлося про Мазепину "зраду" та містилася пропозиція прислати січових старшин і знатне товариство "пристойнаго числа" до Глухова для обрання нового гетьмана. Чи отримали низовики царське послання – точно не знаємо. Вірогідно, що ні. Бо згодом запорожці неодноразово дорікали новому гетьманові за те, що їх не запросили на елекцію (вибори) і відмовлялися визнавати його владу. Можливо, довідавшись про перехід разом з Мазепою частини запорожців на бік шведського короля, цар Петро передумав надсилати в Січ свою грамоту.

Щоправда, в іншій грамоті, від 26 травня 1709 р., писаній уже після розорення Запорозької Січі, він досить ухильно згадав про свою пропозицію низовикам узяти участь в обранні нового гетьмана. На що ті, за словами самого царя, "ответовали, обещаясь быть всегда в постоянной верности и должные службы нам отдавати, не склоняючись ни на какія Мазепины прелести...". Гадаємо, що коли б такий документ дійшов за адресою і козаки справді прихильно поставилися до нього, як це твердить Петро I, то їхня реакція була б дещо іншою. Бодай та частина з них, що не пішла на спілку з Мазепою за К. Гордієнком, прибула б до Глухова.

1 листопада 1708 р. цар видав населенню всього Війська Запорозького, тобто Української держави, "Маніфест", яким дозволяв обрати нового гетьмана, замість "изменившаго Россіи", та обіцяв підтвердити всі попередні права й привілеї. Причому в черговий раз наголошувалося, щоб вибори відбулися терміново "из верных, знатных и искусных особ вольными гласы, по правам своим".

А через день сталася трагедія в Батурині. Хоча Мазепи в ньому й не було, в місті перебував вірний йому гарнізон на чолі з полковником Чечелем і начальником артилерії Кенігсеком, а також

зберігалися запаси продовольства й військового спорядження. Керівники гарнізону категорично відмовлялися від пропозиції кн. О. Меншикова добровільно скласти зброю. Тоді за наказом російського воєначальника 3 листопада Батурин було здобуто штурмом. Переможці жорстоко розправилися не тільки зі збройними захисниками гетьманської столиці, а й з мирним, ні в чому не винним населенням. Меншиков хотів взагалі "стерти" місто з лиця землі, щоб і пам'яті про нього не лишилося. У здобутті Батурина та варварському його розгромі росіянам багато в чому допоміг наказний прилуцький полковник І. Ніс, за що жалуваною грамотою був призначений повним полковником. І треба віддати належне І. Скоропадському, який, щойно ставши державним керманичем, майже відразу видав універсал (22 грудня) про дозвіл селитися "батуринским разореным жителям на посадах и хуторах" колишнього міста. Думаємо, тоді цей крок політичного діяча був не лише розумним і гуманним, а й занадто сміливим, оскільки міг викликати невдоволення всевладного Меншикова й, вірогідно, самого царя. Цілком можливо, гетьман сподівався згодом відбудувати спустошене місто.

Криваві події в Батурині справили гнітюче враження на українське суспільство і, зокрема, на майбутнього гетьмана. Знищення в полум'ї столиці Гетьманщини й те, що ніхто не прийшов їй на допомогу, лякало. Згодом настане черга інших міст, і це також буде сприйнято більшістю населення з острахом, але без рішучого опору. Символічно, що захоплені Меншиковим у Батурині клейноди "успадкує" І. Скоропадський. Символ руйнації держави супроводжуватиме його потім до кінця життя.

Тим часом у зв'язку з підготовкою до виборів ближній боярин і намісник ростовський, князь Григорій Федорович Долгоруков, відкликаний з військового походу, разом з дяком Посольського приказу М. Родостамовим та двома піддячими, "для письма", приїхали на початку листопада в с. Собич (Ніжинський полк). Всі, хто не пішов за І. Мазепою, – І. Скоропадський, полковники

чернігівський П. Полуботок, переяславський С. Томара (Тамара), наказний ніжинський Л. Жураковський, сотники, "знатне товариство" і рядові козаки прибули 1 листопада в сл. Богданівку (Ніжинський полк), де тоді перебував Петро I "в обозі". І "виборці"-українці, і московські "спостерігачі" майже одночасно рушили до Глухова. Щоб убезпечити проведення важливого державного заходу від "препинанія... вора и изменника", царських посланців супроводжував Білозерський драгунський полк.

6 листопада після літургії – молитовного співу – при великій кількості люду розпочалися вибори. З церкви вийшли Г. Ф. Долгоруков, старшини, інші поважні особи. Вони стали всередину натовпу рядових козаків і посполитих. Князь виголосив промову. Він у деталях переказав причини та обгрунтував необхідність обрання нового володаря булави. Дяк М. Родостамов, піднявшись на стіл, зачитав перед загалом царську грамоту.

Настала пауза. Трохи помовчавши, полковники, інші старшини почали радитися між собою й вигукувати, що булаву слід віддати "стародубському полковнику, Ивану Скоропадскому, дабы он уряд гетманства принял, понеже человек есть царскому величеству верный, и в войску малороссійском заслуженый, и в делех искусной". На це кандидат почав традиційно відмовлятися: він, мовляв, уже старий і не зможе винести такого "тяжеснаго уряду". Натомість І. Скоропадський запропонував "молодого и заслуженого человека", пана П. Полуботка. Більшість присутніх на виборах старшин і козаків наполягали на кандидатурі Івана Ілліча, хоча деякі й пропонували: "Быть гетманом черниговскому полковнику Полуботку". Зрештою, "не по многим спорам, согласясь все, как старшина, так и рядовые козаки и посполитый народ, единогласно обрали" І. Скоропадського.

Деякі історики сумнівалися у щирості Івана Ілліча, коли той відмовлявся від гетьманства і пропонував передати булаву Полуботкові. Справді, відмова за таких обставин була свого роду загальноприйнятим ритуалом. Так робили й попередні обранці. Однак І. Скоропадський не кривив душею. Про це свідчить хоча б те, що він

пропонував на гетьманство цілком конкретну гідну й заслужену в державі людину. А можливо, він ще не зовсім повірив на той час у "кінець" І. Мазепи як політичного діяча й "паралельне" існування в країні відразу двох гетьманів вважав недоцільним.

Невдовзі по обранню до гетьманського помешкання завітав один із старшин – Забіла. Розмова там, зрозуміло, зайшла й про перебіг останніх подій, і гість, між іншим, зауважив, що Мазепа "пропав навіки". Брат Насті Скоропадської – Андрій Маркович – висловив сумнів з цього приводу. Цілком можливо, старий гетьман ще повернеться до влади, говорив він. І навряд, щоб це була тільки його особиста думка, без урахування міркувань своїх сановних родичів. Та й сама гетьманша, зачувши, про що йшлося, мало не образилася на слова Забіли. "...Мы и гетманству сему не рады, – бідкалася вона, – Мазепа живой еще гетман и никто не силен взять у него булаву и гетманства лишить. А мы хотя и взяли гетманство, так из нужды и это нам прощено будет" [5].

Хоч би як воно було, але 6 листопада старшина взяла Івана Ілліча під руки, поставила на стіл, з якого перед тим звертався до людей з читанням царської грамоти дяк М. Родостанов, і офіційно проголосила новим гетьманом. І. Скоропадський знову став бити поклони на всі боки і твердити, "что он уряду гетманского недостоин", а всі йому заперечували та "кланялись, и тем чинили гетману его поздравленіе".

Після цього Г. Ф. Долгоруков урочисто вручив Івану Іллічу "помянутую" грамоту й символ влади – клейноди: бунчук, прапор, булаву та печатку "Малоросійського краю", "которая сделана таким же образом, как была печать у прежних гетманов".

Опісля "ектеніи и по молитве благодарственной", Іван Ілліч склав присягу на вірність його царській величності, текст якої сотворили чиновники з Посольської канцелярії. Він підписав її як "Гетман войска его царскаго пресветлаго величества Запорожскаго, рукою власною" і поцілував святий хрест. Інші присутні на виборах українці, в тому числі й старшини, тоді не присягали.

7 листопада сюзерен передав своєму васалові грамоту. В ній зазначалося, що він "прощає" всіх старшин, які "зрадили", і повертає їм мастки й "чини". Але для цього ті мали добровільно покинути ворожий стан і покаятися. Інакше їм загрожувала смерть.

Через день у місцевій церкві прийняли присягу на вірність російському монархові й підписали її: полковники чернігівський і переяславський, наказні – ніжинський та лубенський з іншими старшинами і з козаками, які прибули на елекцію. Київському, гадяцькому й білоцерківському керівникам полків, котрі з різних причин не змогли приїхати, надіслали укази про обрання у Глухові І. Скоропадського та про необхідність коритися йому як гетьманові. Після прийнятя присяги у старшин Петро I ще раз закликав їх продовжити збройну боротьбу проти шведського короля і загонів Мазепи.

11 листопада до міста прибули київський митрополит Іосаф Кроковський (Краковський) та переяславський єпископ Захарій Корнилович з духовним почтом. Наступного дня відбувся загальний молебен, після чого митрополит, архієпископ і єпископ "с духовними особами вора и изменника Мазепу предали соборне вечному проклятію". Тут же протопоп Афанасій Заруцький поіменно згадав і всіх інших попередніх гетьманів – "зрадників".

Досить оригінально інтерпретує дійства у Глухові анонімний автор "Историі Русов или Малой Россіи". Хоча це й досить непевне джерело, але з нього виразно видно, як наприкінці XVIII – на початку XIX ст., коли було написано цей твір, сприймали окремі представники українського суспільства обрання на гетьманство І. Скоропадського, від часу якого минуло майже сто років. "По окончаніи кратких торжеств выбора и утверждения гетманского, – зазначається в книзі, – открылось там же, в Глухове новое явленіе, до того еще в Малоросіи не бывалое, явленіе страшное, названное сопутницею Мазепе в ад". За словами автора, "урочистості" мали надзвичайно похмурий вигляд, бо духовенство стояло в чорному одязі, посеред міста на шибениці висів портрет Мазепи. Потім цей

портрет (ймовірно, мається на увазі опудало) кати потягли вулицями до церкви і там піддали "анафемі". В цей самий час у Лебедині проходила розправа над "мазепинцями" – сотні чоловіків колесували, четвертували, посадили на палі [6].

Про те ж, як ставилися до новообраного гетьмана царські сановники на ділі, видно, наприклад, з листа стольника О. Дашкова до Г. Головкіна від 11 грудня 1708 р.: "Ежели оберут гетманом (на той час уже обрали. – О. Г.) Скуропацкого, – застерігав стольник, – надобно иметь и на него око, понеже он есть крефтура Мазепина: он его возставил и обогатил" [7].

Що ж до Петра I, то він не приховував своєї радості. В листі від 7 листопада з Глухова до графа І. Толстого цар писав: "Господин Губернатор! Объявляю вам, что после перебещика вора Мазепы, вчерашнего дни учинили здешней народ элекцію на нового гетмана, где все как однеми устами выбрали Скуропацкого, полковника стародубовскаго. Итако проклятой Мазепа кроме себе худа никому не принес (ибо народом имени его слышать не хотят); и сим изрядным делом вам поздравляю. Piter" [8].

Прийшовши до влади у 62 роки, Іван Ілліч, зрозуміло, мав уже цілком сформовані суспільно-політичні погляди, етико-культурні уподобання й ціннісні орієнтації. Про окремі з них можна судити на підставі його листа-відповіді Мазепі, який у своєму універсалі пропонував приєднатися до нього і Карла XII (8 грудня 1708 р.). Щоправда, при цьому необхідно враховувати зумовлену обставинами значну промосковську зорієнтованість автора листа. В ньому І. Скоропадський засуджує спробу свого попередника стати "самовластцем" над українським народом і перейти под "несносное нам ярмо польское", позитивно оцінює діяльність Б. Хмельницького на початковому етапі Визвольної війни. Росіян він називає "единоверным", без "жадной вражды" до українців народом, який має "всякую пріязнь". Гетьман цілком усвідомлював: у підвладній йому країні встановився своєрідний "порядок козацький", який значно відрізняється від того, що існує в інших державах. У майбутньому

такий лад, на думку українського керманича, мав “непременно” зберегтися.

---

1. Центральний державний історичний архів України в м. Києві. – Ф. 54. – Оп. 1. – Спр. 1273. – Арк. 67 зв.
2. Источники малороссийской истории, собранные Д.Н.Бантышем-Каменским и изданные О.Бодянским. – М., 1859. – Ч. 2. 1691–1722. – С. 11.
3. Бантыш-Каменский Д.Н. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетьманства. – К., 1993. – С. 566.
4. Російський державний архів давніх актів. – Ф. 124. – Оп. 1. – Спр. 1708 р. № 63. – Арк. 1; Источники малороссийской истории. – Ч. 2. – С. 172 – 175.
5. Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. – Т. 1. Полк Стародубский. – К., 1888. – С. 37.
6. Исторія Русов или Малой Россіи. Сочіненіе Георгія Конискаго, архіепископа беларусскаго. – М., 1846. – С. 211, 212.
7. Письма и бумаги императора Петра Великого. – Т. 8. – Вып. 2. – М., 1951. – С. 868.
8. Иван Андреевич Толстой. Письма к нему Петра Великого // Русская Старина. – 1879. – № 5. – С. 149. Сообщил П.С.Толстой.

Микола Виговський
(м. Київ)

ПОПЕРЕДНИК ІВАНА МАЗЕПИ ГЕТЬМАН І. ВИГОВСЬКИЙ

Зважаючи на те, що вершиною Української національно-визвольної революції 1648 – 1676 рр. стало створення Української козацько-старшинської держави, трансформація якої тривала в

наступні десятиліття, час гетьманування І. Мазепи можна вважати останнім спалахом українського відродження козацької доби. Після І. Мазепа українство в широкому загалі вже не було здатне піднятися до прагнення своєї національної незалежності, а перша в світі конституція емігранта-гетьмана Пилипа Орлика в 1710 р. лише свідчить про колишні потенційні можливості козацької держави. Протягом всього свого існування Козацька держава мусила шукати зовнішнього мілітарного підпертя. Це з одного боку давало підстави для державного становлення, а з другого, створило ряд непереборних проблем. Так, ще Б. Хмельницький у 1654 р. за Переяславською угодою визнав протекцію російського царя, «котрий права та вольності пообіцяв зберігати». Однак, гетьман дуже швидко переконався у ненадійності свого союзника, який вдавався до спроб обмежувати державну незалежність України й порушувати угоду. Тому в останні роки свого правління Б. Хмельницький шукає іншого протектора, яким бачить шведського короля, але домовитися з останнім не встигає, а творена ним політична коаліція із Швецією та Семигородом розпадається.

Постать гетьмана І. Виговського десятиліттями подавалася у викривленому світлі. Історіографія, де висвітлюється період його гетьманства широка і суперечлива. Саме він, поряд із І. Мазепою, є найбільш затаврований як «зрадник», «лях», «єзуїт», «прихований католик» тощо. Негативно оцінювали його літописці Величко і Самовидець, а також автор «Історії Русів». Важко й повільно відбувається навіть у нашій, вже незалежній Україні, зміна наукової парадигми щодо оцінки історичної ролі цього гетьмана. Дослідник доби І. Виговського В. Липинський доводить, що І. Виговський, незважаючи на зроблені ним помилки, є все ж одним із найбільш досвідчених, найбільш патріотичних державних діячів України. Подібної думки дотримуються історики Д. Дорошенко та Б. Крупницький. Зовнішня політика І. Виговського найбільш об'єктивно висвітлена в працях В. Смолія, В. Степанкова, А. Бульвінського, В. Горобця, Т. Чухліба і Т. Яковлевої.

У даній статті автор поставив за мету охарактеризувати координацію зовнішньополітичної діяльності гетьмана І. Виговського відповідно до політичних обставин тогочасного українського життя, а також визначити місце концепції державотворення І. Виговського у політичному курсі І. Мазепи щодо розбудови української державності. І. Виговський, отримавши булаву, прагнув зберегти авторитет і престиж гетьманської влади. Він сам вирішував законодавчі справи, очолював військові сили, призначав старшин і суддів, орудував скарбом – усі державні функції зосередив у своїх руках.

Будучи досвідченим державним діячем, І. Виговський продовжив зовнішньополітичний курс останніх місяців Б. Хмельницького, спрямований на захист суверенітету України. У середині жовтня 1957 р. на Корсунській раді гетьманський уряд оформив союзний договір із Швецією, який носив оборонний характер. Союзники забезпечували собі взаємодопомогу на випадок ворожого нападу, мали повідомляти один одного про плани ворогів, зобов'язувалися укладати мирні договори тільки за спільним порозумінням. Умови договору торкалися й торгівлі. Обидві країни мали право вільної торгівлі через Пруссію. Україні дозволялося наймати військо та офіцерів у шведських провінціях, купувати зброю й амуніцію.

Але головною умовою договору було те, що Швеція мала визнати Україну вільною державою, обороняти її волю й незалежність. Шведський король Карл X Август зобов'язувався добитися визнання Річчю Посполитою незалежності України, а також прилучення до неї західноукраїнських земель, зокрема тих, котрі визнали протекторат Війська Запорозького під кінець гетьманування Б. Хмельницького, – Волині, Полісся і Білорусії. І. Виговський бажав утримати в межах козацької держави всі українські землі до Вісли [1].

З Річчю Посполитою, на Корсунській раді було укладено перемир'я. Одночасно І. Виговський поновив дружні стосунки з Кримським ханством і Туреччиною.

Така незалежна політика гетьмана йшла всупереч централістським планам російського престолу. Москва не була зацікавлена у продовженні окресленої при Б. Хмельницькому тенденції щодо створення авторитетної та сильної гетьманської влади. Тому царський уряд всіма силами почав сприяти послабленню та розхитуванню влади уряду І. Виговського.

Чудову нагоду для цього створювала внутрішня смута в Гетьманщині. Насамперед, вона була пов'язана з різким загостренням соціальних суперечностей, які вже після перших півроку гетьманування І. Виговського вилились в масовий рух запорожців і козацьких низів проти гетьманського уряду. Зростала політична опозиція владі гетьмана і з боку частини старшини. Внаслідок цього влада гетьманського уряду вже не поширювалася на всю територію Української козацької держави. І. Виговському довелося втягнутися у боротьбу з внутрішньою опозицією [2]. Царський уряд, уміло використовуючи певні прорахунки гетьмана І. Виговського у внутрішній політиці, активно намагався нав'язати йому свої правила гри. Спочатку Москва довго розігрувала карту з визнанням гетьманських повноважень І. Виговського, потім почала загравати з лідерами антигетьманської опозиції, фактично сприяючи загостренню суперечностей та підштовхуючи їх таким чином до розпалювання громадянської війни в Україні. Тактика московського уряду двосторонніх відносин між гетьманом і опозицією, з одного боку змусила гетьмана піти на певні поступки, а з іншого – сприяла послабленню всієї системи козацької влади в Україні [3]. Зокрема, І. Виговський, аби домогтися підтримки Москви у боротьбі з опозицією, згодився на прибуття царських воєвод в Україну і передачу їм адміністративної влади.

Політична короткозорість гетьмана в стосунках з Москвою дозволила останній навесні 1658 р. різко посилити своє втручання у

внутрішні справи України: спроба заборонити зносини гетьмана з іноземними державами, підготовка до податкової реформи.

І. Виговський, переконавшись, що царська політика загрожує козацькій державі поступовим перетворенням її з рівноправного союзника Росії на провінцію імперії, зосереджується на пошуках противаги московського впливу в Україні.

Оскільки, Швеція на той час припинила війни й пізніше формально замирилася з Москвою і Річчю Посполитою, І. Виговський зі старшиною, вищим православним духовенством з київським митрополитом Діонісієм Балабаном прийняли пропозицію про союз із Річчю Посполитою.

16 вересня 1658 р. у місті Гадячі було підписано Гадяцьку угоду України з Річчю Посполитою, яка формально денонсувала російсько-український договір 1654 р. і мала стати правовою підставою нової державності України. Згідно Гадяцького трактату дуалістична польсько-литовська Річ Посполита мала отримати третього незалежного суб'єкта – Велике Князівство Руське у складі Київського, Брацлавського та Чернігівського воєводств з незалежними фінансами, військом та судовими органами. Вищі українські православні ієрархи (митрополит та чотири єпископи) отримували місце в спільному сенаті. Крім цього, до сейму мали обиратися інші представники з України. Війська Запорозького мало бути 30 тисяч, але це була не остаточна цифра [4]. Вища виконавча влада надавалася гетьманові, що обирався до кінця життя і ставав «першим сенатором» в трьох воєводствах. Зберігалася його номінальна залежність від короля, у виборах якого мала право брати участь і Україна. Значна частина козацької старшини від кожного полку мала бути нобілітованою.

Важливі статті Гадяцького трактату стосувалися розвитку освіти в Україні, зокрема заснування двох університетів (академій). Дозволялося відкривати колегії, гімназії з латинською або грецькою мовами навчання, українські школи, передбачалося цілком вільне книгодрукування.

Із суверенних прав України виключалося тільки право міжнародних зносин – це була прерогатива короля, різко заперечувалося і право входити в протекцію до чужих володарів.У першому розділі Гадяцького договору визначалася спільна міжнародна політика. Всі три республіки мусили об'єднати зусилля для визволення берегів Чорного моря й взаємно допомагати одна одній у війні, зокрема, проти Москви, якщо вона не поверне тих литовських і білоруських земель, які вона приєднала до себе. Дуже важливо, що Гадяцький трактат формально не спрямовувався проти Росії, більш того, він залишав місце і для неї, як рівноправного члена конфедерації [5]..

У виробленні підвалин нового курсу щодо Речі Посполитої особливого інтересу набуває «Перелік пунктів і покірних прохань Івана Виговського польському королю й Речі Посполитій», складений у середині березня 1659 р. Саме в ньому найповніше окреслюється політичне обличчя державника-гетьмана. Зміст головних положень українських вимог засвідчував насамперед прагнення поновити ідею соборності України. Рішуче вимагалося скасувати унію, повернути православній церкві відібрані в неї кафедри, ігуменства, монастирі, храми, шпиталі та семінарії, забезпечити права православного духовенства. Розширювалися і права української шляхти: вона мала діставати уряди по всій, території в шести воєводствах по черзі із римо-католиками. Зазначалося, що об’єднання має бути не для підданства чи підлеглості, а для ширшого задоволення взаємних потреб рівних народів [6]. «Пункти» також зафіксували відмову гетьмана від орієнтації на встановлення олігархічно-республіканської форми правління й перехід на позиції встановлення спадкового гетьманства.

Як бачимо, було розроблено широку програму подальшої розбудови державності України під егідою Речі Посполитої.

Але здійснити свої державотворчі плани І. Виговському не вдалось. Польський уряд виявився неспроможним піти на серйозні

політичні поступки Україні. Він категорично відхилив «Пункти», більше того, при ратифікації Гадяцької угоди польський сейм пішов на вилучення з її тексту кількох важливих для України положень. 22 травня 1659 р. уточнений текст угоди був ратифікований у невигідному для України варіанті. Це свідчило про повний крах політики І. Виговського, спрямованої на розв'язання української проблеми шляхом перетворення Речі Посполитої у федерацію трьох рівноправних народів і загострило внутрішньополітичну ситуацію в країні.

При таких обставинах І. Виговський не зумів втримати владу у своїх руках. У жовтні 1659 р. він зрікся гетьманської булави, так і не реалізувавши головні пункти своєї політичної програми українського державотворення. Він не проголошував ідеї повної незалежності України, але, виступаючи прихильником створення Великого Князівства Руського, прагнув, по-перше, включити до його складу всі етноукраїнські землі, по-друге, домогтися для нього в складі Речі Посполитої, якщо не статусу суб'єкта федерації, то в крайньому випадку широкої політичної автономії.

Ідея Українського князівства виникла також під кінець гетьманування і І. Мазепи, коли він почав обдумувати (після 1705 р.) змогу виходу з московської залежності. І. Мазепа формує політичну лінію на зближення з урядами Швеції та Речі Посполитої. На початку 1708 р. І. Мазепа уклав союз з Карлом XII і Станіславом Лєщинським. М. Андрусяк, проаналізувавши умови угод, дійшов висновку, що та частина, яка торкалася винятково українсько-шведських взаємин, обмежувалася суто військовою стороною боротьби з Росією. Натомість договір з Річчю Посполитою мав політичний характер – він передбачав перехід України під владу польського короля на правах, Великого Князівства Литовського. Згідно нього І. Мазепа одержував Полоцьке і Вітебське воєводства і титул князя [7]. До складу Великого Князівства Руського мали увійти Правобережжя та Лівобережжя з Сіверщиною [8]. Отже, йшлося про поновлення ідеї

Гадяцької угоди щодо створення триєдиної федеративної держави. На випадок перемоги Карла XII і С. Лєщинського «це був той мінімум, на який, зрештою, українська політика могла піти, щоб звільнитися з під московської влади» [9].

8 квітня 1709 р. була укладена нова українсько-шведська угода. Її текст дослідникам невідомий, але вважається, що головні її положення передбачали створення з усіх українських земель, що перебували в складі Росії, незалежного від неї Українського князівства на чолі з І. Мазепою та під номінальною протекцією Швеції, поновлення всіх давніх козацьких прав і привілеїв. Про включення до складу князівства земель Правобережної і Західної України не говорилося нічого. Це не було простою випадковістю, адже існували договори Карла XII та І. Мазепи з С. Лєщинським. Вони свідчать, що І. Мазепа виношував ідею «зробити незалежну державу на Україні та ще й з додатком земель польської України» [10].

Однак військова перемога Петра І ознаменувала остаточний крах намірів І. Мазепи домогтися поновлення суверенітету козацької України. У 1708 р І. Мазепа, як і його попередник І. Виговський у 1658 р., зазнав політичного фіаско.

Причини, які унеможливили реалізацію державотворчих планів урядів цих двох гетьманів, полягали як у складному міжнародному становищі Козацької держави, так і в антагонізмах внутрішньополітичної ситуації тогочасного українського суспільства. Серед цих причин були безперечно і особисті помилки гетьманів. Нехтування соціальних інтересів народу в цілому, і козацтва зокрема, що спостерігалося в діяльності І. Виговського та І. Мазепи, стало найбільшим політичним прорахунком їхніх урядів. Вузька соціальна політика привела до того, що в найвирішальний момент широкі маси козаків і селян не підтримали планів цих гетьманів.

Отже, в умовах протекторату Росії як за гетьманування І. Виговського, так й І. Мазепи відбувалось поступове обмеження

московським урядом повноважень не лише гетьмана, а й політичного та економічного самоврядування козацької держави. Порушення царем взятих на себе повноважень сюзерена спонукали українських правителів спочатку до послаблення орієнтації на Москву, а потім і до зміни протектора. В основу своєї політичної програми щодо розбудови української державності уряд І. Виговського поклав так звану Гадяцьку концепцію. Провідна ідея цієї концепції – це створення в межах українських етнічних земель Великого Князівства Руського як субдержавного чинника з великою мірою суверенітету в складі Речі Посполитої.

І. Мазепа також вбачав у Гадяцькій концепції можливість об'єднання Правобережної і Лівобережної України. Але на відміну від І. Виговського, у своїх планах він не обмежувався тільки ідеєю автономності козацької України у складі Речі Посполитої, а вбачав її у формі незалежної української держави під номінальним протекторатом Шведського королівства.

---

1. Апанович О. Наступник Богдана Хмельницького – Іван Виговський // http://exlibris.org.ua./apanovicz/indekx.html.
2. Бушин М., Коваль В., Дмитренко М. Становлення української державності в XVII столітті: Богдан Хмельницький та його спадкоємці. – К., 1998. – С. 195.
3. Борисенко В., Бульвінський А., Візер С. Еволюція українсько-російських відносин у другій половині XVIII століття. – К., 2006. – С. 94.
4. Гунчак Т. Тисяча років української суспільно-політичної думки. – Т. 3. – Ч. 1. – К., 2001. – С. 26
5. Володарі гетьманської булави: Історичні портрети / Заг. ред. В.Смолій. – К, 1995. – С. 223 – 224.
6. Гунчак Т. Вказ. праця. – С. 28.
7. Володарі гетьманської булави: Істричні портрети. – С. 395.
8. Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. – Київ – Львів – Нью-Йорк – Торонто – Париж – 2001. – С. 327.

9. Смолій В., Степанков В. Українська державна ідея XVII – XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. – К., 1997. – С. 206.
10. Там само. – С. 216.

Микола Шамрай
(м. Черкаси)

ГЕТЬМАН МАЗЕПА ПРО ДУХОВНИЙ І КУЛЬТУРНИЙ РОЗВИТОК УКРАЇНИ ЯК ЗАСІБ ВИХОВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ МАС

Важливим кроком до незалежності України була меценатська діяльність гетьмана Мазепи. Він глибоко усвідомлював, що піднесення духовної і національної культури народу є суттєвим чинником зростання його національної свідомості, без якої годі було й думати про незалежну Україну. Саме цим були зумовлені його організаційні заходи та щедрі фінансування, які дали плідні наслідки у розвитку освіти і літератури, науки і мистецтва, архітектури і книгодрукування. Все це помітно збагатило добу українського (козацького) бароко.

Меценатство, як і взагалі значення величі гетьмана у формуванні духовної культури, це, мабуть, найменш досліджена сторінка його життєдіяльності.

Діяльність Мазепи припадає на добу розквіту стилю бароко. Як стилістична особливість, бароко зародився в Італії в XVI ст. внаслідок подальшої еволюції Відродження і вже в XVII ст. поширився серед більшості європейських країн [1]. Кожен народ вніс у стиль нові риси, і ці видозміни утворили його неповторні риси: „Яке відмінне те саме бароко в різних місцях, – писав М. Конрад. – Хіба німецьке повторює іспанське? А українське – німецьке? Та й у нас барокові церкви Москви не повторюють бароко старого Києва...“ [2].

Очевидно, Іван Мазепа був одержимий будівництвом, оскільки не зважав на заборону Петра I зводити муровані споруди у зв'язку з будівництвом Петербурга, він збудував найбільше від усіх гетьманів та інших українських державців. Гетьман був дуже здібною, освіченою й тямущою людиною – правдивий аристократ духа [3]. Бездоганне знання мов відчиняло перед ним широкі можливості пізнати народи і культури тодішнього цивілізованого світу. Мазепа намагався прищепити на українському ґрунті здобутки західноєвропейської культури і цивілізації еволюційним шляхом.

В Україні XVII – XVIII ст. центром культурного життя і найвизначнішою пам‘яткою кожного міста була церква. Грандіозне будівництво Мазепи стояло на дуже високому технічному і мистецькому рівні: створювався особливий, оригінальний тип будов, самобутні архітектурні форми, прикраси, що засвідчують національний стиль, тому в літературі, мистецтво тієї доби дістало назву українського чи козацького бароко.

Іван Мазепа побудував чотири нові великі київські церкви, розбудував п'ять інших величавих споруд старокнязівської доби, закінчив будівництво трьох церков, розпочатих його попередниками. Було збудовано монастирі: Печерську Лавру, яка вела широку культурно-просвітницьку роботу [4], Кирилівський, Золотоверхий-Михайлівський, Прилуцький, Любецький та інші, кафедральні собори Св. Софії, Переяславський, церкви в Батурині, Діхтярах, навіть у деяких містах за межами України – Вільно, Рильськ тощо. Православний Схід мав в особі Гетьмана великого доброчинця.

Він дбав про українську науку, освіту, книгу, театр, архітектуру, мистецтво з таким хистом і розмахом як ні один із українських гетьманів. Це була національна, національно творча політика, що посилювала відчуття особливості української культури. В першу чергу це видно по заходах Мазепи у розбудові науки і освіти. Вони були йому потрібні в першу чергу для зміцнення української провідної верстви населення – козацької старшини, духовенства, реєстрового козацтва.

Києво-Могилянський Колегіум існував з 1632 р., але не міг добитися прав і положення університету. У 1687 р. він відчинив класи богослів'я, що вважалося за ознаку високої школи, яка творила національну еліту [5], за клопотанням Мазепи Петро I підписав указ про надання Колегіуму назви "Академія" у 1694 р. [6]. Гетьман збудував для студентської конгрегації школи церкву "Братського" монастиря на Подолі, а 1704р. – двоповерховий будинок самої школи. Він давав потрібні кошти для запрошення нових професорів, платив здібним студентам стипендію. У 1700 – 1709 рр. Академію називали "Мазепинською". Це була універсальна школа.

Іншою відомою школою був Чернігівський колегіум. Проф. М. Андрусяк підкреслює факт збільшення при Мазепі виїзду вихованців Академії у Московщину [7].

У добу Мазепи в Україні було багато шкіл при монастирях, церквах. Вчили в них монахи, священики, дяки. Освіта йшла в парі з вихованням [8]. Для цього видавалися спеціальні книжки, образки з притчами, казками.

При Мазепі широко розвивався в Україні театр [9]. До драми Мазепинської доби приходить народний елемент (Дмитро Туптало, Феофан Прокопович).

Музика і пісня розвивалися на ґрунті народної творчості й тому мали велике виховне значення. Сам Мазепа був бандуристом та співцем козацьких дум. Церковний спів в Україні на багато голосів по нотах саксонський пастор Гербеніюс ставить вище за спів Західної Європи. Гетьманом було видано три універсали установчого та охоронного характеру музичним цехам, зокрема, Київський цех перейшов у відання магістрату, було заборонено старшинам втручатися у його справи.

Друки Мазепинської доби, що мали національно-виховний зміст, панегірики, академічні тезиси і т.зв. „козацькі літописи“, виховували любов до Батьківщини, відновлювали давні традиції [10]. Друк книжок викликав велике потребування паперу. Папірні на Гетьманщині здебільшого належали єпископським кафедрам.

Гетьман сам зібрав велику бібліотеку, де справжньою перлиною було Пересопницьке Євангеліє [11].

Гетьман Мазепа вважається автором думи "Всі покою щиро прагнуть". О. Оглоблин назвав її програмою націотворчої і національно-визвольної праці гетьмана [12].

Церковна політика Мазепи ґрунтувалася на засадах підтримки українського духовенства. На той час УПЦ перебувала вже в підпорядкуванні Московського патріархату і це викликало незадоволення серед духовенства, на чолі такої опозиції стояв архімандрит Києво-Печерської Лаври Варлаам Ясинський. За допомогою гетьмана він стає Київським митрополитом і робить значний внесок у розбудову занедбаної під час "Руїни" Київської митрополії [13]. Гетьман всіляко підтримував його, усвідомлюючи роль духовенства в політичному житті країни й культурному розвитку народу. На початку правління Мазепи українську православну церкву очолював Гедеон Четвертинський. Поставлений митрополитом заходами гетьмана І. Самойловича, він підпорядкував українську церкву Московському патріархатові, відірвавши її від Константинополя. Між новим гетьманом і Четвертинським склалися напружені стосунки. Після смерті останнього Мазепа висунув на посаду митрополита Варлаама Ясинського, архімандрита Печерського монастиря. Якщо раніше вибори митрополита відбувалися на військовій раді (до її рішення приєднувався константинопольський патріарх), то тепер для цього до Києва скликали значно меншу групу старшин і духовенства під контролем царського уряду. Тісно співпрацюючи з новим митрополитом, гетьман домігся для нього стану екзарха московського патріархата. Він підтримував дружні взаємини з ректором київської академії архімандритом Печерського монастиря Іосафом Кроковським, який поспіль з ним і Ясинським зробив багато добра для церкви та шкільництва (1707 р. посів митрополичий престол), а також із впливовим чернігівським архієпископом Лазарем Барановичем.

Власне, жоден із гетьманів не зробив для віри й духовенства так багато, як Мазепа, тож його можна назвати захисником і благодійником церкви. Це пояснюється релігійними переконаннями гетьмана і бажанням ширше залучити духовенство і підпорядковане йому учительство до піднесення культури і освіти в українському суспільстві.

Великою заслугою Мазепи перед церквою було те, що він подбав про відновлення у 90-х роках. Переяславського єпископства, яке існувало ще за князівських часів, а згодом у XVIII ст. стало серцевиною переслідуваної православної віри на Правобережжі.

Гетьман будував і відновлював церкви, монастирі, і дарував їм коштовності, предмети культового призначення: книги, літургійний одяг, дзвони, чаші, вівтарі. За давньою традицією українських гетьманів, забезпечував статки церкві та монастирям, надаючи їм земельні володіння. Як свідчать різноманітні дані, гетьман ставив церковні привілеї вище, ніж права міст і підданих усіх станів. Його розпорядження (1688, 1695, 1705 рр.) забороняли українській адміністрації приймати до козацтва селян, як самостійних господарів, так і підсусідків, котрі підлягали монастирям. Гетьманські універсали, що захищали монастирі від прямих податків і загальних повинностей, ставили їх у привілейовані порівняно з іншими станами умови, зокрема щодо утримання поштового зв'язку, добровільних полків та військових частин, будівництва шляхів і мостів та догляду за ними, спорудження укріплень, сплати податків на артилерію. Крім того, заходами гетьмана церква була убезпечена від зловживань з боку владних структур.

Звичайно, Мазепа не сам так ревно дбав про духовенство і монастирі. Цілком очевидно, що за його правління церква найбільше збагатилася. Але було знехтувано інтереси простого люду, який чимдалі більше знемагав від податків і загальних повинностей.

Для піднесення української культури неабияку роль відіграли особисті якості гетьмана, якого сучасники характеризували не тільки як набожну людину, але й натуру творчу, поетичну, котрій властиво

було почуття краси, яку він знаходив в поезії і камені споруд, в металі старовинної зброї і в діамантах гетьманських клейнодів, у мистецькій оправі книги й пергаменті історичного документа. Разом з тим, гетьман був щедрим меценатом, не шкодував коштів, часу, як і своєї уваги до культурно-духовних сторін життя українського суспільства. Вже після смерті І. Мазепи старшина в Бендерах (1709 р.) склала реєстр фундацій і донацій гетьмана на будівництво храмів, монастирів і цехів, сума яких склала кілька мільйонів золотих. Тільки на побудову й оздоблення Києво-Печерської Лаври за власним визнанням Мазепи було видано понад мільйона золотих. О. Оглоблин у своїй монографії „Гетьман Іван Мазепа та його доба" дав перелік всіх споруд, які постали за підтримки Мазепи. Замість довгого списку, обмежимося загальною статистикою: 16 монастирів, 3 собори, 5 церков. Окрім того, гетьман щедро обдаровував православні святині іконами, хрестами, митрами, ризами, дзвонами, богослужбовими книгами, оздобленими золотом, сріблом, дорогоцінним та коштовним камінням, парчею, оксамитом, шовком і т.п. Причому гетьман обдаровував православні святині не тільки в Україні, але й в інших країнах Сходу і Заходу. Щедрі пожертви Мазепа надавав митрополитам, єпископам, архімандритам та іншим православним духівникам із Греції, Валахії, Болгарії, Сербії, Молдови, Палестини, Польщі. До цього ж слід додати гетьманські земельні надання монастирям, єпископським кафедрам Чернігова і Переяслава, а також дозволи на торги, промисли, млини, шинки, на осадження слобід, права збирання різних місцевих податків. Він забороняв полковій і сотенній адміністрації втручатися у внутрішні справи богослужбових людей. Це ж торкалося й послушництва монастирських підданих.

За Мазепи Київ відродився як духовний центр України. Головним його культурно-науковим осередком стала Могилянська колегія. На клопотання І. Мазепи, як було сказано, вона дістала права Академії. У ній стали навчатися представники всіх станів української людності. Вищий навчальний заклад України став готувати кадри української

провідної верстви. В стінах Академії формувалися ідеї, які визначали політичну ідеологію козацької старшини і мали важливий вплив на національне державотворення. Саме звідси вийшли провідні політики Козацької держави, для яких ідея Мазепи про незалежність України стала метою життя і боротьби. З-поміж випускників з'явилися гідні адміністратори, правовики та духовенство [14].

Поруч з Могилянської Академією при підтримці гетьмана, з'явився новий академосоредок – Чернігівська колегія (1700 р.).

Названі навчальні заклади сприяли розвитку української науки і літератури. Особливе місце посіла історична наука, що відбивала в певній мірі розвиток політичного життя в Козацькій державі. В центрі уваги історіографії тієї доби стали події Національної революції під проводом Б. Хмельницького. Саме на добу Мазепи припав розквіт так званого козацького літописання, зокрема Самовидця (1702 р.).

Таким чином, багатогранна і плідна культура Мазепиної доби створила ідейні передумови для якісно нового напрямку в політиці – відокремленні від Москви в ім'я державної незалежності України. Саме цей ідейно-політичний вектор Мазепи буде справляти віковічний вплив на все подальше суспільно-політичне життя в Україна.

Перебування на високій посаді дозволило гетьману прийти до важливого висновку про те, що Україну можна врятувати від руйнування, а народ її від кабали, безправ'я одним шляхом – відродженням державної незалежності. Політичним імпульсом для гетьмана стала неприхована колонізаторська політика Петра I щодо України. Скористатись історичним шансом можна було не тільки за рахунок рішучих і сміливих дій самого гетьмана, але й готовності його підлеглих бути надійною соціальною базою суверенної соборної України. Для цього потрібно було прищепити їм національну свідомість. Відтак з перших кроків свого гетьманування Мазепа щедро виділяв кошти на розвиток духовного і культурного життя в Україні, намагаючись виховати у широких верств такі цінні риси як патріотизм і любов до рідної Вітчизни.

Національна ідея гетьмана Мазепи поставила в порядок денний проблему виховання національної самосвідомості населення Гетьманщини. Відтак гетьман гаряче взявся за справу розвитку духовного і культурного життя в Україні. Його меценатство стало дієвим засобом у реалізації програми національно-культурного піднесення всіх станів українського суспільства.

---

1. Єнсен А. Мазепа. – К., 1992. – С. 5.
2. Сергійчук В. Кого зрадив гетьман Мазепа. – К., 1991. – С. 34.
3. Доманицький В. Націотворча роль гетьмана Мазепи. – Чикаго – Іллінойськ, 1960. – С. 16.
4. Грушевський М. Культурно-національний рух на Україні в XVI – XVII віці. – Київ – Львів, 1912. – С. 205.
5. Кагамлик С. Київська Академія як центр формування української національної еліти (друга половина XVII – перша половина XVIII ст.) // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку: Матеріали 4-х всеукраїнських історичних читань. – Київ-Черкаси, 1994. – С. 181 – 184.
6. Олексієвець Л. Києво-Могилянська Академія й Українська держава у XVII – XVIII ст. // Мандрівець. – 2000. – № 12. – С. 63 – 66.
7. Андрусяк М. Мазепа й Правобережжя. – Львів, 1938. – С. 34.
8. Історія Русів. – К., 1991. – С. 98.
9. Антонович Д. Українська культура. – Регенсбург, 1947. – С. 42.
10. Маслов С. Етюди з історії стародруків. – К, 1925. – С. 46.
11. Апанович О. Гетьман Мазепа – будівничий української культури // Слово і час. – 1995. – № 3. – С. 85 – 88.
12. Оглоблин О. Дума Гетьмана Івана Мазепи // Український Православний Календар. – 1959. – С. 94.
13. Салій К. Іван Мазепа і УПЦ кінця XVII – початку XVIII ст. // Київська старовина. – 1999. – № 4. – С. 159 – 163.
14. Шамрай М. Українська козацька держава. – Черкаси, 2005. – С. 148.

Іван Глизь
(м. Київ)

ПОВСТАННЯ І. МАЗЕПИ В ОЦІНЦІ М. КОСТОМАРОВА І Ф. УМАНЦЯ

Перше наукове дослідження М. Костомаровим повстання гетьмана І. Мазепи публікувалося в журналі «Русское слово» за 1882 – 1884 рр. і окремою книгою під назвою «Мазепа и мазепинцы» (СПб, 1885). Українські патріоти були вражені позицією авторитетного історика, що не сприймав гетьмана як борця за самостійну гетьманську державу. У своєму дослідженні Костомаров подав поряд з об'єктивним аналізом подій власні коментарі джерел і спрямував їх на підсилення негативного психологічного портрету гетьмана. Уманець був менше відомим істориком, але видрукував працю «Гетьман Мазепа» (СПб, 1897), яка значно посилювала увагу громадськості до позитивної характеристики постаті і діяльності І. Мазепи. Детальний порівняльний аналіз праць обох авторів у рецензіях зроблено і після їх виходу в світ, і в пізніші роки, коли цензура не дозволяла відверто писати в Україні про феномен діяльності І. Мазепи. Тому в них відсутній аналіз державницьких сторінок життя гетьмана, ніби за майже 22 роки гетьманування він лише поступався суверенітетом автономії і не звертав уваги на внутрішні процеси в Гетьманщині і на Січі [1].

Актуальність питання в тому, щоб українська історіографія сьогодні давала більш об'єктивні й глибші оцінки як передумов повстання гетьмана і його старшини, так і його міжнародних наслідків. Адже І. Мазепа мав багато підстав і часу для своїх задумів про необхідність вивести Україну-Малоросію з-під влади деспота-реформатора Петра І. Представник народницької історіографії, до якої відносять і Костомарова, мав би першим стояти у витоках дослідження ролі народних мас у повстанні, вони ж не приймали чужої і деспотичної влади росіян (хоча окремі факти незадоволення Москвою наводяться). Однак монографію «Мазепа и мазепинцы» автор написав з інших позицій, які можна віднести більше до

позитивістської школи. Автор став на позицію об'єктивіста і документаліста, що підтверджує допоміжний науковий апарат праці.

В історіографії усталилася оцінка позиції М. Костомарова, як примиренської, адже вона випливала із його намагання примирити уряд і український рух, учасників якого звинувачували в сепаратизмі, самостійництві, таврували як мазепинців. Відповідно, праця Костомарова додала кожному українцеві, хто стійко виступав за відродження історичної спадщини, рідної мови, невпевненості. Б. Крупницький відзначав, що позиція Костомарова як науковця, полягала в солідарності з тодішньою європейською школою, де не лише Мазепа мав однозначні негативні оцінки в історіографії, але й Карл XII, якого, як свого героя, не сприймала психологічна школа шведської історіографії [2].

Намагання творця первісної української ідеї Костомарова відсікти Мазепу від українства і полегшити йому життя в імперії, очевидно були обдуманими. Адже він наводить наукові аргументи, цікаві факти підготовки Мазепи до зміни суверена, таємні збори і вивчення Гадяцького договору І. Виговського. Про це писав у листі до С. Яворського П. Орлик 1721 р., який був публікований ще в «Основі» 1862 р. Костомаров писав і про те, що Мазепа не міг сам один задумати «зраду», що його штовхали обставини в середині України-Малоросії, що старшина постійно нагадувала йому про московську загарбницьку політику, але він діяв нібито один, не довіряючи нікому. При цьому слід пам'ятати, що старшина була юридично, за Коломацькими статтями, незалежною від гетьмана, бо він не міг полковників зняти з посади без згоди Москви. Проте і старшина не могла сильно впливати на діяльність гетьмана, адже вона мала право і спонукалася доносити царю про своє незадоволення гетьманом. Обидві сторони місцевої влади знаходилися у підвішеному стані. Те, що зробив Кочубей, було фактично зрадництвом не лише Мазепи, але й старшини, бідою для всіх, адже у внутрішній боротьбі і пошуках виходу фактично «зрадили нерви».

Загарбницькі дії Петра І зачіпали інтереси багатьох держав Європи. Щодо України (згадаємо зговір з польською шляхтою про згін козацьких полків з Правобережжя) Петро І був зрадником, а тому участь українців у подіях Північної війни, зокрема і перехід Мазепи на сторону Карла XII і можливий відхід України від Росії, не могли не звертати уваги сусідніх і віддалених держав. Мазепа, як ніхто інший, був обізнаний із політичною ситуацією у Східній Європі. Завойовницька політика Росії різко розходилася з політикою українських гетьманів, які виконували свої традиційні завдання пов'язані з охороною етнічних територій і в поверненні традиційних козацьких прав і привілеїв. Московська політика завоювання нових територій розійшлася з постійною оборонною позицією Гетьманату. Охорона кордонів і боротьба за виживання на Півдні, антипольська політики Запорожжя, також мали оборонний характер. Втягування Мазепи у затяжну війну привело до незадоволення і народу, і його самого.

Костомаров, очевидно, в кінці життя втомився від переслідувань за українофільство, що почалося від арешту як організатора Кирило-Мефодіївського братства, яке було віднесене до сепаратистської організації в суспільному русі. Він був позбавлений права працювати в університетах у Києві, Петербурзі, Харкові. Можливо, щоб пом'якшити ставлення уряду до українофільства, на схилі літ Костомаров вважав, що можна жертвувати одним національним героєм. Він був одним із засновників «Основи» і громади навколо редакції журналу, активно включився у діяльність громад щодо організації недільних шкіл в Україні, листувався з молодими громадівцями Києва і Харкова, Чернігова і Полтави. Але з часом частково втратив зв'язки з новим поколінням, зокрема, у громадівському русі, представники якого часто попадали на заслання до віддалених російських губерній. Його попередня праця «Руїна» (1879 – 1880), що публікувалася у журналі «Вестник Европы», була частиною дослідження періоду історії Гетьманщини, а «Мазепа і мазепинці» завершувала документальну розповідь, але не як про

боротьбу за відновлення української козацької державності, а як про умови поділу України між Росією і Польщею по Дніпру.

Петро І кидався на слабко захищені шматки віддаленої території Прибалтики і «рубав вікно в Європу» замість співпраці з більш цивілізованими сусідами, Україна збирала втікачів навіть з обідраної війною Московії. Повстання К. Булавіна було свідченням важкого становища в державі, яке захопило й Україну. Дослідники прямо вказували, що Мазепа мав використати це повстання у своїх інтересах, але чомусь не зробив цього. Це питання ще не досліджене і останнього слова про нього історики не сказали. Можливо, причиною були російські військові команди, які наглядали за кожним рухом Мазепи. Навіть в Батурині за ним слідкувала військова команда, яка нібито його охороняла. Як людина високоосвічена, до критичного часу він зносив й шутовські оргії громил-завойовників і присутність непроханих гостей. В окупованій царськими військами і чиновниками, розладнаній тривалою руїною і розполовиненій по Дніпру Україні суспільство було розбалансоване. Згуртуванню суспільства не сприяли заборони Мазепи щодо покозачення і закріпачення козацькою старшиною вільних людей.

Костомаров написав книгу після поїздки за кордон, він знав, що доля Мазепи відома і мала європейський резонанс. В архівах і бібліотеках скандинавських країн він значно збагатився документами. Конкретніше позицію Костомарова щодо повстання Мазепи встановлюємо вже із другого розділу (із сімнадцяти) згаданої праці. Тут він вперше поширено зупиняється на факті доносу на Мазепу, передає обставини та неперевірені і бездоказові наклепи, які подавалися Петрові І ще перед першим походом на Крим, навіть московський уряд їм не повірив. Дослідженням багатьох документів із доносами Костомаров переконував читача, що Мазепа, вихований на польській культурі і за своєю ментальністю був схильний зраджувати, бо він «завжди мав на увазі власне благополуччя [3]. Костомаров ніби відкидав пошуки справжніх мотивів переходу на бік Карла XII. Однак неможна стверджувати, що Костомаров не називав

інших мотивів відходу від Петра І, адже він цитував часто повторюваний Мазепою вислів, сказаний старшині і потім козакам, що відхід від царя-гнобителя робить «для Вас усіх, для дружин і дітей ваших» [4]. Костомарову важливо було показати політику Петра І, зокрема, поведінку найближчого і найвірнішого виконавця намірів щодо України О. Меншикова, щоб відобразити нібито їх повну довіру до Мазепи. Але яка ж це хижацька довіра, коли готувався погром старшини, і зміна гетьмана. Сп'янілий О. Меншиков у своїй простакуватій солдафонській манері, нагло схиляв Мазепу готуватися знищити ворогів, а йшлося про козацьку старшину. Костомаров цитує цей документ, який здається не вимагає пояснень причин переходу Мазепи на бік Карла XII, адже пропонувалося знищити не лише старшину, а й самого гетьмана та провести адміністративну реформу. Меншиков шептав йому на вухо: «Пора браться за врагов!». Мазепа відповів «Не пора!», пояснивши, що не можна вести війну з шведами і одночасно всередині держави. Розмова не продовжилася, бо цар різко підвівся і фаворит зник за ним як примара. Гетьман тут же, після від'їзду царя, що інспектував хід будівництва укріплень Печерська у Києві, сказав старшині: «Мені цю пісню співають і в Москві, і на кожному місці» [5]. Якщо Костомаров лише передає подібні факти, то Уманець наголошує, що після такої наглої поведінки шукати вихід потрібно було і Мазепі і старшині, а про якусь зраду нема про що й говорити. Уманець переконував читачів, що в той час потрібно було думати, діяти і говорити про самостійність, але тоді, а не у XIX ст., адже це вже, мовляв, абсурдно. Як ще міг по іншому писати російський чиновник, тодішній голова Чернігівської земської управи. Мабуть і сказане було вершиною відвертості, адже в Україні так і не з'явилося жодної праці, яка б тоді могла стати врівень з ними.

Звичайно, Костомаров відзначав і природжені таланти І. Мазепи. Так, він наголосив, що «по одноголосному свідченні тих хто особисто знали цю людину, йому була притамана у вищій мірі така здібність» – «всім подобатися з першого разу, здібність, яка живе з людиною і з

ним умирає, залишаючи мало слідів для потомків, які поставили мету вивчити історичну особистість» [6]. Навіть у дні боротьби Петра І за владу із царицею Софією, переслідуючи її фаворитів, біля яких близько стояв І. Мазепа, вже з першої зустрічі Петро І був зачарований гетьманом, що випадково саме в ті дні прибув до Москви. Хоча Мазепа, як і його покровитель Голіцин, міг потрапити в опалу. Але гетьман в цей же приїзд до Москви вирішив надто важливі питання внутрішнього життя Гетьманщини. Вони торкалися приватної власності для козацької старшини, яка вже відчувала смак до землі, яку мало російське дворянство. Костомаров робить висновок, що саме наданням тоді багатьох «жалуваних грамот на маєтності» було закладено фундамент приватного землеволодіння в Малоросії і початок майбутнього малоросійського дворянства» [7].

Костомаров не ділив гетьманування І. Мазепи на періоди, коли він щиро співпрацював з Петром І або почав «зраджувати». Він лише зазначив, що прямий відхід гетьмана від Петра І почався після його зустрічі з княгинею Дольською, син якої Вишневецький, готувався і таки відійшов від короля Августа, союзника Петра І.

У більш популярній праці Ф. Уманця «Гетьман Мазепа» (СПб., 1897) діяльність Мазепи поділена на два періоди – перші дванадцять років, протягом яких Мазепа з козацтвом здійснив 11 літніх і 12 зимових походів на свій кошт заради Московії, і другий період, коли гетьман не міг поліпшувати в Гетьманщині, адже Північна війна була «як один військовий похід». Діяльність гетьмана автором розглядається на фоні негативної оцінки реформаторської діяльності Петра І і тієї великої розрухи, якої завдавала політика воєн і постійного грабунку і козацтва, і селян. Уманець підводив читача до думки, що така політика не могла не спонукати гетьмана Малоросії шукати вихід, оглядаючись на попередній досвід спілкування з Московією ще Б. Хмельницького. Останній також шукав вихід визволення від опіки Московії, але Мазепа знайшов нові вагомі аргументи і важкий вихід із лабет царизму. Уманець досить чітко висловив свою позицію, коли про Мазепу сказав, що «ми не вправі

вимагати від нього здійснення програми, яка виявилася навряд чи здійснимою у другій половині XIX ст.» [8]. Уманець, широко використовуючи працю Костомарова, робить інші наголоси, подає розлогі популярні виклади історичних подій, які були передумовами до тієї чи іншої події, мотивацією дій гетьмана і його старшини.

Автор писав, що спочатку Мазепа мало звертав уваги на Москву, бо видавав універсали в яких попереджав тих, хто не знав українських традицій і селян та «без міри обкладав їх повинностями, а козаків приневолював в селянство». Він додає, що землі одержані козаками рицарською відвагою «Війська Запорозького, відібрані у війну Хмельницького у польських панів не можуть бути відібрані» [9]. Щоб не було спекуляцій, Уманець пише, що Мазепа так писав не тоді, коли запорожці і Петрик виступили проти нього і Петра I, а ще у 1691 р., захищаючи посполитих і бідних козаків. Уманець наголошує, що в цьому універсалі Мазепа підкреслено представляє всю країну, а не якийсь окремий стан. Так, самостійно і впевнено поступив гетьман спочатку і щодо вимог Петра I, коли той наказав вислати 5 тис. піших і 15 тис. кінноти під Азов. Мазепа відповів, що такої кількості кінноти немає в усій Малоросії.

Широкий коментар подається Уманцем щодо ставлення простого народу в Малоросії до Північної війни. Мазепа чудово розумів усі її наслідки для козацтва. Гетьман, за Уманцем, був утягнутий у колеса загарбницької політики Росії, що вийти з неї не мав сил. Розколоте руйнівними силами суспільство, за яким наглядали російські гарнізони, фактично стало на грань зникнення.

Автор зупиняється й на характеристиці соціально-економічної політики гетьмана.

У російській історіографії з'явилися також інші оцінки гетьманства І. Мазепи і його переходу на сторону шведів. Вони зводилися до того, що перехід Мазепи на бік Карла XII не мав негативних наслідків для Росії і тому анафема і всі кроки щодо навернення українців проти гетьмана відповідав лише потребам моменту. Визнається, що «насправді ліквідація автономії йшла

безперервно з моменту Переяславського договору 1659 р. Найактивніше готувалася вона і в 1706 – 1707 рр, що й стало одним із мотивів поступку Мазепи» [10].

---

1. Лазаревський О. (Рецензія) // Київська Старовина. – 1898. – № 3, 4, 6. – С. 457 – 485; Каманін І. Бібліографія // Київська Старовина. – С. 108 – 115; Кравцов Д. Гетьман Мазепа в українській історіографії XIX ст. // Записки історико-філологічного відділу. – Кн. 6. – К., 1925. – С. 234 – 246.
2. Крупницький Б. Мазепа в світлі психологічної методи // Мазепа: людина й історичний діяч. – К., 1991. – С. 33 – 43.
3. Костомаров Н. Мазепа. – М., 1992. – С. 167.
4. Там само. – С. 186.
5. Там само. – С. 271.
6. Там само. – С. 39.
7. Там само. – С. 40.
8. Уманець Ф. Гетман Мазепа. – СПб., 1897. – С. 295.
9. Там само. – С. 284.
10. Западные окраины Российской империи. – М., 2006. – С. 53.

Ігор Вєтров

(м. Київ)

ПРОБЛЕМА ЕКОНОМІЧНИХ ЗВ'ЯЗКІВ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ ЧАСІВ ГЕТЬМАНУВАННЯ І. МАЗЕПИ Й УКРАЇНИ ПОВОЄННОГОПЕРІОДУ (1943 – 1950 рр.)

Серед деяких малодосліджених аспектів вітчизняної історичної науки досі залишається проблема економічних зв'язків на рівні українських регіонів в різні періоди історії нашої держави. Недостатньо уваги в цьому плані приділено науковцями, зокрема, періоду гетьманування Івана Мазепи (1687 – 1708). І це попри те, що діяльність І. Мазепи як будівничого держави вирізнялася

масштабністю, планомірністю та високою результативністю не лише в забезпеченні її культурного, але й економічного розвитку.

На ті часи трудами українського населення розвивалися рільництво, городництво, садівництво, бджільництво. В господарствах розводилися вівці, коні, воли, корови, свині, кози та птиця. Поширеним було рибальство та полювання на лосів, сарн, кабанів. З'являються нові рудні, млини, селітряні майдани, буди, гути, цегельні. Гетьман особисто опікувався ливарництвом, піклуючись про виготовлення гармат та дзвонів, паперовою промисловістю. Разом з тим, саме з І. Мазепою історики пов'язують перші заходи щодо обмеження вирубування лісів, що було викликано бурхливим розвитком промислів [1].

У такій галузі сільського господарства, як тваринництво, намітилася певна спеціалізація. В лісовій і лісостеповій зонах розводили переважно коней, у степовій – волів [2]. Розвинуте тваринництво України відіграло важливу роль у становленні суконних мануфактур. Запоріжжя спеціалізувалося на веденні скотарства. У численних зимівниках козаки розводили овець, коней, корів, волів, свиней та іншу худобу й багато птиці. Зерно для січового товариства доставлялося переважно з Гетьманщини й Правобережної України [3].

Протягом 90-х рр. XVII ст. тривала тенденція попередніх років до переселення людей з Правобережжя на Лівобережну Україну. Малоросійський приказ наказав лівобережному гетьманові приймати переселенців на Лівобережжі, виділяти їм для поселення вільні землі. Переходили на Лівобережжя і жителі Запоріжжя. В останній чверті XVII ст. на південні землі Лівобережжя тікали селяни й північних районів, де помітно посилювався феодальний гніт [4]. Таким чином, Лівобережжя за рахунок інших українських територій поповнювалося додатковими трудовими ресурсами.

Чи не найкращим свідченням економічного піднесення став розвиток торгівлі. Їй належала надзвичайно важлива роль в економічному зближенні українських земель. Незважаючи на

міждержавні кордони, торгівля між Слобожанщиною, Лівобережжям, Північним Причорномор'ям, Правобережною Україною і Західною Україною ніколи не припинялася. На ярмарки до Кременчука прибували купці з близьких, а також досить віддалених міст, у тому числі з Катеринослава, Могилева та Пінська. Широко були представлені різні регіони на торгах у Києві. Жоден київський ярмарок не відбувався без слобідських, південних, кримських, подільських, волинських, західноукраїнських купців [5].

Окрему групу торговців становило чумацтво, торгово-візницький промисел, який переважно спеціалізувався на перевезенні солі та риби, що зародився у попередній час, а з початку XVIII ст. поступово перетворювався на одне із найвизначніших позахліборобських занять селян і козаків. Сіль завозилася в центральні райони України з Північного Причорномор'я, Криму й частково Коломиї, а риба – з Північного Причорномор'я, Дону і Приазов'я [6].

З розвитком торгівлі пожвавилися старі й з'явилися нові торгові шляхи. З Києва до Харкова дорога йшла через Переяслав, Лубни, Миргород, Сорочинці, Прилуки, Зіньків. Інша – через Бровари, Гоголів, Биків, Прилуки. З Чернігова виходило 10 доріг і виїздів на різні боки. Ними місто зв'язувалося з Глуховом, Новгородом-Сіверським, Березною, Стародубом, Кременчуком, Києвом, Херсоном, Катеринославом. З'явилися шляхи, що вели на Південь України: Харків – Валки – Полтава – Кременчук – Катеринослав – Херсон, а також на Дон [7]. Стародуб набув статусу торгового центру всеукраїнського значення, через нього проходили торгові шляхи на Правобережжя, Польщу і далі на Західну Європу, на Росію, на Південь до володінь Османської імперії [8]. Більшість торгових шляхів перетиналася в Києві. Тут сходились і звідси розходилися дороги, що зв'язували північні та південні, східні та західні українські землі. Звідси пролягав шлях до древнього Константинополя – через Васильків, Фастів, Паволоч, Брацлав, Бендери, Ізмаїл і т. д. Другий шлях вів через Васильків, Фастів, Паволоч, Немирів, Брацлав, Сороки, Ясси, Базарчик. Третій шлях ішов Дніпром і Чорним морем.

Існували й інші сухопутні та річкові торгові артерії. Густа мережа старих і нових шляхів зв'язувала між собою міста і села, українські землі й створювала необхідні умови для подальшого розвитку торгівлі [9].

Таким чином, за часів І. Мазепи в цілому для Лівобережжя були характерними зростання кількості населення, яке сприяло зростанню вже існуючих та появі нових населених пунктів, розвиток ремесел і торгівлі, а крім того, і поширення влади на втрачені території, насамперед, на Правобережну Україну [10], що забезпечувало налагодження стійких економічних зв'язків між українськими землями.

Уваги науковців в контексті зміцнення міжрегіональних економічних зв'язків вимагає і період відбудови народного господарства після звільнення українських земель від німецько-нацистських окупантів. Лише фрагментарно дана проблема висвітлена на сторінках наукових досліджень, зокрема, В. Дудник, М. Лободи, Л. Хойнацької. Однак, зважаючи на неоціненність досвіду у відбудові вітчизняної економіки протягом повоєнних років, який мав би бути використаний в процесі створення ефективної і потужної економічної бази в сучасних умовах, вона неодмінно потребує спеціального дослідження.

Відбудова народного господарства українських земель розпочалася фактично одразу ж після вигнання нацистів. Ще в серпні 1943 р., було прийнято постанову «Про невідкладні заходи щодо відбудови народного господарства в районах, звільнених від німецької окупації» [11]. Ситуація, що склалася, дійсно потребувала невідкладних та рішучих оперативних заходів – протягом років Другої світової війни економіка України зазнала величезних втрат. Було зруйновано 16, 1 тис. промислових підприємств, у тому числі 599 заводів важкого і середнього машинобудування, 28 заводів коксохімічної промисловості, 882 шахти Донецького вугільного басейну, сотні підприємств інших галузей, підірвано матеріально-технічну базу сільського господарства – лише на Лівобережній

Україні було знищено 319 тис. селянських господарств. За офіційними даними, прямі матеріальні збитки, понесені Українською РСР, становили 285 млрд. крб. Чи не найбільш відчутними виявилися людські втрати – у війні загинув кожен 5 – 6 мешканець України, 2,5 млн. осіб було вивезено до Німеччини [12].

Одразу після звільнення земель Донбасу першочерговою задачею стала відбудова гребель, водопроводів та насосних станцій, що постачали водою місцеві металургійні підприємства, а також 14 коксохімічних заводів та Красногорського вогнетривкого заводу. Через те, що успіх справи залежав від забезпечення підприємств обладнанням, машинами та верстатами, величезного значення набула прискорена відбудова Новокраматорського та Старокраматорського заводів важкого машинобудування [13].

Оскільки відродження зруйнованого німецько-нацистськими загарбниками господарства України супроводжувалося проведенням активних наступальних дій, найшвидшими темпами відбудовувалися машинобудівні заводи з виробництва боєприпасів та спорядження (Наркомоборони, Наркомтанкопрому і Наркомбоєприпасів). Забезпечувати потреби Червоної армії мали київські заводи «Більшовик» та «Червоний екскаватор», харківські ім. Шевченка та «Серп і молот», Дніпропетровський № 79 з виробництва 120-мм мін, сумський ім. Фрунзе, запорізький «Комунар» з виробництва фугасних авіабомб, які застосовувалися для руйнування воєнно-промислових об'єктів, залізничних вузлів, фортифікаційних споруд та знищення різноманітних об'єктів військової техніки. Павлоградський завод № 55 та Сталінський № 107 почали виробляти спорядження для боєприпасів, Петровський № 59 – порох і динаміт, Шосткінські заводи № 9 та № 53 – заряди та детонатори [14].

Після визволення Харкова почалася відбудова велетня танкобудування в Україні – заводу № 75 НКТП. Одночасно з розгортанням відбудовних робіт на підприємстві було організовано виробництво замовлень для фронту [15]. У липні 1944 р. до

Харкова було переведено Кіровський завод № 38, після чого відбулося його злиття з заводом № 75. Реорганізований таким чином завод повинен був підготуватися до виробництва нового серійного танка Т – 44 [16]. Для забезпечення випуску танків заводи-постачальники Донбасу (Макіївський металургійний, Єнакіївський, Маріупольський ім. Ілліча, ім. Дзержинського) мали до кінця 1944 р. надати необхідну кількість чавуну, сортового та листового заліза.

Близькість лінії фронту вимагала виконання на бронетанкових заводах і ремонтних базах значного обсягу робіт. На території Київського особливого військового округу до війни було розташовано 9 танкоремонтних заводів і 7 ремонтних баз [17].

Після визволення України виробничі площі і споруди стаціонарних ремонтних заводів і баз виявились зруйнованими і непридатними для розміщення в них танкоремонтних підприємств. Тому для ремонтування танків і танкових дизель-моторів 1,2,3 і 4-го Українських фронтів та військових округів, розміщених на території УРСР, у першу чергу відбудовувались танкоремонтні заводи № 7 у селищі Дарниця та № 8 у м. Києві, споруджувалися нові ремонтні заводи у містах Кременчук, Дніпропетровськ, Запоріжжя (з введенням у дію основних виробничих цехів у 1944 р.) [18].

Ремонтом танків для українських фронтів займалися також рембаза № 3, яка розміщувалася на виробничих площах київського заводу «Ленінська кузня», Харківський ремонтний завод № 115, Одеський завод ім. Січневого повстання, Маріупольський завод ім. Ілліча та ін. [19].

Серед підприємств суднобудівної промисловості у кращому становищі перебував київський завод «Ленінська кузня», який німецькі окупанти під час відступу не встигли висадити у повітря. Навесні 1944 р. завод приступив до виготовлення буксирів і мисливців за підводними човнами, одночасно виконуючи роботи з

будівництва й ремонту суден для Дніпровського річного пароплавства і військової флотилії [20].

У звільненому Харкові відновив свою діяльність також завод № 135 НКАП, який до війни був єдиним серійним літакобудівним заводом, розташованим на території України.

У цей же час відновлювали роботу інші заводи у Харкові, Києві, Дніпропетровську та Запоріжжі, що були орієнтовані на розвиток авіаційної промисловості. Серед них київський завод ім. Артема по виготовленню і ремонту авіаційного озброєння, Запорізький № 478 з виробництва авіамоторів для бомбардувальників, Харківський № 157 та ін.

Швидке зростання воєнного виробництва в СРСР протягом 1944 – 1945 рр. було нерозривно пов'язане із загальними успіхами у відбудові важкої промисловості України – основи його обороноздатності [21]. Але чим ближче підходив кінець війни, тим виразніше окреслювалася необхідність переходу економіки на мирні рейки. Після капітуляції Німеччини у травні 1945 р., Державний комітет оборони затвердив постанову «Про заходи щодо перебудови промисловості у зв'язку зі скороченням виробництва озброєнь», а вже у серпні наступного року було ухвалено «Закон про 5-річний план відбудови й розвитку народного господарства УРСР на 1946 – 1950 рр.» [22]. Це стало великим поштовхом для відбудови підприємств місцевої промисловості, кооперації, силами яких можна було вирішувати питання забезпечення життєдіяльності городян [23].

Жваво розпочали виробничий процес заводи, що мали наповнити Україну продукцією транспортного машинобудування і вагонобудування – ворошиловградський, харківський, конотопський, київський, дніпропетровський, ізюмський. На ворошиловградському паровозобудівному заводі ім. Жовтневої революції наприкінці 1944 р. розпочалося виробництво підйомних машин для шахт Донбасу і Кривого Рога, різних механізмів та устаткування для металургійної промисловості. Потім було

відбудовано весь технологічний цикл для виробництва паровозів, а у жовтні 1945 р. випущено перший паровоз серії «СО», що на початку листопада доставив у Київ ешелон надпланового вугілля від шахтарів комбінату «Ворошиловградвугілля».

У найкоротший термін колективу Харківського тракторного заводу належало налагодити випуск тракторів [24]. Перший трактор з конвеєра заводу зійшов ще у жовтні 1944 р., а з лютого 1945 р. почався їх серійний випуск [25]. До кінця 1940-х рр. на будівництвах залізниць, житла і виробничих корпусів можна було зустріти багатоковшові екскаватори з маркою київського заводу «Червоний екскаватор» [26]. Харківські трактори та київські екскаватори були широко застосовані не лише на українських теренах, але й в інших республіках СРСР.

Наприкінці IV п'ятирічки набула розвитку в Україні і нова галузь транспортного виробництва – автомобільна. Для її забезпечення будувалися Дніпропетровський автомобільний та Львівський автобусний заводи. Виробництво автобусів здійснювалося на базі широкої кооперації з іншими автозаводами-постачальниками: передня вісь та рульовий механізм, наприклад, виготовлялися на Дніпропетровському автозаводі, а інші комплектуючі взагалі надходили із-за меж республіки. Несвоєчасне надходження необхідних комплектуючих нерідко призводило до гальмування виробництва [27].

Розвиток машинобудування сприяв відновленню виробничих потужностей харчової та легкої промисловості. За роки IV п'ятирічки підприємства поступово розширювали номенклатуру продукції, освоївши виробництво ліжок, пічного лиття, алюмінієвого посуду, скобових виробів. У Львівській області розпочали виробництво грамплатівок, у Чернівецькій – іграшок. Асортимент чавунного посуду (гусятниць, польових казанів, сковорід тощо) збагатили на підприємствах у Київській, Сталінській, Сумській та Харківській областях У містах Дніпропетровської області організували випуск металевого

емальованого кухонного приладдя, а в Одесі, Харкові та Києві налагодили виробництво металевого оцинкованого посуду [28]. Таким чином, мала місце певна спеціалізація окремих міст та областей України з виробництва тієї або іншої продукції побутового вжитку, яка розповсюджувалася не лише на місцевому рівні, але й постачалася у регіони.

На початку 50-х років перед місцевою промисловістю постало питання про виробництво виробів з дорогоцінних металів у зв'язку зі збільшенням попиту населення на продукцію такого роду. Для збільшення випуску таких товарів у перспективі було заплановано механізувати виробничі процеси на існуючих ювелірних підприємствах та збільшити кількість ювелірних підприємств у республіці. Про відбудову одеської ювелірно-годинникової фабрики, яку окупанти частково зруйнували, мова йшла з 1945 р., однак фінансування не було до кінця п'ятирічки. На базі львівського заводу «Металовироби» вдалося організували ювелірне виробництво, яке існувало у довоєнні часи, а потім було переорієнтовано на виготовлення алюмінієвих мисок, гасових ламп та віконних шпінгалетів [29].

Розвиток як важкої, так і легкої промисловості не був би можливий без відновлення такої надважливої галузі економіки, як енергетика, що чи не найбільше постраждала в результаті бойових дій, евакуації та окупації України. Щоб забезпечити відновлення роботи промислових підприємств та задоволення комунально-побутових потреб населення, енергетичній галузі необхідно було приділити першочергову увагу й забезпечити пріоритетне фінансування.

Відбудова енергетичного господарства розгорталася в складних умовах, багато проблем вирішувалося завдяки допомозі трудових колективів промислових підприємств, населення окремих міст, регіонів [30]. Для швидкого введення у дію енергетичних потужностей необхідні були спільні зусилля багатьох підприємств та відомств [31]. У вересні 1944 р. трест «Укркомуненерго»

реорганізували у главк «Головенерго». З моменту створення і до 1951 р. його підвідомча мережа включала в себе шість енергетичних управлінь – Дніпропетровське, Донецьке, Київське, Львівське, Одеське та Харківське, трест «Оргкомуненерго», який здійснював ремонт, реконструкцію, налагодження електрообладнання і організацію експлуатації комунальних електростанцій та електромереж республіки, Український державний інститут по проектуванню електростанцій, електромереж, Київський ремонтно-електромеханічний і Львівський електромеханічний заводи. Організаційна структура «Головенерго» удосконалювалася в процесі відбудови. У Харкові розташовувалася міжрайонна контора «Райкомуненерго», яка повинна була обслуговувати комунальне електрогосподарство Полтавської, Сумської та Харківської областей [32].

Неодмінною умовою для відбудови електростанцій мало бути відродження харківських електромеханічного та турбогенераторного заводів, продукція яких призначалася для устаткування енергопідприємств. Їх підготовка до відбудови у 1944 р. невиправдано затягувалася, працівники не піддавалися реевакуації, малі та середні верстати використовували на Уральському турбінному заводі, важке унікальне обладнання знаходилося на під'їзних залізничних шляхах заводу в Сибіру, м. Свердловську. Ситуація поліпшилася, коли у Львові було відбудовано завод «Контакт», який вже з 1945 р. виробляв установчу електроапаратуру [33].

Приступивши нарешті до роботи, харківські турбобудівники забезпечили турбінами міські електростанції не тільки в українських регіонах, а й в інших республіках – Харківський турбогенераторний завод виготовляв запасні частини для 110 електростанцій Радянського Союзу. Особливою гордістю колективу підприємства стало виготовлення унікальної турбіни для Зуївської електростанції Донбасу, яка складалася з 45 тис. деталей, маса її становила 185 т., а довжина у зібраному вигляді 12 м., ширина –

8,5 м. [34]. Випуском складних деталей для цієї турбіни протягом 1944 – 1945 рр. займався і Новокраматорський завод [35].

Найбільшу в Україні лінію електропередач, яка зв'язувала Донбас із південним Придніпров'ям, енергетики «Дніпроенерго» відбудували в осінньо-зимових умовах і у квітні 1944 р. запустили в дію. Запоріжжя та інші індустріальні центри отримали енергетичну базу для відбудови міського господарства і промисловості [36].

Потужність комунальних електростанцій зростала у містах Західної України. В Тернопіль з Одеси перекинули турбогенератор, в Бориславі і Станіславі обладнали енергопотяги [37]. До Станіслава для надання допомоги місцевому колективу у монтажі та пуску електропотягу прибули близько 70 кваліфікованих працівників з Вінницької, Кіровоградської, Кременчуцької, Полтавської та Херсонської електростанцій [38].

Серед галузей комунального господарства, що досить швидко й масштабно розвивалися у повоєнні роки слід назвати газову. З метою газифікації міст планом першої повоєнної п'ятирічки передбачалося побудувати газопровід Дашава-Київ [39].

Республіці бракувало лічильників, горілок, плит та іншого газового обладнання, їх виробництво налагодили у Львові. Київський завод «Газапарат» Міністерства машинобудування та приладобудування СРСР займався виробництвом балонних регуляторів, складанням газових плит, випуском газових лічильників, які, втім, були невисокої якості [40].

У деяких містах, що не мали газових мереж, як, наприклад, Житомир та Вінниця, населення постачали зрідженим газом з інших регіонів України [41].

Комунальна енергетика потребувала негайного налагодження власної бази у республіці. У середині 1946 р. Київському ремонтно-електромеханічному заводу було доручено приступити до виробництва трансформаторів на 50, 100 та 180 кВт. Завод отримав креслення для виробництва трансформаторів, генераторів змінного струму до вітродвигунів, виробничі інструкції і т. д. У жовтні

1949 р. прорабляється питання про налагодження виробництва люмінесцентних ламп у Києві.

Підвищена увага приділялася виробництву таких видів палива, як торф, буре вугілля, оскільки на території України їх ресурси досить значні. Особливо великі можливості для їх видобування існували у Житомирській, Кам'янець-Подільській, Кіровоградській, Київській, Полтавській, Сумській та Чернігівській областях [42].

Відбудова нафтової промисловості протягом 1947 – 1948 рр. тривала на Прикарпатті. Проводилися нові розвідувальні роботи на Бориславщині. Відкрите було нафтове родовище в районі м. Долини у Станіславській області [43].

Вагомою проблемою відродження українського народного господарства стала нестача трудових ресурсів на місцях. Це призволило до того, що до відбудови підприємств важкої промисловості масово залучали сільське населення, причому не лише місцеве, а й колгоспників з інших регіонів України. Так, з Вінницької області у вересні 1943 р. на відбудову шахт тресту «Радянськвугілля» і «Дзержинськвугілля» відбуло понад 3000 осіб. В 1944 р. штат робітників Донбасу поповнювався за рахунок колгоспників Могилів-Подільського, Чернівецького, Шаргородського, Крижопільського районів області. З Київської області на відбудову шахт до початку червня 1944 р. виїхало 450 колгоспників, із Запорізької – станом на червень 1945 р. у вугільну промисловість Донбасу було направлено близько 2000 осіб.

Праця колгоспників використовувалася не лише в Донбасі, а й в усіх промислових районах країни, де розміщувалися підприємства важкої індустрії. Так, на сумському машинобудівному заводі ім. Фрунзе в 1943 р. серед працівників нараховувався значний відсоток колгоспників з навколишніх сіл. Для відбудови Дніпрогесу робітників вербували у Дніпропетровській і Запорізькій областях, зокрема, лише по Запорізькій області в грудні 1944 р. – січні 1945 р. відповідні органи отримали завдання мобілізувати 2500 осіб. Загалом з грудня 1944 р. до березня 1945 р. у промисловому

виробництві відпрацювали 20000 колгоспників, комсомольців і молоді 20 районів Запорізької області [44].

Поповнення робітничих кадрів за рахунок жителів сільської місцевості продовжувалося протягом усього періоду відбудови. Реальним поштовхом у випадках добровільної міграції колгоспників в міста на роботу в промисловості та будівництві було не стільки патріотичне прагнення допомогти відбудові, як тяжке становище, у якому знаходились сільські мешканці, особливо в голодний 1947 рік. На відміну від жителів міст, які хоч і мінімально, але забезпечувались харчуванням шляхом централізованої карткової системи, селяни повністю знаходились на самозабезпеченні [45].

Активно практикувалося переміщення працівників з одного підприємства на інше, яке тривало і в повоєнні роки. Так, для будівництва заводу «Азовсталь» у Маріуполі Київський міський комітет КП(б)У в 1948 р. отримав розпорядження мобілізувати 60 слюсарів-монтажників, Дніпропетровський, Дніпродзержинський, Криворізький і Марганцевський міські комітети КП(б)У – 45 кваліфікованих слюсарів-монтажників, трубопровідників, такелажників, автогенщиків [46].

Активну допомогу в залучені населення до роботи у промислових регіонах України проводили комсомольські організації. В результаті їх агітаційної діяльності тільки з жовтня 1947 р. до травня 1948 р. за путівками ЦК ЛКСМУ на шахти Донбасу прибули 12 тис. осіб з Київської, Житомирської, Запорізької, Чернігівської та інших областей України [47].

Щоб покращити якість трудових ресурсів, керівництво держави розгорнуло широкомасштабну програму підготовки кадрів [48]. В переважній більшості юнаків і дівчат мобілізовували для шкіл ФЗН (фабрично-заводського навчання) вугільної і металургійної промисловості, які розміщувались в Донбасі і Дніпропетровській області [49]. З Чернівецької області у вересні 1948 р. до РУ (ремісничих училищ) і ФЗН Сталінської області було зараховано

більше 400 осіб. Нерідко мали місце випадки втечі молоді в дорозі, і дезертирства уже з місць прибуття [50].

Широко використовувалася праця військовополонених, яких утримували у спеціальних таборах, що дислокувалися в різних областях республіки. Так, у 1947 р. до табору у Сталінській області прибув контингент з табору у Сімферополі, однак більшість людей виявилася ослабленими та хворими [51].

Залучення місцевих міських і сільських мешканців до відбудови підприємств важкої промисловості можна розглядати як одну зі складових загальної урядової програми, яка проводилася у формі так званого організованого набору робітників, а в реальності перетворилась на примусову мобілізацію [52]. Поступово мобілізація охопила всю територію України та набула системного і планомірного характеру. Організовані набори робітників проводили на підставі урядових директив, у яких визначалось, скільки, в яку область, і в яку галузь промисловості потрібно направити людей, хоча комісії з оргнабору на місцях не завжди мали можливість забезпечити виконання планів [53].

Але, незважаючи на всі прорахунки вищого керівництва та недоліки командно-адміністративної системи, пов'язані із екстенсивним шляхом економічного розвитку, подекуди низькою якістю товарів (особливо продукції легкої промисловості), нехтуванням інтересів та потреб простих людей, до початку 50-х рр. плідними зусиллями українського народу були майже ліквідовані наслідки війни. Прискорене підняття з колін економіки України багато в чому відбулося завдяки співпраці і кооперації сил на рівні всіх українських регіонів та утворенню міцних економічних зв'язків між ними.

---

1. Станіславський В. Гетьман Іван Мазепа як реформатор козацької держави // http://www.mazepa.name/history/stanislavsky1.html.

2. Борисенко В. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. – К., 1986. – С. 66.
3. Борисенко В. Курс української історії. – К., 1998. – С. 263.
4. Борисенко В. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. – С. 46.
5. Борисенко В. Курс української історії. – С. 336.
6. Там само. – С. 337.
7. Там само. – С. 338.
8. Станіславський В. Вказ. праця.
9. Борисенко В. Курс української історії. – К., 1998. – С. 338.
10. Станіславський В. Гетьман Іван Мазепа як реформатор козацької держави // http://www.mazepa.name/history/stanislavsky1.html.
11. Тимочко Н. Тексти лекцій з курсу «Економічна історія України». – К., 2002. – С. 100.
12. Баран В. Україна: новітня історія (1945 – 1991 рр.). – Львів, 2003. – С. 47.
13. Хойнацька Л. Відбудова машинобудівної індустрії України та її соціальні наслідки (1943 – 1950 рр.): Дис... канд. іст, наук. – К., 2001. – С. 38 – 39.
14. Там само. – С. 138 – 139.
15. Там само. – С. 142.
16. Там само. – С. 143.
17. Там само. – С. 145.
18. Там само. – С. 146.
19. Там само. – С. 148.
20. Там само. – С. 149.
21. Там само. – С. 150 – 151.
22. Баран В. Вказ. праця. – С. 49.
23. Дудник В. Відбудова міського господарства України у 1943 – 1950 рр.: дис... канд. іст. наук. – К., 2004. – С. 76.
24. Хойнацька Л. Вказ. дисертація. – С. 159.
25. Там само. – С. 160.

26. Там само. – С. 171.
27. Там само. – С. 165.
28. Дудник В. Вказ. праця. – С. 161 – 162.
29. Там само. – С. 163 – 164.
30. Там само. – С. 91.
31. Там само. – С. 90.
32. Там само. – С. 86 – 87.
33. Там само. – С. 90.
34. Там само. – 159.
35. Там само. – 157.
36. Дудник В. Вказ. праця. – С. 95.
37. Там само. – С. 94.
38. Там само. – С. 115.
39. Там само. – С. 121.
40. Там само. – С. 122.
41. Там само. – С. 123.
42. Там само. – С. 128 – 129.
43. Баран В. Вказ. праця. – С. 53.
44. Лобода М. Використання трудових ресурсів у відбудові важкої промисловості України (1943 – 1950 рр.): дис... канд. іст. наук. – К. 2007. – С. 57 – 58
45. Там само. – С. 59.
46. Там само. – С. 94.
47. Там само. – С. 61 – 62.
48. Там само. – С. 96.
49. Там само. – С. 99.
50. Там само. – С. 102.
51. Там само. – С. 86.
52. Там само. – С. 57 – 58.
53. Там само. – С. 74.

Катерина Двірна
(м. Київ)

АРСЕНІЙ БЕРЛО: БОРОТЬБА ЗА САМОСТІЙНІСТЬ ЦЕРКВИ ТА РОЗВИТОК ОСВІТИ НА ПЕРЕЯСЛАВЩИНІ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVIII СТ.

Релігійне відродження в Україні активізувало потребу в дослідженні історії православної церкви. На особливу увагу заслуговує вивчення історії церковного життя на Переяславщині в першій половині XVIII ст. взагалі, а також роль Арсенія Берло у створенні самостійної Переяславсько-Бориспільської єпархії та заснуванні Переяслівської духовної семінарії зокрема.

Серед наукових досліджень,присвячених даній проблемі, вирізняються дослідження В.В. Ластовського [1], а також наукові публікації 70-80-х років XIX ст. в журналі «Полтавські Єпархіальні Відомості», в яких висвітлювалися лише окремі аспекти зазначеної проблеми. В даній публікації автор робить спробу виокремити суб'єктивний фактор утвердження самостійності Переяславсько-Бориспільської єпархії, а також роль єпископа Арсенія у створенні Переяславської духовної семінарії.

Арсеній Берло (у миру – Андрій) походив з українського козацько-старшинського роду, відомого ще в другій половині XVII ст. аж до XX ст. Започаткував рід реєстровий козак Корсунського полку Олександр Берло в 1649 р. Арсеній Берло одержав освіту в Києво-Могилянському колегіумі, а потім у Львові, прийняв чернецтво в Києво-Печерській Лаврі, був професором граматики в Київській академії. Його церковна кар'єра почалася в 1717 р., коли він став архідияконом Київської митрополії, в 1722 р.– ієромонахом. Протягом 1722 – 1728 рр. – архімандрит та настоятель Києво-Межигірського Спасо-Преображенського монастиря, в 1729 – 1733 рр. – єпископ Могилівсько-Білоруської єпархії, 1733 – 1744 рр. – єпископ Переяславський і Бориспільський.

Рід Берло мав глибоке коріння. Іван Берло ще в 1671 – 1772 рр. був сотником Мглинським, а потім полковником Стародубським.

Молодший брат його, також Іван, у 1696 – 1708 рр. був сотником Вороньківським на Переяславщині, а протягом 1706 – 1711 рр. – наказним полковником і суддею полковим Переяславським. Іван Берло володів значною частиною Переяславщини. Крім земель Воронькова (на той час містечка Воронькова), йому належали села – Жеребятин, Рогозів, Старе, Панфіли та ін.

Іван Берло був одружений три рази. Перша його дружина Параска була дочкою переяславського полковника і наказного гетьмана Лівобережної України Якима Сомка. Від першого шлюбу в Івана Берло залишилося двоє дітей – син Василь та дочка Ірина. Вдруге Іван Берло одружився з Тетяною Щуровською, у якої було своїх два сини – Петро та Яким. Після її смерті залишився їх спільний син Андрій (в монашестві – Арсеній) та донька Софія. Третій раз він одружився на Ганні Мазапетовні, з якою прожив 25 років аж до смерті в 1721 р. Від третього шлюбу у нього народилося два сини і три доньки.

Завдяки власним шлюбам, а надалі шлюбам своїх дітей, Іван Берло породнився зі знаменитими українськими родами. Перша його дружина була рідною племінницею першої дружини Богдана Хмельницького Ганни Сомко і двоюрідною сестрою гетьмана Юрія Хмельницького. Старший син Івана Берло Василь одружився на Анастасії Іванівні Сулимовні. Жінка Василя Берло була рідною племінницею наказного Чернігівського полковника і наказного гетьмана Павла Полуботка та ін. [2].

Отже, у Арсенія Берло були родинні зв'язки, і як гарантувало йому перспективу та стрімку кар'єру. Однак він обрав шлях чернецтва та духовності. На жаль, рік його народження до сьогодні залишається невідомим, однак аналізуючи його кар'єрний ріст, можна з впевненістю стверджувати, що формування його як особистості проходило в період правління Івана Мазепи та Івана Скоропадського.

Важливою ознакою духовно-релігійного життя першої половини XVIII ст. була боротьба за самостійність української церкви.

Особливо у вищого духовенства домінувало прагнення до незалежності від світської влади. Київські вчені постійно викликалися Петром І в Москву та Петербург, де їм давали різні доручення, а найбільш талановиті та угодливі ставали близькими до царя й назначалися на високі посади. Майже всі ієрархічні місця займали південно-руські вчені, переважно вихованцями Київської академії. Переконливим фактом духовності та освіченості київських священників було те, що як при царю Олексію Михайловичу, так і при Петрі Великому, коли гостро стояла необхідність проблеми «виправити» церковні книги, зробити кваліфіковані переклади із стародруків чи виписати проповіді, театральні п'єси, викликалися вчені з Києва. Часто вони самі виконували дану роботу, або ж все це робилось під їх постійним наглядом. Так, в 1715 р. Петро І викликав у Петербург із Києва Феофана Прокоповича, який був у добрих стосунках з царем та прагнув успішно провести реформи як церковну,так і освітню. Феофан Прокопович до смерті в 1736 р. був людиною, якому не було рівних в літературній освіті. Він мав власну бібліотеку, яка містила до 30 тис. томів найкращих видань. В Петербурзі він був центром, навколо якого об'єднувалися освічені люди, в тому числі й іноземці. У знаменитому літературному творі того часу «Духовному Регламенті», окрім церковної реформи, він проводив важливу на той час ідею розвитку освіти.

Арсеній Берло був особисто знайомий із видатним просвітником Феофаном Прокоповичем. Можливо, доброзичливі стосунки склалися тоді, коли останній був ректором Київської академії. Василь Берло і Яків Андрійович Маркович були одружені на двоюрідних сестерах. Яків був одним із найулюбленіших учнів Феофана Прокоповича. Багато років Феофан підтримував дружбу з ним та вів постійну переписку.

Відзначимо, що найтяжчим періодом життя Арсенія був період єпископства в Могилівсько-Білоруській єпархії. В 1732 р. він залишає Могилів., адже 11 липня цього року на посаду єпископа

було обрано ігумена Києво-Миколаївського Пустинного монастиря Йосипа Волчанова, поляка шляхетського роду. Протягом трьох років Арсеній Берло під тиском російської політики був принижени, і в цей тяжкий для Арсенія час Феофан Прокопович постійно вів переписку з ним та заспокоював його. Скоро Арсеній їде в Петербург, а 28 січня 1733 р. отримує призначення на рідну йому Переяславщину. Наказ про переведення його з Могильова в Переяславську Єпархію вийшов 26 лютого 1733 р., однак з різних причин ще півроку він залишався в Петербурзі.

В перший рік управління Переяславською Єпархією Арсеній потурбувався про те, щоб вона стала самостійною. Він звертається в Синод з проханням звільнити його від залежності київського архиєпископа і надати переяславським єпископам ті ж права. якими користуються сусідні єпископи (для прикладу чернігівські). 31 серпня 1733 р. Синод задовольнив дане прохання і надав єпископату переяславському незалежність від будь-якої другої влади, окрім синодальної. Цим Указом Синоду до титулу єпископів «переяславських» добавилося також слово «бориспільських». В наказі по консисторії Арсеній Берло стосовно подвійної назви дасть роз'яснення, що всі єпархіальні архієреї мають подвійну назву від міст своїх єпархій,а переяславські лише одну назву, хоча мають в своїй єпархії й інше місто – Бориспіль. Саме тому єпархію слід називати Переяславсько-Бориспільська. Під такою назвою єпархія проіснує цілих 52 роки.

Переяславсько-Бориспільська єпархія з початку свого існування включала землі Переяславського полку(згодом це землі Переяславського, Золотоніського, частини Пирятинського та Кременчуцького повітів Полтавської губернії) та незначну частину Остерського і Козелецького повітів Чернігівської губернії. Протягом 1756 – 1757 р. до території Переяславсько-Бориспільської єпархії приєдналися приходи на Півдні України, а в 1776 р. приєдналося 5 протопопій Київської єпархії. В 1782 р. відбулася зміна територіального устрою і Україна була поділена на губернії.

Це викликало невідповідність розподілу єпархій і Синод Указом від 27 березня 1785 р. склав новий розпис, за яким Переяславсько-Бориспільська єпархія знову увійшла до складу Київської єпархії і перебувала в її складі до поділу Польщі 1793 р.

Арсеній Берло, єпископ Переяславський та Бориспільський, протягом 1733 – 1744 рр. вів самостійну незалежну політику в своїй єпархії, вирішуючи як економічні , так і духовні питання.

Усвідомлюючи, подібно Феофану Прокоповичу, необхідність навчання та духовності, єпископ Арсеній приступив до створення навчального закладу – Переяславської духовної семінарії.

«Полтавські Єпархіальні Відомості» так повідомляють про початок існування Семінарії в Переяславі: «…старанием преосвященного епископа Переяславского и Бориспольского, кир Арсения Берла, в новосооруженных при архиерейском доме того же лета славяно-латинских училищах «зачаты учения: фара, инфима, грамматика, синтаксема, поэтика и риторика» [3]. Переяславська духовна семінарія була заснована в 1738 р. Які ж передумови та причини створення духовної семінарії були на даний час і чому питаннями освіти так переймався єпископ?

По-перше, ще зберігалась давня традиція розвитку Переяслава як духовно-культурного центру. За часів Київської Русі тут знаходився князівський престол та кафедра єпископів, а деякий час навіть Митрополитів Київських. Приблизно до 1100 р. Київські митрополити проживали в Переяславі. При князюванні Володимира Мономаха тут були засновані княжий двір з Успенською церквою в та єпископський з Михайлівською церквою. Ці та інші факти сприяли розвитку містечка не лише як адміністративної центру, а й культурного і духовного в цілому. Тому з початком Єпархіального Управління в Переяславі з'являється потреба в освіті і навчанні дітей духовенства та дворян. Тут організовується духовне училище, яке в майбутньому стане фундаментом у створенні духовної семінарії.

З 1239 р. Переяслав втрачає своє значення, кафедрального міста. Впродовж чотирьох століть воно не має свого архієрея. В 1701 р. гетьман Іван Мазепа звертається до Російського царя Петра І з проханням надати Київському митрополиту Варлааму Ясинецькому звання коадьютора (помічника). Ігумена Києво-Михайлівського монастиря Захарія Корніловича призначено єпископом із званням Переяславський [4]. Цей факт ознаменував новий розквіт церковного життя міста. З'являється єпархія, єпископа турбують проблеми свого регіону, але він не в праві їх вирішувати, так як являється лише вікарним єпископом від Київського митрополита. З часом, а саме в 1727 р., на Переяславську кафедру назначається єпископ Іоаким Струков. Преосвященний Іоаким вже практично не підкорявся Києву, але в той же час, ще не було офіційної постанови Святійшого Синоду про надання їй статусу самостійного управління.

Важливе значення для відкриття Переяславської духовної семінарії мало те, що саме епископ Арсеній ініціював заснування та функціювання даного навчального закладу. 28 січня 1733 р. на Переяславську кафедру призначається преосвященний Арсеній Берло. Він був людиною високодуховною та освіченою. Спілкуючись з простими мирянами, бачив їх необізнаність та безграмотність, що надзвичайно вражало його, а також посилювало бажання мати в Переяславі навчальний заклад з метою просвітництва та духовності.

Самостійність та незалежність Переяславсько-Бориспільської єпархії, непідпорядкованість її любій владі, окрім синодальної, було важливим чинником створення Переяславської духовної семінарії. Ставши єпископом своєї рідної єпархії, преосвященний Арсеній бажав перш за все утвердити незалежність Переяславських єпископів від Київської митрополії. Користуючись сприятливими обставинами та добрим ставленням до нього члена Св. Синоду, знаменитого архієпископа Новгородського, Феофана Прокоповича, він домігся своєї мети. 31 серпня 1733 р. Св. Синод звільнив

Переяславського єпископа від будь якої залежності від Київського митрополита, підкорив його безпосередньо, на рівні з іншими спархіальними архієреями, синодальній владі. Св. Синод офіційно постановив: «Переяславу бать самостоятельной кафедрой с титулом Переяславский и Бориспольский». Тоді преосвященний Арсеній звернув особливу увагу на внутрішнє становище своєї єпархії, «…он, как просвещенный муж, видел и сознавал настоятельную нужду в устройстве научной школы для образования детей духовенства, вверенной ему родной паствы» [5].

Прагнення єпископа Переяславського та Бориспільського до створення навчального закладу було підкріплене зверху. Так, у ряді реформаторських ідей Петра I ставились важливе завдання – змінити освітній устрій церковного життя від застою, оскільки священослужителі та дячки на селі часто мали лише елементарні знання, могли читати та писати, не маючи достатніх знань в богослов'ї чи хоча б в риториці. Цар видає Указ від 4 квітня 1722 р. про те, щоб побільше було в Росії шкіл для дітей священників та простих людей. В «Духовному регламенті» в ряді постанов для єпископа було сказано: «вельми к исправлению церкви полезно есть сие, чтобы всяк епископ имел в доме, или при доме своем школу для детей священнических, или и прочих, в надежду священства определенных» [6].

Приведені факти обумовлюють необхідність розпочати практичну діяльність щодо створення Переяславської духовної семінарії.

На початку 1737 р. єпископ Арсеній збирав відомості про дітей священослужителів та інших, які навчалися в київських духовних училищах. Про це свідчить указ: «Всечесному протопопу Переяславському Андрію Берло. За благословінням преосвященного архіпастиря нашого, кір Арсенія Берло, православного єпископа Переяславського і Бориспільского, пропонується передати в архієрейський дом відомості про священицьких і церковно-причетницьких дітей, котрі знаходяться в

училищех Київських на навчанні, яка кількість їх там навчається, і хто яку саме школу походить. Більше того, відразу після отримання даного ордеру, не втрачаючи часу, потрібно всечесності вашій по всій протопопії Переяслівській зробити ревізію про всіх дітей священицьких і причетницьких, які навчаються в Київських колегіумах, і прислати в архієрейський дом іменні відомості в найкоротший час. Про що вам виконання зробити невідкладно пропонується з кафедри Свято-Вознесенської Переяславської. 1737 року березня 28 дня» [7].

Укази аналогічного змісту були відправлені по всіх протопопіях єпархії. Скоро були зібрані відомості про дітей священицьких і причетницьких, які навчалися поза територією своєї кафедри. З'ясувавши потрібні дані, преосвященний Арсеній почав готувати все необхідне для будівництва навчального закладу. Як постриженик Києво-Печерської Лаври, він звертається до намісника Іларіона Негребецького за допомогою. Прохання було розглянуто, і настоятель з братією, «соблаговолил подарить на училище четыре хаты, будинки прозываемаго Тамаринскаго, за речкою стоячия» [8]. Ці будинки були перевезені підводами (їх було 50), наданими з усієї єпархії на прохання преосвященного Арсенія до архієрейського дому в Переяславі. Споруди для майбутньої школи розмістили на землях, куплених у полковника Івана Мировича.

Звівши подаровані споруди, преосвященний Арсеній займається їх облаштуванням. Для цього просить священнослужителів своєї єпархії про допомогу робочою силою, «…в училищі ще потрібно вичистити в середині землю і висипати навколо стін і глиною підмазати стелю; та й інше, що буде потрібно зробити. А так, як для потреб училищних невистачає в монастирі послушників, то потрібно всечесний протопоп золотоношський від приходських священно і церковно причетників тридцять підвод з возами і людьми. Яких потрібно доставити на число 27 цього вересня негайно без затримки, так як прийшов час до остаточного

облаштування училища» [9]. Цей указ виданий 22 вересня 1738 року. До початку жовтня будівельні роботи було закінчено.

На цей час були зібрані також відомості про священицьких і причетницьких дітей Переяславської єпархії, які досягли навчального віку,однак кількість тих, хто остаточно буде навчатися в Переяславі – була невідома. Саме тому 20 червня 1738 р. преосвященний Арсеній видає указ, в якому просить священика Переяславського Андрія Берло зібрати найшвидшим часом в своїй протопопії священицьких і причетницьких синів «искусных и удобных к научению латинскому, имеющемуся при доме архиерейском зачати» [10], і прислати дітей на 1 липня 1738 р. В кожного повинен бути документ, в якому він має вказати ім'я, по батькові, рік народження та місце проживання. Ці діти за літній період повинні пройти підготовчий курс, де будуть вчитися писати та читати псалтир. Переглянуті були також справи учнів переяславської єпархії, які навчалися в київських школах і сформовано класи для навчання.

Виходячи з приведених вище документів можна стверджувати, що Переяславська семінарія відразу почала працювати з чотирьох або навіть шести класів, а не так як це пропонувалося Феофаном Прокоповичем – поетапно, маючи спочатку одного чи двох вчителів Але преосвященний Арсеній спромігся за підтримки Києво-Печерської Лаври та духовенства своєї єпархії відкрити повноцінний навчальний заклад.

2 жовтня 1738 р. є офіційною датою відкриття Переяславської духовної семінарії. Ця дата стала початком нового етапу в освітньому житті міста і загалом єпархії. Робота в даному закладі була строго регламентованою. На чолі навчального закладу стояв префект, а згодом ректор. За постановою «Духовного регламенту» щодо духовних шкіл йому надавалась можливість після певного випробування відраховувати з числа студентів семінарії «негодних учеников» (параграф 9). Він повинен слідкувати за навчальним процесом учнів, робити зауваження викладачам. Щодо

викладацького складу, то всі питання узгоджувались з правлячим архієреєм. Заступником префекта був інспектор магістерського звання. В обов'язки інспектора входив контроль за внутрішньою дисципліною вихованців як під час занять, так і в позаурочний час. В кожного класу був свій класний наставник, який допомагав вирішувати проблеми групи. Його завданням було: на початку навчального року пояснити учням, яку користь вони отримають від навчання, щоб учні мали більше заохочення в навчанні. Дуже важливо було дати учням уяву про те, які перспективи могла дати кожному освіта.

Переяславську духовну семінарію, засновану єпископом Арсенієм Берло називали то колегіумом, то латинською школою, то слов'яно-латинським училищем. Навчально-виховна система в ній була та ж сама, що і в Києво-Могилянській академії. Структура семінарії складалася з нижчого і вищого відділень. З 1738 р. по 1774 р. тут започатковано фару, інфиму, граматику, синтаксему, поетику і риторику, що дорівнювали першому, другому, третьому, четвертому класам навчання.

З метою швидшого опанування латинської мови учнів зобов'язували розмовляти з наставниками і між собою не тільки на уроках, у бурсі, а й удома, латиною. Це правило містилося в інструкції закладу, і його потрібно було постійно виконувати.

Грецька та слов'янська (руська) теж вивчались на високому рівні. Певна увага приділялась літературі, особливо класичній, римській і грецькій. Викладачі ознайомлювали учнів з писаннями святих отців церкви, світовою літературою. В четвертому класі з'являлись арифметика, географія, священна історія.

Учні робили усні й письмові переклади, вправи. Письмові вправи поділялися на шкільні (екзерції) та домашні (екупації). Шкільні перевіряв одразу вчитель. Домашні для першого контролю учні здавали аудиторам, які обиралися з кращих учнів для перевірки виконаних завдань. У спеціальних зошитах – нотатках аудитори виставляли оцінки залежно від рівня знань: «знає», «не

знає», «помилився», «не весь урок знає», «зовсім не знає», «не здавав уроку». Потім з цими відмітками учнівські зошити здавалися учителеві, а у відомості знання учнів оцінювались відмітками на кшталт: «надежен», «острого ума», «туп», «ясного ума, но не сдержан».

До вищих класів відносились класи піїтики, риторики, філософії та богослов'я.

Внутрішнє життя в семінарії мало відповідати статуту. Ці статути в своїй основі були подібними, але кожен з них мав свої особливості, в залежності від якихось місцевих традицій. Переяславська духовна семінарія теж не була винятком, але умови життя, матеріальне становище єпархії вносили свої корективи щодо життя студентів. «Духовний регламент» ще на початку XVIII ст. постановив, що учні, які перебувають далеко від батьків, мають бути забезпечені книгами та їжею. Дана постанова полегшувала стан студента, але при умові коли єпархія була заможною, мала свої землі. Переяславській кафедрі ще в 1701 р. гетьман Іван Мазепа виклопотав від Київського митрополита вотчини Канівського та Трахтемирівського монастирів. Однак навіть за таких обставин правлячий архієрей не мав змоги утримувати більше тридцяти студентів та близько п'яти викладачів. Саме тому засновник семінарії преосвященний Арсеній Берло турбувався про забезпечення усім необхідним «учащих і учащихся». "Духовний регламент" пропонував такий вихід з даної ситуації: «рассуждение есть такое: от знатнейших в епархии монастырей брать всякого хлеба 20-ю долю, да от земель церковных, где суть, всякого же хлеба брать 30-ю долю» (параграф 11). «А самого учителя довольствовал бы епископ кормом и денежною ругой из архиерейской казны, как по рассуждению места определит Духовный коллегиум» (параграф 13).

В постанові Імператриці Анни від 3 грудня 1737 р. сказано: «на содержание тех школ и на пропитание школьников из архиерейских и монастырских и церковных доходов, которые по сие время на

архиереев и в монастыри собиралися, сумму определить, в чем особливо Синоду старание и труд приложить». На основі таких розпоряджень преосвященний Арсеній видає указ до всіх протопопій єпархії, щоб були складені комісії із священнослужителів по проведенню опису церковних угідь для вирішення питання, що саме і скільки з кожного приходу потрібно брати на утримання навчального закладу [11].

По всій єпархії був проведений перепис церковних земель і визначено для кожного священослужителя кількість врожаю, який він мав віддати на утримання студентів навчального закладу. Певна частина поземельного доходу потрапляла вчасно до єпархіального дому, але ряд приходів не доставляли взагалі покладеного на них податку. Причиною цього часто була велика відстань єпархіального центру від певного приходу. Тому проблеми з доставкою харчів давались взнаки студентам духовної семінарії. Преосвященний Арсеній вже в 1739 р. видає розпорядження, за яким замість борошна та зерна пропонується сплачувати податок грошима. Це рішення врегульовувало, певною мірою, існуючу проблему.

На жаль, на сьогодні відсутні дані, на основі яких можна було б встановити, скільки саме на рік припадало хліба та коштів на кожного вчителя і студента. Однак у книгах указів знаходяться скарги начальників семінарії на несвоєчасну виплату коштів від парафіяльного духовенства. Дані скарги свідчать про те, що утримання студентів було недостатнім.

Арсеній Берло ніколи не поривав зв'язків з Києво-Печерською Лаврою, де він взяв постриг монаха і все своє життя присвятив служінню Господу Богу та мирянам. В 1741 р. він пожертвував тисячу червінців (на той час дуже велику суму!) «на позолоту глави на новой лаврской колокольне». Він особисто сприяв створенню при Переяславській духовній семінарії великої бібліотеки, де довгий час зберігалося дароване Іваном Мазепою Пересопницьке Євангеліє, те саме, на якому сьогодні українські Президенти присягають служити українському народу вірою та правдою.

Єпископ Переяславський та Бориспільський Арсеній Берло сприяв розвитку освіти в невеличких містечках та селах, створенню співочої школи у м. Глухові. Протягом 1733 – 1744 рр., а після його смерті в 1744 р. до 1785 р. єпархія, яку він виборонив як самостійну, розвивалася, а Переяславська духовна семінарія ставала провідним навчальним закладом європейського зразка.

Ще при житті Арсеній Берло заслужив собі Царство Небесне, а серед мирян вічну пам'ять. Свідченням цього є святкування 270-річчя від часу заснування Переяславського колегіуму в м. Переяславі-Хмельницькому 2 жовтня 2008 року.

---

1. Ластовський В. Православна церква в суспільно-політичному житті України XVIII ст. (Переяславсько-Бориспільська єпархія). – Черкаси, 2002. – 138 с.
2. Арсений Берло, епископ Переяславский и Бориспольский «Чтения в Историческом Обществе Нестора Летописца». – Книга 18. – 1904. – Выпуск I. – Отдел II. – С. 18 – 19.
3. 2-й і 3-й укази преосвященного Арсения Берло // Полтавські Єпархіальні відомості. – 1874. – № 2.
4. История Российской Иерархии. – М., 1824. – С. 387.
5. Терлецкий Н. Переяславское духовное училище // Полтавские епархиальные ведомости. – 1882. – № 2. – С. 74.
6. Демидовский В. Краткий исторический очерк состояния Переяславско-Полтавской семинарии со времени основания ее (1738 г.) до преобразования в 1817 г. // Полтавские епархиальные ведомости. – 1888. – № 20. – С. 737.
7. Демидовский В. Материалы относящиеся к первим временам исторического существования Переяславско-Полтавской Семинарии // Полтавские Епархиальные Ведомости. – 1887. – № 17. – С. 570.
8. Павловский И. Из первой поры существования Переяславской семинарии. // Полтавские Епархиальные Ведомости. – 1878. – № 2. – С. 94.

9. К летописи Полтавской семинарии // Полтавские Епархиальные Ведомости. – 1881. – № 19 – 20. – С. 968.
10. Павловский И. Из первой поры существования Переяславской семинарии // Полтавские Епархиальные Ведомости – 1878. – № 2. – С. 95.
11. Демидовский В. Материалы, относящиеся к первым временам исторического существованя Переяславско-Полтавской семинарии // Полтавские Епархиальные Ведомости – 1887. – № 17. – С. 571.

Віктор Короткий
(м. Київ)

ІВАН МАЗЕПА НА СТОРІНКАХ МАГІСТЕРСЬКОЇ ДИСЕРТАЦІЇ ВОЛОДИМИРА АНТОНОВИЧА «ПОСЛЕДНИЕ ВРЕМЕНА КОЗАЧЕСТВА НА ПРАВОЙ СТОРОНЕ ДНЕПРА»

Лише на перший погляд історичні студії В. Антоновича виглядають тематично розпорошеними. Детальніше вивчення усього комплексу його наукової спадщини засвідчує, що ним була розроблена новаторська концепція історії України, яка органічно об'єднувала увесь доробок ученого на ниві історіографії [1]. Михайло Грушевський визначав її як «один акт обжалування історичної Польщі, з її всевласним панування шляхетської верстви і поневоленням недержавних народностей» [2].

Окрім зовнішньої «історичної Польщі», В. Антонович детально вивчав внутрішній лад України, намагаючись віднайти основний стрижень української історії. Ним для всіх слов'янських народів він вважав общину (громаду). Ці ідеї найповніше викладені у працях ученого про козацтво. Ідея про те, що громада є організаційним принципом і втіленням ладу і справедливості у житті слов'ян і зокрема українців, була для Антоновича провідною. Вона стала ніби підсумком усього історично-народницько-романтичного напрямку.

Характеристики Івана Мазепи подаються у декількох роботах Володимира Антоновича з історії козацтва [3], хоча виключно йому присвячена лише одна невеличка публікація вченого про могилу гетьмана підписана криптонімом В.А. [4].

Одна з перших публікацій молодого дослідника, у якій досліджувалася постать і подавалася характеристика І. Мазепи, побачила світ у 1868 р. Дослідження під назвою «Содержание актов о козаках на правой стороне Днепра (1679 – 1716)» публікувалося як вступна стаття до чергового збірника документів «Архива Юго-Западной России» [5].

1870 р. це дослідження було захищене автором як магістерська дисертація в Університеті Св. Володимира (Київ). Оскільки український гетьман виступав однією з центральних фігур цієї публікації (принаймні її другої частини), хоча і на тлі його протистояння з Семеном Палієм, з'ясуємо, яким показав його Володимир Боніфатійович.

Автор починає «Содержание актов о козаках на правой стороне Днепра» констатуванням загальновідомого факту: «В 1667 году был заключен Андруссовский договор, по которому Россия отказалась в пользу Польши от западной половины Украины» [6]. Він не декларує свого ставлення до цього договору, але з підтексту випливає негативна оцінка останнього для подальшої історії України. Історик, здається, свідомо не наводить положень українсько-московських договорів, за якими гарантувалася територіальна єдність українських земель під скіпетром російського царя.

Натомість він наголошував, посилаючись на Літопис Величка, що «панический страх объял жителей Малороссии, когда дошли к ним первые неясные и преувеличенные слухи об Андруссовских статьях» [7]. Посилання на відомий козацький літопис дозволяло автору показати ставлення українського населення до договору. Він напише: «Но вскоре истина выяснилась, – пожертвована была только правая сторона Днепра. Тем в большее уныние пришли

козаки и посполитые люди, населявшие эту пожертвованную половину; их кровопролитные, полувековые восстания, исполненные самоотвержения войны, перенесенные бедствия, все испытанное двумя поколениями горе – оказались бесплодными: в землю их опять наедут ненавистные паны и станут обращать в хлопов народ, свыкшийся уже с мыслью о свободе; наедут еще более ненавистные ксендзы, латынские и униатские, и станут опять насильно обращать в унию и в католичество, отбирая церкви, изгонять духовенство» [8].

Ми не маємо змоги з усією повнотою (за Антоновичем) відтворити історичний контекст у якому доводилося діяти Мазепі та мешканцям Правобережжя напередодні та після Андрусівського договору. Зауважимо, що він виписаний зрілим істориком-позитивістом, який був вимушений враховувати існуючі політичні реалії. Проте досліднику вистачило мужності і професіоналізму щоб констатувати: «Народу нельзя было примириться с мыслью о возврате к Польше, между тем другого исхода не представлялось: Россия отказывалась по Андруссовскому договору от покровительства над западною половиною Украины, следовательно на ее помощь, по крайней мере в течении известного времени, нельзя было разсчитывать» [9]. Якщо читати «між рядків» стає зрозумілим позиція автора – доля відповідальності за той стан Руїни, який охопив Правобережжя, лежала не лише на Польщі, позицію якої завжди принагідно і переконливо критикував Антонович, але і на Росії.

Прийшовши до влади, І. Мазепа придушив селянські заворушення, які почалися ще за часів І. Самойловича. Їх головні причини лежали у площині загального погіршення становища селянства та козацтва. Посилаючись на С. Соловйова, київський історик відзначав, що «напрасно русское правительство… требовало от гетьмана облегчения их участи. Мазепа отвечал уклончиво: он ссылался на стародавние обычаи, на права помещиков,

подтвержденные монаршими и гетьманскими грамотами, и обещал облегчить по возможности участь народа» [10].

Насправді становище селян як Гетьманщини, так і Слобожанщини не покращилося, а ставало ще нестерпнішим. Тому значна частина населення Лівобережжя, за Антоновичем, почала зворотній колонізаційний рух на Правобережжя з метою звільнитися від непосильного феодального гноблення. Саме Семен Палій і його соратники на Київщині виступали на чолі домагань українського населення відродити занедбану частину Правобережжя, тому стали об'єктом скарг Мазепи до російського царя. Він звинувачував правобережних козацьких полковників, що «вопреки договорам позаводили слободы» [11] на територіях, які за російсько-польськими домовленостями повинні були назавжди залишатися пустками.

Далі В. Антонович подав досить розлогу характеристику І. Мазепи. На його думку «Мазепа был человек для своего времени очень образованный, но он получил свое образование в Польше. В душе бывшего королевского пажа и придворного сложились прочно известные государственные и общественные идеалы, первообразом которых была шляхетская Речь Посполитая. Мазепа стал в резкую противоположность с исторически-выработавшимися стремлениями массы своего народа. Народ этот, стремившийся к равноправности, ненавидевший панства, искавший гарантии от шляхетства и шляхетских поползновений козацкой старшины под державою Русских Царей, поражал его своими мужицкими инстинктами» [12].

Щоб хоч якось нівелювати «недостаток цивилизации», він, прийшовши до влади і отримавши гетьманську булаву, вирішив направити всі свої зусилля на створення шляхетського стану. Гетьман, на думку В. Антоновича, вважав за доцільне «поставить к этому сословию поспольство и чернь козацкую в отношения подобные тем, какие существовали в Польше между шляхтою и поспольством» [13].

Гетьман широко залучав до державної служби польських шляхтичів і навіть створив з них почесний загін. Посилаючись на працю Д. Бантиш-Каменського, вчений констатував: «Чтобы положить начало родовой аристократии в Малороссии, он создал новый класс, отличенный почетом и преимуществами, – бунчуковых товарищей, куда попадали сыновья козацких старшин, по указанию гетмана; они, вместе с выделившимися еще прежде из массы козачества, знатными и войсковыми товарищами, составили первый зародыш наследственного дворянства в Малороссии» [14]. Плекаючи дворянство, Мазепа намагався підпорядкувати йому не лише посполитих селян, але і простих козаків. Такі дії призвели до того, що за часів Мазепи вперше після Хмельниччини на теренах України з'явилася панщина.

Ці дії зумовили негативне ставлення до нього та старшини переважної більшості населення, що було очевидним для сучасників. «Гетьман сам сознавал эту нерасположенность к нему народа и не считал себя никогда довольно безопасным, окруженный наемными полками, компанейскими и сердюцкими, он, для большей безопасности, выпросил в Москве полк стрельцов для охраны своей личности» [15].

Завершує характеристику І. Мазепи аналіз причин його протистояння з С. Палієм. Симпатії історика на боці останнього, проте він не засуджує безапеляційно дії гетьмана. «Мазепа, – писав він, – ясно чувствовал, что популярность Палия не только роняет его личную гордость, не только возбуждает в нем чувство зависти, – он видел, что популярность эта была основана на принципах, диаметрально противоположных политическим и общественным взглядам гетмана. Чтобы достичь осуществления этих взглядов, необходимо было Мазепе или подчинить себя, или сломить Палия. Таким образом между ними, как между представителями двух противоположных принципов, должен был развиться необходимый антагонизм и окончиться решительною борьбою; борьба эта возникла действительно, несмотря даже на внешние обстоятельства,

заставлявшие постоянно Палия искать опоры и подчиняться власти Мазепы. Сущность этой борьбы народ сознавал, может быть, яснее, чем оба противника, и около нее вращаются все народные сказания, героем которых является Палий» [16].

Зазначимо, що в народній пам'яті С. Палій уособлюється захисником селянських інтересів та противником панства, яке представляв І. Мазепа.

Антонович декілька разів підкреслював, що Палій неодноразово через посередництво Мазепи звертався до російського уряду з проханням прийняти його з полком у підданство, але весь час одержував відмови. Молодий історик майстерно показував усю анатомію цих стосунків. Він наголошував, що два непримиримі конкуренти разом здійснювали успішні походи проти татар.

Слід звернути увагу на те, що, пояснюючи мотивацію дій фастівського полковника через призму стосунків з гетьманом, дослідник здійснював вдалу спробу показу підґрунтя дій і самого Мазепи. Хоча його симпатії залишаються на боці Палія, як захисника народних інтересів, учений досить детально пояснює причини небажання і навіть протидію Мазепи деяким діям Палія, направленим на перехід останнього у російське підданство.

Не отримавши розуміння з боку Росії Палій «с 1689 года стал в решительно враждебные отношения к польской шляхте и польскому правительству» [17]. З того часу загони його полку почали частіше з'являтися на Поліссі та Волині, чинячи збитки шляхті, провокуючи загострення польсько-українського, а, отже, і польсько-російського конфлікту.

Поляки, не маючи можливості за допомогою військової сили витіснити Палія з підконтрольної їм території Правобережжя, відновили з більшою наполегливістю дипломатичні спроби вплинути на бунтівного полковника за допомогою царя. Вони звернулися до Росії з поданням про неможливість успішного ведення бойових дій проти шведів через великі проблеми від козаків у власному тилу. 25 лютого 1703 р. Петро І направив листа

польському королю Августу, в якому зазначалося, що піддані йому козаки не причетні до заворушень на Правобережжі, а Палій і Самусь – піддані короля і цар не має права давати їм будь-які вказівки. В той же час Мазепа, «побуждаемый как царскими приказаниями, так и отношениями польских властей должен был отписываться на все стороны и предпринимать сношения с Палием с целью подчинить его полякам – задача и невозможная и нежелательная по мнению самого Мазепы» [18].

Антонович наголошував, що Мазепа не вважав доцільним повністю відмовитися від Правобережжя на користь Польщі, як цього домагалася у той час Росія. Знаходячись між поляками і росіянами, він змушений був постійно маневрувати, проте відповідаючи на чергову ноту поляків, він заявив, що «находит неудобным арестовать по желанию польских гетьманов имущество Палия находящееся в Киеве» [19].

Про що може свідчити Мазепина відмова арештувати власність фастівського полковника у Києві? Для поляків невиконання їх прохання могло трактуватися як елемент певної симпатії до Палія, якого гетьман використовував для досягнення власної далекосяжної мети.

На думку Володимира Боніфатійовича, у зносинах з Москвою щодо Палія «Мазепа высказывался несколько яснее» [20]. Історик досить детально пояснює власне розуміння можливої мотивації поведінки гетьмана стосовно фастівського полковника. Суть її зводилася до того, що він не хотів, аби Палій поступив під його «реймент», оскільки останній «пользовался популярностью не только на правой стороне Днепра, он был представителем и на левой стороне недовольной Мазепою «войсковой и посполитой черни» и мог составить непреодолимое препятствие для гетмана в преследовании его общественного, шляхетского направления. Мазепа нашел бы в новом подчиненном противника, который мог сосредоточить около себя недовольную массу и разрушить все

аристократические затеи гетмана, может быть свергнуть его по приговору «черной рады»» [21].

З іншого боку, як наголошував Антонович, Мазепа не бажав «подчинения Польше западной Украины посредством Русского оружия; в таком случае, наследованный им от Самойловича титул «гетьмана обеих берегов Днепра» никогда бы не мог осуществиться на деле» [22]. Тому Мазепа вирішив викликати недовіру до Палія у російського уряду і оволодіти контрольованою ним територією під виглядом втручання у справи Правобережжя на прохання поляків. «Полякам же можна было не отдавать земли отнятой у Палия и привести их мало по малу к формальной уступки ее России» [23].

Вже з початком 1703 р. Мазепа почав реалізацію свого плану, хід якого в деталях постає перед нами на сторінках «Актов о козаках», як і його фінальний акорд – арешт і заслання «воскресителя Правобережної України» до Сибіру. Описуючи реалізацію Мазепою свого плану щодо Правобережжя і Палія, дослідник робить досить цікаве і показове припущення. Він вважав, що, мріючи про приєднання Правобережної України, гетьман «может быть рассчитывал найти в ней подкрепление в готовом уже шляхетском сословии для проведения своего общественного идеала в Малороссии – по крайней мере существование такой надежды можно предполагать по тону универсалов, изданных им к шляхте занятых им областей» [24].

Підсумовуючи протистояння І. Мазепи та С. Палія, Володимир Боніфатійович робить певні узагальнення, які видаються цікавими для розуміння еволюції його поглядів на постать українського гетьмана. «Таким образом, – засвідчує він, – удалив Палия, Мазепа ясно высказывает как желание удержать за собою заселенные им земли, так и стремление ограничить развившиеся при Палие переселение с левой стороны Днепра народа, уходившего на привольные слободы, «избегая повинностей», которые все более и более налагала на него старшина и знать войсковая» [25].

Антонович також опублікував ряд документів, що вийшли з канцелярії гетьмана під час його походу на Правобережжя, які дозволяли вченому бачити у Мазепі захисника шляхетних інтересів [26]. На його думку гетьман «не только не наносил никаких кривд и притеснений, но даже снаряжал шляхтичам в села и местечка оберигательную стражу» [27]. Помітивши, що «волынские дворяне тяготились продолжительным постоем козаков в их воеводстве, Мазепа предложил им в своем универсале свезти следующий из Волыни провиант в Брест-Литовский и обещал в таком случае перевести свои войска на квартиры в Литву» [28].

Аналізуючи відібрані до друку документи дослідник робить досить важливий й сміливий, як для того часу, висновок на який звертається мало уваги. Він твердив, що з часом «и сам Мазепа охладел значительно к шляхте, жаловавшейся неоднократно на него Царю, Меньшикову и другим русским начальникам, он нашел, по своему мнению, гораздо более верный способ для осуществления своих целей – во время пребывания на Волыни он вошел в сношения с Лещинским и с Карлом XII и рассчитывал посредством их помощи, помимо шляхты остаться единственным владетелем и распорядителем не только западной но и восточной Украины» [29].

Ще раз звернемо увагу на те, які цілі, на думку Володимира Боніфатійовича, переслідував Мазепа – «остаться единственным владелем и распорядителем не только западной но и восточной Украины». Отже, можна припустити, що цим зауваженням Антонович прямо наголошував на тому, що Мазепа був поборником ідеї територіальної цілісності України, проголошеної ще Б. Хмельницьким. Підтримка шляхти була для нього не самоціллю, а лишень інструментом у боротьбі за досягнення своєї мети.

Зазначимо при цьому, що Антонович був неперевершеним майстром підтексту, що дозволило йому пропагувати свої погляди навіть у часи найбільшого гоніння на українство.

Таким чином, в аналізованій роботі Володимир Боніфатійович, досліджуючи історію козацтва Правобережної України кінця XVII –

початку XVIII ст., розплутує особистісний конфлікт між І. Мазепою та С. Палієм. Проте, вивчивши його підґрунтя, він робить більш широкі узагальнення. Тоді ще молодий учений переконливо довів, що цей конфлікт був скорше віддзеркаленням глобальнішої проблеми – долі Правобережжя та його населення кінця XVII – початку XVIII ст. Мазепа, на думку автора публікації, виступав не лише знаряддям у руках російської держави, протидіючи політиці Палія та його оточення. Він мав власні плани щодо Правобережжя, проте не зміг вповні їх реалізувати через політику північного сусіда, який хоча і вимушено, але віддав частину України Речі Посполитій. У цьому зв'язку в «Актах о козаках» В. Антонович помістив цікавий документ – царський указ від 23 вересня 1711 р. у якому зазначалося, що «тогобочную, заднепрскую Украину надлежит оставить полякам, тамошним же полковникам, с полковою, сотенною и рядовою козацкою старшиною, с козаками и прочими, в подданстве нашем верно быть желающими, на жилище перейти в малую Россию, в тамошние полки, где кто пожелает… со всех местечек, сел и деревень обитателей перевести в Малую Россию и тем землям быть впусте всегда» [30].

Коментуючи цей указ, київський історик підсумував: «неблагополучный исход Турецкого похода (мається на увазі Прутський похід. – Авт.) порешил на этот раз судьбу западной Украины – козачество должно было уступить в ней место шляхетству» [31]. Цей указ, на думку Антоновича, «предполагал возвратить западную Украину к тому положению запустения, в котором она находилась до 1683 года – восстановить опять пустыню, начинавшую заселяться медленно и с большими усилиями» [32]. Отже, у трагедії Правобережжя, як частини України, Петро І винен ще більше ніж Мазепа. Невиключено, що саме цей конфлікт навколо долі правого берега Дніпра загострив до критичної межі стосунки між І. Мазепою та Петром І і призвів до їх повного розриву.

На час написання роботи В. Антонович працював головним редактором (з квітня 1864 до 1880 року) поважної державної інституції – Тимчасової комісії для розгляду давніх актів [33]. Одним з найголовніших її завдань була підготовка документальних видань з обґрунтуванням «російськості» Правобережної України. Саме цей факт, на нашу думку, уможливив і деякі «вольності», які допускав Антонович. Проте становище державного службовця зобов'язувало діяти в річищі урядової політики.

Слід зазначити, що тодішній Голова Тимчасової комісії М. Юзефович у передньому слові намагався подати «власне», а точніше наближене до офіційного, бачення місця і ролі Мазепи в історії Правобережжя. Поруч з Самусем і Палієм «этими народными героями, поборниками Русского единства, – на його думку, – становится понятною и личность проклятого в народной памяти Мазепы» [34]. Залишимо без коментарів упереджені твердження знаного україножоба. Зазначимо лише, що його характеристика І. Мазепи є показовим прикладом ставлення одного з тодішніх високопосадовців до постаті українського гетьмана «этого загадочного до сих пор человека с государственным умом, друга и самого доверенного наперсника своего государя, осыпанного его милостями, возвеличенного им всеми возможными почестями и, вдруг, кидающегося в отчаянную, почти единоличную измену, для осмысления которой надо было прибегать к сказочным, легендарным преданиям» [35]. Далі М. Юзефович уточняв: «Этим человек является теперь историческому пониманию в достаточном свете: он был проникнут до мозга костей духом шляхетской исключительности и, потому, был врагом всяких антишляхетских, т.е. народных интересов. Отсюда ненависть к нему народа. Убедившись, что с Русским царем, да еще Петром, не то, что с Польским королем, он не мог ужиться с направлением Русской жизни и с властью, начавшею нивелировать на нашей почве те именно наслоения, которые нанесла к нам из Польши эта самая исключительность. Для его своекорыстной души оставался

возможным один только выход, – измена, и он, при первом случае, ринулся в измену точно так-же, как современная нам шляхта, в виду освобождения крестьян. Мазепа был первообразом Чарторыйских, Чацких, Огниских и tutti quanti» [36].

Очевидною є актуалізація питань «мазепинства» у зв'язку з селянською реформою 1861 р., польськими рухами та повстанням на Правобережжі у 1856 – 1864 роках. Важливим позанауковим чинником, який впливав на позицію Антоновича, став Валуєвський циркуляр (1863 року) та цензурна політика російської держави, що обумовлювали розширення боротьби з «малоросійським сепаратизмом та мазепинством» [37].

Можна з великою долею вірогідності стверджувати, що підібрані Антоновичем у Архіві давніх актів документи та написана на їх базі історична розвідка до видання «Актів про козаків» зумовили певну трансформацію поглядів на особу Мазепи не лише М. Юзефовича, але і багатьох інших. Відтоді бажаючі більше дізнатися про гетьмана мали певну альтернативу. Замість нечисленних і здебільшого негативних згадок про Мазепу в тодішній історіографії, яка викривала дії гетьмана, вириваючи його з історичного контексту, читачі отримали цікавий збірник документів і ґрунтовну вступну статтю до нього.

Володимир Антонович не мав змоги ознайомитися з усім, розрізненим по архівах багатьох країн, корпусом документів, що характеризували діяльність українського гетьмана Івана Мазепи. Матеріалів про його роль і місце в історії Правобережжя, що зберігалися в Київському Архіві давніх актів вочевидь було замало, щоб відтворити повноцінний образ Мазепи, як державного діяча і поборника української незалежності. Проте, навіть опублікованих в «Актах о козаках» документів досить, щоб побачити у гетьмані не лише «зрадника» і «захисника шляхетських інтересів» як він трактувався офіційно російською владою. На сторінках магістерської дисертації В. Антоновича «Последние времена козачества на правой стороне Днепра» він постає перед читачами

освіченою людиною, неординарним політиком, поборником ідеї територіальної цілісності України.

---

1. Детальніше див.: Ульяновський В., Короткий В. В Антонович: образ на тлі епохи. – К., 1997. – 218 с.; Михальченко С. Киевская школа в российской историографии (В.Б. Антонович, М.В. Довнар-Запольский и их ученики). – М., – Брянск, 1997. – 228 с.; Кіян О. Володимир Антонович: історик і організатор «Київської історичної школи». – К., 2005. – 492 с.
2. Грушевський М. Володимир Антонович. Основні ідеї його творчості і діяльності / Син України: Володимир Боніфатійович Антонович. У 3-х томах. К., 1997. – Т. 1. – С. 78.
3. Див.: Антонович В.Б. История малорусского козачества. – Б.м., б.р. (Літографовані курси); Його ж: Про козацькі часи на Україні. – К., 1991. – 238 с.
4. Антонович В. Молдавские сведения о месте погребения и могиле Мазепы // Киевская старина. – 1885. – Т. XII. – С. 501 – 505.
5. Антонович В. Содеражние актов о козаках на правой стороне Днепра (1679 – 1716) // Архив Юго-Западной России, издаваемый временною комиссиею для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевском, Подольском и Волынском генерал губернаторе. Ч. III. Акты о козаках (1679 – 1716). Т. II. – К., 1869. – С. 1 – 179. Того ж року зазначена праця вийшла окремим виданням під назвою «Последние времена козачества на правой стороне Днепра» К. 1868. – 197 с. У 1896 р. вона перевидавалася в серії «Руської історичної бібліотеки» (Т. XVIII. Львів, 1898. – С. 129 – 274) у перекладі українською мовою. Чергова публікація під назвою «Последние времена козачества на правой стороне Днепра» здійснена видавництвом «Либідь» у книзі В.Б. Антонович Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори / Упор.

О. Тодійчук, В. Ульяновський. Вст. ст. та коментарі В. Ульяновського. – К., 1995. – С. 252 – 372.
6. Архив Юго-Западной России. Ч. III. Т. II. – К., 1868. – С. 1.
7. Там само. – С. 1.
8. Там само. – С. 1 – 2.
9. Там само. – С. 2.
10. Там само. – С. 30.
11. Там само. – С. 69.
12. Там само. – С. 69.
13. Там само. – С. 70.
14. Там само. – С. 70.
15. Там само. – С. 71 – 72.
16. Там само. – С. 72 – 73.
17. Там само. – С. 82.
18. Там само. – С. 157.
19. Там само. – С. 157.
20. Там само. – С. 158.
21. Там само. – С. 158 – 159.
22. Там само. – С. 159.
23. Там само. – С. 159.
24. Там само. – С. 169.
25. Там само. – С. 174.
26. Там само. – С. 656.
27. Там само. – С. 176.
28. Там само. – С. 686.
29. Там само. – С. 178.
30. Там само. – С. 756.
31. Там само. – С. 191.
32. Там само. – С. 191.
33. Журба О.І. Київська археографічна комісія. 1843 – 1921. Нарис історії і діяльності. К., 1993. – 185 с.
34. Архив Юго-Западной России. – К., 1868. – Ч. III. – Т. II. – С. II – III.

35. Там само. – С. ІІІ.
36. Там само. – С. ІІІ.
37. Див.: «Українське питання» в Російській імперії (кінець XIX – початок XX ст. Колективна наукова монографія у 3-частинах. – К., 1999; Миллер А.И. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). – СПб., 2000. – 260 с.

Оксана Тарапон
(м. Переяслав-Хмельницький)

РЕЦЕПЦІЯ ПАТРІОТИЗМУ В ДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ 20-Х РОКІВ XX СТ.

Термін „патріотизм” у „Сучасному тлумачному словнику української мови” (Х., 2006) пояснюється як „любов до своєї батьківщини, країни, відданість своєму народові, готовність служити його інтересам” [1]. Почуття патріотизму завжди пов’язане з певною мірою жертовності в ім’я громадських інтересів. В умовах колоніального становища України, чи то у складі Російської, чи Радянської імперії, що протягом 1920-х рр. формувалася як тоталітарна держава, патріотичне ставлення до Вітчизни і рідного народу вимагало не лише самовідданості, громадянської мужності, а часто й героїзму.

За багато десятиліть підневільного існування в українській свідомості сформувалися образи національних патріотів, героїв, що стали символами незнищенності нації та ідеї української державності. Образи ці, щедро опоетизовані в міфоепічній народній творчості, літературі, мистецтві, відображені в суспільно-політичній думці, були джерелом натхнення для нових борців за національну ідею України. Постать гетьмана Івана Мазепи стала героїко-трагічним символом України, до якого зверталося багато українських митців. Цей образ набував щораз нового звучання в переломні моменти української

історії, його особливість усвідомлювалася і після поразки національно-визвольних змагань 1917 – 1920 рр. та в умовах становлення тоталітарного радянського диктату в Україні протягом 1920-х рр.

Проблеми суспільно-політичної позиції української інтелігенції, її становища та діяльності в умовах першого радянського десятиріччя привертали увагу багатьох дослідників у незалежній Україні [2]. Це не дивно, адже тема інтелігенції в радянській історіографії належала до так званих „непопулярних". В той час інтелігенція традиційно відігравала провідну роль у суспільних, національних, культурних процесах, була інтелектом, сумлінням нації. На сьогодні тема інтелігенції 1920-х рр., на наш погляд, себе не вичерпала. Основна увага дослідників була зосереджена на проблемах соціального обличчя інтелігенції, її взаємовідносин з владою, громадсько-культурній діяльності, участі в українізаційних процесах. Творча спадщина українських літераторів, митців залишається переважно у полі зору літературознавців та мистецтвознавців. У більшій мірі істориками опрацьована епістолярна спадщина творчої інтелігенції, як цінне історичне джерело. В той час, як мистецькі твори і сам творчий процес 1920 – початку 1930-х рр. є надзвичайно цікавим, хоч і своєрідним, джерелом для дослідження політичних поглядів інтелігенції, еволюції її суспільних настроїв, оцінок існуючого режиму тощо. Не випадково слідчі органи радянської держави використовували мистецькі твори в звинувачувальних актах при фальсифікації судових процесів проти творчої інтелігенції. Десятки художніх творів були вилучені органами НКВС і долучені до слідчих справ, як підтвердження антирадянської діяльності обвинуваченого.

Мають інтерес для дослідника і методи та художні засоби творчості, що в умовах формування тоталітарної системи та цензурного тиску давали можливість зберігати певну громадянську позицію автора. Серед засобів опозиції української інтелігенції тоталітарній владі в художній творчості можна виділити, зокрема, такі: принциповий відхід від політичних мотивів творчості та

занурення у „нейтральні” сюжети в умовах, коли влада вимагала чіткої класової позиції; свідоме відображення революційних та злободенних подій тогочасної дійсності, в якому чітко виражена патріотична позиція автора; відстоювання і перевага у творах мистецтва загальнолюдських, гуманістичних цінностей, на противагу класовим; звернення до історичної тематики і проведення (в прямій чи опосередкованій формі) паралелей до суспільно-політичних подій того часу; відстоювання принципів європеїзації та боротьба проти провінціалізації українського мистецтва; постановка гострих національних проблем у творах мистецтва; використання різноманітних „маскувальних” мистецьких прийомів у творчості для нейтралізації цензурної пильності тощо.

Аналіз художніх творів 1920-х рр. з точки зору історизму тим більше має значення, що більшість їх авторів були активними учасниками і живими свідками творення нової історичної дійсності. Зокрема, у поетичних творах чітко простежується суспільно-політична еволюція літературних діячів, пошуки творчих і життєвих шляхів в умовах радянської дійсності.

Після поразки національно-визвольних змагань 1917 – 1921 рр., щедро опоетизованих у циклі революційної поезії, що виразила глибину національних устремлінь української інтелігенції, наступає етап певного розчарування, період переоцінки і підсумків історичних уроків. Частина інтелігенції, що взяла активну участь у визвольній боротьбі, опинилася в еміграції. Серед них український поет Є. Маланюк – старшина Армії УНР, з якою у 1920 р. він потрапив на еміграцію. Перебуваючи у таборі для інтернованих українських частин у Каліші, в Чехословаччині, Польщі, Є.Маланюк пильно стежив за подіями в радянській Україні, мав значний вплив на творчий процес як серед еміграційних та західноукраїнських діячів, так і в УСРР, що зумовлювало постійні напади радянської преси, яка називала його „українським фашистом”. Літературний критик Ю. Лавріненко констатує, що мистецький стиль поезії Маланюка формувався під впливом „емоцій гніву і болю за століття

бездержавности і пригноблення української нації, за поразку відновленої в революцію держави і за подальшу трагедію окупації України Москвою" [3]. Підсумовуючи пройдений шлях і поразку державотворчих змагань, у 1923 р. у таборі Є. Маланюк пише твір „Псальми степу", звернений до образу України. Гіркота розчарування і болю несправджених надій державності проходить через увесь твір: „І – тільки просвистить аркан – / Покірливо підеш сама Ти / З лукавим усміхом у бран", „Бо ти ж коханка, а не мати, / Зрадлива бранко степова!". Поруч з образом „зрадливої бранки", розкрито відчай нерозумних синів („піврусинів", „напівпеченігів", „дикунів"), котрі „в дикій пристрасті" тулили материнське тіло „і кожний рвав до себе і радів, а кров текла", аж поки мати (зранена, щойно звільнена з полону) „захолоділа в палких руках закоханих катів" [4]. Пізніше, у 1927 р., в умовах стрімкої еволюції тоталітаризму в радянській державі, подібні аналогії до України з'являються і в пролозі до поеми В. Сосюри „Мазепа", висловлені з не меншою емоційністю: „Хіба ж ти можеш жить сама, / Російсько-польська потаскуха, / Малоросійськая тюрма! / Веди ж, безумна, до загину / Мене на розстріли і жуть! / Ах, я люблю тебе, Вкраїно, / І сам не знаю, що кажу!" [5]. Гіркота розчарування, синівська любов до вітчизни у творах українських поетів поєднуються з розумінням неминучості історичного моменту. Крізь пристрасну поетичну емоційність у творах 20-х рр. проглядається усвідомлення авторами уроків і причин поразки національно-визвольних змагань, адже митці того часу були не лише фіксаторами подій, а й творцями нової епохи, котра змусила їх стати політиками, вояками і державотворцями.

Ю. Лавріненко назвав 1917 р. „порою оп'яніння", 1919-й – „порою отверезіння". 1920-ті рр. – це, очевидно, період переоцінок і болісних шукань інтелігенції. Творча інтелігенція України, що репрезентує покоління „розстріляного відродження", у період революційних змагань належала до різних політичних таборів. Однак в умовах радянської дійсності вся вона мусила пристосовуватися до нових політичних обставин, шукаючи власне місце в системі „диктатури

пролетаріату". У творчості багатьох митців зникає революційна патетика. Тема революційної боротьби у частини авторів набуває іншого, загальнолюдського звучання. Так, Д. Фальківський, котрий у 1920 – 1923 рр. був членом надзвичайної комісії Білорусії, ведучи боротьбу з контрреволюцією, в подальшому болісно переживав цей життєвий етап [6]. Досвід революційної боротьби вилився в серію поетичних творів, присвячених громадянській війні. Його лірика – це суцільна сповідь людини, що усвідомила безглуздість жертв громадянської війни, класової боротьби в ім'я світлого майбутнього („А там де льон мережить тіні, / Чиясь розбита голова вп'ялась очима в небо синє, / Проклявши людськість і права" – вірш „І вперше вдарили гармати"). Безглуздість і фаталізм цієї боротьби постає в багатьох творах поета, зокрема, і в вірші „Зійшлись обоє на багнетах", де змальовано не виняткову ситуацію буремних революційних років, коли політичними антагоністами виявлялися батьки і діти, рідні брати. У творах Д. Фальківського чітко домінує гуманістична позиція, що стверджує найвищу цінність – людське життя.

Дискусії щодо місця і ролі інтелігенції в радянському суспільстві, які точилися серед лідерів більшовицької партії у першій половині 1920-х рр., позначалися на становищі митців. Зрештою було визначено курс на розшарування інтелігенції та залучення її лояльної частини до комуністичного будівництва. Хоч зверхнє і недовірливе ставлення з боку ідеологів комунізму до інтелігенції залишалося. Це, зрештою, виражено в термінах, які використовувало партійне керівництво до представників інтелігенції: „зміновіхівці", „попутники", „специ". Відчуття творчої людини в умовах споживацької більшовицької практики яскраво відображено у вірші „...І я тоді ставав на перехресті" молодого і надзвичайно популярного у 1920-ті рр. поета О. Влизька: „Ставав спецом, попутником, і порох, / Що дав би полум'я, в мені сирів... / Тоді питалися: союзник я чи ворог? / І знову вперто пхали в яму, в рів" [7]. Показово, що О. Влизько належав до лівої течії української літератури „Нової

генерації" і був представником молодого покоління, котрим мала бути репрезентована радянська література.

Незважаючи на нестабільність у взаємовідносинах з владою, патріотична частина української інтелігенції, користуючись офіційним курсом українізації, активно включилася у розбудову національної культури. Головним кредо творчої інтелігенції було подолання провінційності української культури, піднесення її до кращих зразків європейської культурної спадщини. У різних видах мистецтва відбуваються активні творчі пошуки та експерименти, що склали яскраву палітру культурного відродження 1920-х рр.

Радянську літературу 1920-х – початку 30-х рр. репрезентував цілий ряд сподвижників національної культури, які поставили українське красне письменство в один ряд з кращими зразками світової літератури. Це „великий естет і самокритик" П.Тичина, вихід поетичних збірок якого вважався „справжньою культурною подією" в 1920-х рр. [8]. М. Семчишин відносить його до поетів „глибоко національних", що використовують у своїй творчості всі надбання попередників і стали зачинателями справжнього українського модернізму [9]. Це і письменник „великого темперамента і широких полотен" І. Багряний, гострий сатирик з „політично загостреною реакцією" на всі явища тогочасного життя. В одному із своїх заборонених віршів 1926 р. поет висловлював стурбованість долею Батьківщини і мріяв про час, коли воскресне слава України й під сонцем „загудуть" нові знамена [10].

Найколоритнішою постаттю періоду українізації був прозаїк М. Хвильовий, що не лише створив цілий ряд актуальних творів, а й „привів до української революційної прози 20 найпотужніших сучасних письменників, найпопулярніших і найбільш підготованих" до нових творчих завдань [11]. Значний внесок в українізацію культурного життя зробив найбільший гуморист 20-х років О. Вишня, тиражі видань якого сягали в ті роки 100 – 150 тисяч примірників. У своїх гумореcках він висміював русифікаторів, що перешкоджали проведенню українізації. Надзвичайно великого значення мала

драматургія М. Куліша. У своїх спогадах Ю. Смолич зазначав, що „Куліш-драматург був талант світового масштабу", не маючи собі рівних в тогочасній радянській драматургії. Його п'єси мали злободенний характер, прямо відгукувались на сучасність [12]. В драматичних творах („Народний Малахій", „Мина Мазало", „Патетична соната" та інш.) письменник ставив проблему українізації, культурного розвитку свого народу, створив колоритні національні характери. Питання національної свідомості у зрусифікованому місті піднімав і В.Підмогильний (роман „Місто", „Невеличка драма").

Про рушійну силу інтелігенції в творенні саме національної української культури відзначало і радянське керівництво. На початку 1930-х років воно визнавало, що спроба побудувати українську культуру, соціалістичну за змістом, значною мірою зазнала поразки. У 1933 р. на нараді партійного активу м. Дніпропетровська В. Чубар зазначив: "Дійсно, ми всі знаємо, що у нас розквітала національна за формою, соціялістична за змістом, культура, але ми також знаємо, що в це розуміння намагається ворог вкласти свій зміст, що там, де ми бились за соціялістичну за змістом культуру, там він намагався все ж насадити буржуазний зміст" [13].

З другої половини 20-х рр. активними темпами розпочинається насадження тоталітарного диктату в політиці, суспільному та культурному житті. Літературна інтелігенція тонко відреагувала на посилення цензурного та ідеологічного тиску в творчому житті. Про задушливу атмосферу радянської „достоєвщини", „однокласової ворожнечі", фальші і цвілі „партійноборчих породіль", про „гнучку політику" „катів однокласових" у 1925 р. пише П. Тичина у вірші „До кого говорить?" Патетичне, сповнене надії твердження П. Тичини 1919 р. „Воздвигне Вкраїна свойого Мойсея, – не може ж так буть!" („І Бєлий, і Блок..."), у 1920-х рр. поступається місцем гіркій констатації факту: „Та де ж той Серп нам, Молот і лани?"[14]. Мотиви розчарування результатами національно-визвольних змагань за українську державність та радянською дійсністю звучать і в поезії

Д.Фальківського „Ех і вдарило кляте життя”, Є. Плужника „…І ось ляжу, - родючий гній…” та багато ін.

На кінець 1920-х рр. більшість письменників молодого (пролетарського) покоління відчули себе ошуканими, зрозумівши обманливість більшовицької національної політики. Болісний процес зречення ілюзій щодо національно-комуністичної державності України, світоглядний перелом, а то й роздвоєння власного „Я”, переживала значна частина українських літераторів 1920-х рр. Дуже гостро ці проблеми відображено в творі М. Хвильового „Вальдшнепи”. Болючий двобій свідомості й почуття, розуму й серця відбито в поетичних творах В. Сосюри „Серце” та „Два Володьки” („Рвали душу мою – комунар і націоналіст”) [15].

Твори українських митців того періоду сповнені патріотичних мотивів гордості за Україну, турботи за українську землю. В журналі “Авангард” представник течії українського футуризму В.Поліщук вмістив ряд ескізів, афоризмів та фрагментів під загальною назвою “Калейдоскоп”. Письменник порівнював Україну з важкою основою іграшки Ваньки-встаньки, завдяки якій вона завжди піднімається: “Невеликий, порівнюючи до всього об'єму живого і впертого Ваньки – шматочок займає та металічна основа. Але центр вам завжди міститься коло неї, – того він так бадьоро і встає та підскакує. Україна в велетенському Радянському Союзі – мов той шматок олова коло Ваньчиної основи. 70-80 % вугілля, криці, заліза, чавуну, цукру і близько до того вільного хліба, машин та інших важких благ землі – так і здається, що вони повертають всім тілом Радянського Союзу” [16].

В умовах посилення наступу тоталітарного режиму в Україні багато письменників у своїй творчості зверталися до історичної тематики, проводячи паралель від колоніального становища України до тогочасної радянської дійсності. Так, історичний роман І. Багряного "Скелька" з часів кріпаччини України був чітко спроектований на трагічне становище селянства в умовах

більшовицької влади [17]. Антиколоніальні мотиви знайшли яскраве вираження і в історичній поемі М.Бажана „Сліпці".

Наскрізь патріотичною є поема В. Сосюри „Мазепа", уривки якої у 1929 р. друкувалися в журналах „Життя й революція" та „Літературний ярмарок". З притаманним для Сосюри теплом і ліризмом, у творі виражена любов гетьмана Івана Мазепи (як і самого автора) до України. Треба було мати неабияку мужність, щоб в умовах навислої над Україною колективізацією і розкуркуленнями, посиленої критики і цькування, надрукувати сповнені надії рядки про віру в те, „що час визволення настане, і шабля золота моя, Мазепи, гетьмана Івана, над трупом ката засія!" Образ Мазепи пройнятий виразною симпатією автора, що проявляється уже у вступі до поеми („А потім хтів тобі Мазепа / Від серця щирого добра – / Його ж ти зрадила і степом / Пішла рабинею Петра"). А державницькі ідеї виражені простою тезою про те, що „тільки сильними народи куються в нації", „торують для нащадків путь". Серед таких „сильних" в історії України В. Сосюра виділив гетьмана І.Мазепу [18].

В умовах зміцнення більшовицько-радянської системи такі мотиви становили значну небезпеку владі. З цього погляду є справедливим зауваження дослідника М. Осадчого про те, що 1920 – 1930-ті рр. – „це період розхитування тоталітаризму" [19]. Щоб зрозуміти патріотизм і небезпеку для автора від публікації подібних творів, варто процитувати запис із щоденника одного з представників групи неокласиків М. Драй-Хмари від 26 січня 1928 р.: „Але часи, часи! Щоб аніякісінької тобі опозиції не було! Щоб ніхто не посмів не те, щоб друкувати вільне слово, а навіть думати вільно! Для чого ж напружувати зголоднілі мізки, коли є готова система думання й філосування? Відкривай книжку К. Маркса й читай, учись аж досхочу – справи вистачить на всіх" [20].

У таких умовах національні, патріотичні мотиви у творах українських митців не залишалися безкарними. Недоопрацювання цензури, яка часом пропускала до друку ідеологічно „не витримані"

твори, виправляла критика, яку в умовах зростаючого диктату намагалися перетворити на своєрідний каральний орган. У 1928 р. начальник Головліту С.Л. Інгулов призначення критики визначив так: „Критика повинна мати наслідки: арешти, судові процеси, судові вироки, фізичні та моральні розправи... В радянській пресі критика – не зубоскальство, не звичайне обивательське хихикання, а тяжка, шкарубка рука, рука класу, яка, опускаючись на спину ворога, дробить хребет і кришить лопатки" [21].

Не обійшла „шкарубка рука" радянської критики і В. Сосюру. Через два роки після друку „Мазепи" на відкритих партійних зборах партосередку письменників у видавництві „ЛІМ" відбувся суд над В. Сосюрою за збірку поезій письменника „Серце". Український мемуарист Д. Нитченко, бувши свідком цих зборів, називає їх „судилищем", на якому „партійний осередок мав ... довести після листа Сталіна, що вони дбають за чистоту своїх партійних лав". На цих партзборах обговорювали „прикрі ідеологічні помилки" Сосюри, котрому закидали „дрібнобуржуазний підхід до окремих питань етики та притуплення клясової чуйності". Нагадали поету і поему „Два Володьки", адже у дилемі „комунар – націоналіст", Сосюра не сказав читачеві хто переміг. Д. Нитченко, як свідок епохи, котрий добре знав методи партійної боротьби з інакомисленням, у книзі спогадів зазначав: „Партійні промовці, певно, після дзвінків з ЦК партії мали вже розподілені ролі, і кожен мусив кинути й свій шмат болота на свого колегу. Така була партійна дійсність". Дійсність, що ламала дружбу, добрі взаємини з колегами і ставила „підсудного" під загрозу виключення з партії, після чого лежав традиційний шлях на Сибір. У запрограмованому сценарії розправи з найбільшим ліриком 1920-х рр., Сосюрі на щастя ніхто не згадав поему „Мазепа" з патріотичними рядками, вкладеними в уста головного героя: „Я хочу швидше звідціля / Віддячитись москалю й ляху, / Що мій народ веде на плаху / Під сміх царя і короля...", або „ – Ми візьмем ворога в клинки, / і на кістках його проклятих / знов зацвіте Вкраїна-мати!.." [22]. Суд над письменником закінчився голосуванням, яке

вирішувало питання дати догану чи виключити його з партії. У ході двох голосувань, голоси поділялися рівно пополам. А через кілька днів письменник отримав догану [23]. Подібні „суди" над митцями були звичайною практикою у радянській державі, коли не лише творчі колективи, партосередки давали оцінку художній творчості, а й трудові колективи представників пролетаріату вирішували творчу і життєву долю інтелігенції.

Не випадково Д. Нитченко, описуючи суд над Сосюрою, акцентує увагу саме на творі „Мазепа", адже постать та діяльність гетьмана Мазепи, як і вся історія України, була невичерпним джерелом українського патріотизму. Письменник Д.В. Нитченко, що народився на Полтавщині 1905 р., а з 1949 р. проживав в Австралії, у своїх мемуарах зазначав: „Історія мого патріотизму ішла з самого ґрунту, з історії країни та підрадянського оточення. Змалку я прочитав дещо про боротьбу Мазепи проти Москви, потім додали розповіді діда про дії москалів в Україні, про бій під Полтавою…". Позначилися на свідомості майбутнього письменника читання „Кобзаря" Т. Шевченка, „Історії української культури" митрополита Іларіона та саме ставлення росіян до українського люду, мови та культури. Не випадково у своїй творчості Нитченко розглядає людей за національними категоріями, а основним стрижнем книги його спогадів є любов до України і стурбованість за її долю. Пригнічене становище України та її народу у складі нової імперії – СРСР зумовлює подекуди відверті антиросійські настрої у творчості прозаїка [24].

Протягом 1920-х рр. творча інтелігенція, користуючись офіційним курсом українізації, брала активну участь у культурному процесі України, намагаючись відстоювати природне право митця на свободу творчості. В умовах зміцнення тоталітарної системи, насадження партійного диктату в художній творчості навіть суто мистецькі пошуки набували суспільного значення, впливали на формування громадської свідомості населення. Найяскравішим прикладом активного опору представників літературної інтелігенції насадженню

партійної монополії в культурі стало видання І. Багряним у 1929 р. поеми „Ave Maria", що була надрукована в одному з провінційних секторів друку і з'явилася на світ без офіційного дозволу цензури (!). Це були не лише реакція автора на заборону ряду його творів, а відвертий протест, що чітко окреслився в присвяті до поеми: „Всім бунтарям і протестантам, всім, хто родився рабом і не хоче бути ним, всім скривдженим і зборканим і своїй бідній матері – крик свого серця присвячую" [25].

Таким чином, як в умовах національно-культурного відродження, так і в період утвердження тоталітарного диктату в країні свідома частина української інтелігенції підтвердила своє покликання „служіння" (а саме це з етичного підходу є ознакою інтелігенції) національній культурі, народу і Вітчизні. В надзвичайно складних і не завжди сприятливих для творчості умовах діячі літератури займали патріотичну позицію, що проявилося в мотивах творчості та громадянській позиції. У 1945 р. відомий український митець, котрий на власному досвіді пізнав долю інтелігенції в умовах радянської дійсності, О. Довженко зазначав: "Ми єдина в світі країна побудованого соціалізму, в якій слово "інтелігент" звучало (колись) як зневажливе слово. ... Сьогодні інтелігенція "завоювала" собі честь стояти на третьому місці після робочих і селян. Знаменний розподіл. Кажу собі: людино, пам'ятай – вища твоя мета – стати на третє місце, на місце найвище, найдостойніше, найпрогресивніше" [26]. Тому в радянських умовах залишатися інтелігентом не за професійною ознакою, а моральною позицією теж було проявом патріотизму.

---

1. Сучасний тлумачний словник української мови: 65 000 слів / За заг. ред. д-ра філол.. наук, проф. В. Дубічинського. – Х., 2006. – С. 642.
2. Касьянов Г., Даниленко В. Сталінізм і українська інтелігенція (20-30-і роки) – К., 1991. – 96 с.; Касьянов Г. Українська інтелігенція 1920-х – 30-х років: соціальний портрет та історична доля – К., 1992. – 176 с.; Масненко В. Суспільно-

політичні позиції інтелігенції України в 1921 – 1928 рр.: Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 – К., 1993. – 239 с.; Нариси історії української інтелігенції (перша половина XX ст.): У 3-х книгах / За ред. Ю. Курносова. – К., 1994. – Кн.2. – 172 с.; Тарапон О. Становище та діяльність літературно-мистецької інтелігенції України в умовах українізації (1923 р. – початок 1930-х рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 – Переяслав-Хмельницький, 1999. – 205 с.; Шипович М. Літературно-мистецька інтелігенція України у 1920-і роки: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 – Донецьк, 2000. – 267 с.; Бачинський Д. Інтелігенція Української СРР в українізаційних процесах 20-х – початку 30-х рр. XX ст.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 – Чернівці, 2003. – 237 с. та ін.

3. Лавріненко Ю. В енциклопедичному підсумку // Українське слово. Хрестоматія української літератури та літературної критики XX ст. / Упоряд. В.Яременко, Є.Федоренко. Наук. ред. А.Погрібний. – К., 1994. – Кн. 2. – С. 157.
4. Українське слово. Хрестоматія української літератури та літературної критики XX ст. / Упоряд. В.Яременко, Є.Федоренко. Наук. ред. А.Погрібний. – К., 1994. – Кн. 2. – С.160 – 163.
5. Там само. – С. 218.
6. Жулинський М. „Щоб повстали в безсмертній миті…” // Репресоване „відродження” / Упоряд. О. Сидоренко, Д. Табачник. – К., 1993. – С. 12.
7. Лавріненко Ю. Розстріляне відродження: Антологія 1917 – 1933: Поезія – проза – драма – есей [Підгот. тексту, ред. і передм. проф. Наєнка М.] – К., 2001. – С. 332.
8. Дорошкевич О. Літературний рух на Україні в 1924 р. // Життя й революція. – 1925. – № 3. – С. 61 – 68. – С. 63.
9. Семчишин М. Тисяча років української культури – К., 1993. – С. 437.

10. Нотатки про творчість Багряного І.П. // Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України (ЦДАМЛМУ) – Ф. 1186. – Оп. 1. – Спр. 81. – Арк. 5 – 11. – Арк. 5, 10, 11.
11. Микитенко І. За гегемонію пролетарської літератури. Доповідь на пленумі Ради ВУСПП, 21/V 1930. – Х., 1930. – С. 32.
12. Смолич Ю. Розповідь про неспокій – К., 1968. – С. 73, 71.
13. Промова В. Чубаря і стенограма наради міського партійного активу м. Дніпропетровська по національному питанню в зв'язку з смертю Скрипника (11 липня 1933 р.). // Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГОУ). – Ф. 4402 (В. Чубаря). – Оп. 1. – Спр. 216. – Арк. 29.
14. Українське слово. Хрестоматія української літератури та літературної критики XX ст. / Упоряд. В.Яременко, Є.Федоренко. Наук. ред. А.Погрібний. – К., 1994. – Кн. 1. – С. 565 – 566.
15. Гришко В. Серце „другого Володьки" і заборонена любов // Українське слово. Хрестоматія української літератури та літературної критики XX ст. / Упоряд. В.Яременко, Є.Федоренко. Наук. ред. А.Погрібний. – К., 1994. – Кн. 2. – С. 200.
16. Кошелівець І. Сучасна література в УРСР – Б. М., 1964. – С. 184 – 185.
17. Свідчення І.Багряного слідчому Державного Політичного Управління УСРР /Публікація Н. Миронець // Розбудова держави. – 1995. – № 2. – С. 20.
18. Лавріненко Ю. Розстріляне відродження… – С. 159 – 161; Українське слово… – Кн. 2. – С. 217.
19. Осадчий М. Слово-зброя (Національно-визвольні змагання України в художній творчості її письменників 20-50-х рр.) // Національно-визвольна боротьба 20-50-х років XX ст. в

Україні. Збірник матеріалів Першої міжнародної наукової конференції. Львів, 25 – 26 червня 1991 р. – Київ – Львів, 1993. – С.240.
20. Жулинський М. Щоб повстали в безсмертній миті… – С. 21.
21. Ингулов С. Критика не отрицающая, а утверждающая // Красная газета. – 1928. – 6 мая.
22. Нитченко Д. Суд над Сосюрою (Уривок із книги спогадів „Від Зінькова до Мельборна") // Українське слово. Хрестоматія української літератури та літературної критики XX ст. / Упоряд. В.Яременко, Є.Федоренко, О.Сліпушко. Наук. ред. М.Наєнко. – К., 1995. – Кн. 4. – С. 297 – 298.
23. Там само. – С. 301.
24. Павлишин М. Дмитро Нитченко / Марко Павлишин // Українське слово. Хрестоматія української літератури та літературної критики XX ст. / Упоряд. В.Яременко, Є.Федоренко, О.Сліпушко. Наук. ред. М.Наєнко. – К., 1995. – Кн. 4. – С. 295 – 296.
25. Костюк Г. Зустрічі й прощання. Спогади / Г. Костюк. – Едмонтон, 1987. – Кн. 1. – С. 231 – 233.
26. Довженко О. Із щоденникових записів 1941 – 1945 рр. / Олександр Довженко // Українське слово. Хрестоматія української літератури та літературної критики XX ст. / Упоряд. В.Яременко, Є.Федоренко. Наук. ред. А.Погрібний. – К., 1994. – Кн. 2. – С. 64 – 65.

Анатолій Іваненко
(м. Переяслав-Хмельницький)

ПЕРЕЯСЛАВСЬКИЙ КОЗАЦЬКИЙ ПОЛК І ПІВНІЧНА ВІЙНА

На початку XVIII ст. Лівобережна Гетьманщина стала заручницею агресивної політики російського абсолютизму. Царський уряд, втягуючись у війну зі Швецією, безоглядно використовував людські

та економічні ресурси України для задоволення своїх великодержавницьких амбіцій. Як зазначав Д. Дорошенко: "Україні довелося взяти близьку участь у великій Північній війні й понести з свого боку дуже тяжкі жертви, хоч… інтереси, задля яких цар Петро розпочав цю війну, були далекі й чужі для України" [1].

Ще з кінця 60-х рр. XVII ст., після жорстокого придушення повстання Переяславського полку 1666 р. та антимосковського повстання 1668 р., розпочався неухильний процес підпорядкування лівобережного козацького війська московському царизму. Переяславський полк у складі гетьманського регіменту активно використовувався у воєнних акціях, що проводилися в інтересах московського самодержавства, зокрема, у боротьбі з правобережним гетьманом П. Дорошенком [2] та "Великому згоні" І. Самойловича [3]. Переяславське козацтво змушене було взяти участь у Кримських походах 1687 і 1689 рр. та Азово-Дніпровських походах 1695 – 1696 рр. [4], що дало змогу царському уряду Петра І закріпитися в Північному Причорномор'ї. Однак, найбільш трагічною сторінкою військової історії полку стала його участь у Північній війні.

Документи свідчать, що козацьке військо було задіяне вже в перший рік війни, коли "…был походъ под Ругулев (старовинна назва Нарви – А.І.)" [5]. Оскільки недосвідчена російська армія була швидко розгромлена під Нарвою, то козацьке військо мало лише часткові сутички зі шведами. Козаки скаржилися на нестачу продовольства, фуражу та погане відношення до них російського командування, що призводило до масового дезертирства особового складу.

В умовах розгортання війни російське командування звернуло увагу на стан фортифікаційних споруд Лівобережжя. У травні 1700 р. в Україну був направлений військовий інженер, котрий повинен був оглянути та зробити креслення укріплень Києва, Чернігова, Ніжина та Переяслава [6]. Значна увага приділялася Переяславській фортеці, яка належала до однієї з п'яти штатних цитаделей. Вона почала

будуватися ще в кінці XVII ст., зокрема у 1688 – 1691 рр. були споруджені нові фортечні стіни та рів [7]. Це було викликане невідповідністю дерев'яних укріплень "малого города", де перебував московський гарнізон, тогочасним умовам ведення воєнних дій. Стратегічне значення фортеці полягало в тому, що із часів Андрусівської угоди 1667 р. Переяслав знаходився на російсько-польському кордоні. Окрім того, цитадель входила до загальної системи оборони від турецько-татарських вторгнень. Зводилася фортеця переважно руками реєстрових козаків.

Не викликає сумнівів, що поетапне будівництво та зміцнення Переяславської фортеці було підпорядковане не стільки захисту від турецько-татарської чи іншої загрози, як подальшому посиленню впливу московських воєвод в Лівобережній Україні. Фортеця була покликана контролювати пересування людей та зброї в низові землі запорозьких козаків та тримати під контролем стосунки населення Переяславського полку із сусідньою Польщею [8]. "Коломацькі статті" 1687 р. під приводом "обороны от неприятелей и чтоб впредь в малороссийских городах замешания и измены ни от кого никакия не было" [9] в черговий раз узаконили перебування російських залог в Переяславі та інших містах Лівобережжя.

Дані про Переяславську фортецю знаходимо в "Расписном списке города Переяслава 1701 г.", де зафіксовано фактичний стан військового і цивільного господарства міста станом на 1700 р. Такі списки складалися при зміні командування гарнізону та вручалися новопризначеному воєводі разом із міськими ключами. У документі подано опис фортеці, дані обмірів земляних валів навколо міста, кількість брам, башт, виводів тощо: "Город Переяславль земляной, по мере кругом ево 700 сажен по 2 аршина, 2 вершка. В нем 2 проезжие ворота, до 10 башен, вывод, 2 раската". Тут же містяться дані про військове господарство Переяславського полку: "... казенный амбар в котором поставлены пушки и полковые припасы; 3 амбара в которых соль и полковые же припасы; 11 житниц хлебных; у Спасских ворот

казенный же амбар, в нем ружье и полковые припасы… 10 изб полковых, 3 колодезя…" [10].

Цей документ також чітко фіксує чисельність російських військ у Переяславі, зокрема, містить перелік дворів військового гарнізону та статистичні дані стосовно військового контингенту, розквартированого в місті з поіменним списком командного офіцерського складу: "11 дворов начальных людей, 38 дворов рейтарських, 225 дворов ратных людей. Великого государя ратных людей в Переяславле ныне налицо: 1 человек капитан, Юрья Крефт; 2 человека порутчиков, Андрей Крефт, Иван Брыский; 3 человека прапорщиков, Филип Брыский, Петр Крефт, Яков Синицын; 56 человек рейтеров; 244 человек солдат…" [11].

У червні 1701 р. Переяславський полк разом з Лубенським, Миргородським, Полтавським та Ніжинським під орудою наказного гетьмана миргородського полковника Д. Апостола були направлені на допомогу російським військам у Прибалтику [12]. На початку вересня 17-тисячний козацький корпус та московське військо генерал-фельдмаршала Шереметьєва вступили в Ліфляндію. Взимку цього ж року Переяславський полк на чолі з полковником І. Мировичем відзначився в бою з противником під селищем Ерестфер. Завдяки козацькій кінноті, до складу якої входив Переяславський полк, була оточена та розгромлена шведська армія генерала Шліппенбаха. У полон потрапило більше 2 тисяч шведів та багата військова здобич [13].

З 1704 р. лівобережні козацькі полки брали участь у так званій польській кампанії. На допомогу союзнику Петра І польському королю Августу II Сильному був відправлений козацький корпус, який знову очолив миргородський полковник Д. Апостол. Вслід за ним, у розпорядження короля було направлене 10-ти тисячне козацьке військо під керівництвом наказного гетьмана переяславського полковника І. Мировича. Переяславський полк разом із польськими військами воював під Львовом [14], але під натиском шведів змушений був відступити до Бродів. Полковник І. Мирович

писав про вороже ставлення до козаків з боку польських жовнірів, котрі "козаков ведут в осеннее время по болотам и на стоянках за связку сена бьют" [15]. Не кращим було відношення до козаків і головнокомандуючого російськими військами (ліфляндця за походженням) генерала Паткуля, під командою якого перебували переяславські козаки. У своєму листі до гетьмана Мазепи від 4.09.1704 р. переяславський полковник змальовував картину муштрувань, яким генерал піддавав нерегулярні козацькі полки і які перетворювалися у знущання над козаками: „сначала поотбиралъ кони у всего товарищества, а потомъ велъль офицерамь своимь учить пъшихь по нъмецки и вь строй съ мушкетами ставилъ; тъхъ-же, кто скоро не навыкалъ, палками приказывалъ бить, стращая также смертною „казнію" [16]. Негативне ставлення союзників та російських офіцерів і генералів, голод і холод, а також слухи про чуму, що лютувала у Львові, Бродах і Кременці, змусили І. Мировича в листопаді 1704 р. прийняти рішення про повернення в Україну [17]. По дорозі додому, багато козаків, не маючи коней та зброї, загинуло у сутичках зі шведами. Царським указом від 20 грудня Петро I "милостиво" пробачив переяславському полковнику самовільне повернення, зважившн на прохання гетьмана і старшини.

У червні 1705 р. Переяславський полк у складі козацького війська під регіментом гетьмана І. Мазепи вирушив у похід вглиб Польщі, взявши припасів на півроку. Активних бойових дій за участю козаків протягом 1705 р. не відбувалося.

У 1706 р. спеціальним царським указом було сформовано Українську дивізію, до якої ввійшли всі козацькі полки Лівобережної України. Командування Українською дивізією покладалося на генералів російської армії, що поставило козацьке військо під безпосередній контроль царського уряду [18]. Крім того, російський цар виношував плани реорганізації козацьких полків у регулярні – "казаков в дракгонію и солдати перевернути" [19].

Російський уряд продовжував вживати кардинальних заходів щодо укріплення фортифікаційних споруд Лівобережжя. Протягом 1706 –

1708 рр. споруджувалася Києво-Печерська фортеця, на будівництві якої перебував і Переяславський полк [20] під керівництвом наказного полковника полкового обозного Стефана Томари. Міста Переяслав, Київ, Ніжин та Чернігів із відомства Малоросійського приказу були передані до Білгородського розряду [21].

Весною 1706 р. Переяславський, Стародубський та Миргородський полки протистояли шведам у Білорусії. Стародубський полковник М. Миклашевський на чолі загону із 400 козаків обороняв Несвіяж, а полковник І. Мирович із 1000 козаків Переяславського полку захищав фортецю Ляховичі. 30 березня Ляховичі були оточені військом, що, за даними Д. Бантиш-Каменського, нараховувало 6000 шведів та 8000 волохів [22].

І. Мирович вміло організував оборону фортеці, гарматним вогнем стримуючи переважаючі сили противника. 15 квітня переяславські козаки здійснили вдалу вилазку, в результаті якої 30 шведів було вбито, 50 – поранено та декількох взято в полон [23]. Оскільки довго утримувати фортецю проти значно переважаючого ворога козаки не могли, полковник Мирович неодноразово звертався за допомогою до гетьмана І. Мазепи, котрий знаходився у Мінську. Востаннє до гетьмана прибув переяславський козак, котрий перебрався через фортечні мури та пройшов через ворожий стан. Він доповів про тяжке становище обложених: „...борошна не стало и коне все едны выздыхали, а другие з голоду облеженци повыедали…” [24]. І. Мазепа направив на допомогу Переяславському полку російський загін під керівництвом С. Неплюєва та козацький корпус на чолі з миргородським полковником Д. Апостолом. За документальними даними, у Неплюєва нараховувалося 800 драгунів та 1350 стрільців і солдат нового строю, а у Апостола – 1900 кінних козаків та 600 піших сердюків [25]. Однак, шведи, дізнавшись про ці наміри, організували засідку під м. Клецьком. У ході бою військо, яке прямувало на допомогу переяславським козакам, було розгромлене. Це, на думку літописця, стало результатом нерозважливості Неплюєва, котрий

“…своим нерадением много запропастил войска” [26]. Багато українських козаків загинуло та потрапило до полону.

Незабаром шведи продемонстрували оборонцям Ляховичів полонених, захоплених під Клецьком, тим самим позбавивши обложених останньої надії на порятунок. Зважаючи на те, що голод став нестерпним, „…бо последнее число коней уже доидали, не меючи от килка недель хлеба, соли и неякого борошна…”, переяславські козаки змушені були 1 травня капітулювати. Як повідомляє літопис, переяславці “...мусылы голоду нестерпя и безнадежье, здатысь, иные поутикали, иные побиты” [27]. Вдалося врятуватися лише 150 козакам Переяславського полку, які приєдналися під м. Борисовом до основного війська. У шведський полон із переяславської старшини потрапили: полковник Іван Іванович Мирович, полкові хорунжі Олександр Степанович Сулима та Клим Захарович Іскра [28], полковий писар Лука Петровський [29], сотники: терехтимирівський – Федір Дараган [30], гельмязівський – Федір Тоцький [31], бубнівський – Денис Деркач, золотоніський – Лук’ян Шульга, домонтівський – Сергій Колібоженко [32] та багато інших.

Поранений полковник І. Мирович з переяславськими козаками був відправлений до Польщі, а потім – перевезений до Швеції: “…запроважен за море зо всем полком до места Готтембургу; и там, в великой нужде, многие скорби терпячи, окончился в день святыя Великомученицы Варвары; и похоронен есть там же под зборищем Лютерским, от своих полчан сопленников” – записано в поминальнику Печерської Лаври [33]. У полоні загинули гельмязівський сотник Ф. Тоцький, терехтимирівський сотник Ф. Дараган та багато інших. Показово, що гетьман І. Мазепа послав 1170 єфимків на допомогу українським полоненим у Швеції [34].

З полонених козаків Переяславського полку декому вдалося повернутися в Україну. У 1707 р. із шведської неволі з допомогою російського посла стольника Андрія Ізмайлова повернулися бубнівський сотник Д. Деркач, золотонішський сотник Л. Шульга та

домонтівський сотник С. Колібоженко [35]. Клим Іскра після повернення зі шведського полону у 1708 р. став терехтимирівським сотником, а потім знову обіймав уряд полкового хорунжого [36]. У 1712 р. повернувся полковий писар Л. Петровський. Козак Яготинської сотні Кіндрат Чаяло знаходився в шведському полоні 15 років і повернувся лише в 1721 р. [37].

Російський самодержець змушував гетьмана направляти козацькі полки за межі Гетьманщини. У травні 1707 р. Переяславський полк знаходився у Польщі [38]. За наказом царського уряду в кінці квітня 1708 р. до Польщі були направлені Київський, Білоцерківський, а потім Гадяцький полки. 15 серпня 1708 р. гетьман Мазепа за вимогою царя відправив Переяславський та Ніжинський полки (в кількості 2 тисяч піхоти та 1 тисячі кінноти) до Смоленська, проте зразу ж почав вимагати повернути їх назад, не бажаючи розпорошувати козацьке військо [39].

Восени 1708 р. Карл XII повернув свою армію в Україну. Головні сили шведської армії виступили з Костяничої в напрямі до Стародуба. Російський цар наказував гетьманові І. Мазепі особисто виступити на підмогу генералу Інфлянту, але гетьман, поскаржившись на тяжку хворобу (з відомих причин – А.І.), залишився на місці, а відправив туди козаків Переяславського, Ніжинського і Лубенського полків [40].

З-під Стародуба переяславський наказний полковник С. Томара у своєму листі до канцлера Г. Головкіна від 23.09.1708 р. повідомляв про сум'яття і втечі серед козаків цих полків – "зело стало междо войском нашим смятение" [41].

Перейшовши на сторону Карла XII, І. Мазепа розсилав "прелестные письма" до козацьких полковників, зокрема, у листі від 30.10.1708 р. до стародубського полковника І. Скоропадського, агітуючи останнього "…всеми способами…Московское войско з Стародуба искоренити, согласившися в том з панами полковниками, переяславским и нежинским…" [42]. Дослідник С. Павленко [43] наголошує на тому, що послання гетьмана було

перехоплене російською стороною, а тому не дало очікуваних результатів. Але, чи змінилася б ситуація, якби лист потрапив до адресата? На нашу думку, козацькі полки, які, фактично, перебували в складі царської армії, навряд чи змогли б позбавитися ретельної "опіки" з боку росіян. Не треба забувати й того, що основна частина бойової старшини та козаків Переяславського полку загинула в Ляховичах або перебувала у шведському полоні. Не було з переяславськими козаками і полковника Мировича, котрий протягом 14 років очолював полк та був одним з найближчих соратників І. Мазепи. Нарешті, чи захотів би важити своїм життям і суспільним положенням іноземець Стефан Томара за національні інтереси українського народу? Думається, це питання із розряду риторичних.

Таким чином, розпорошеність козацьких полків, а також швидкі і рішучі дії російського уряду не дали змоги І. Мазепі зібрати козацьке військо та повести його за собою.

Розпочавши жорстокий терор проти українського населення, російський цар водночас організував у Глухові обрання нового гетьмана. Старшинська рада, яка відбулася 6 листопада 1708 р., проходила в обмеженому складі, оскільки з десяти полковників на ній були присутні лише чотири. Переяславський наказний полковник С. Томара був серед тих, хто прибув на вимогу царя. Під присягою на вірність російському монархові стоїть також підпис переяславського єпископа Захарії Корниловича, котрий 12 листопада під страшенним тиском з боку царату разом із митрополитом, архієпископом та іншими "…духовними особами вора и изменника Мазепу предали соборне вечному проклятію" [44]. За вказівкою Петра І гетьманом було призначено Івана Скоропадського.

Переяславський полк змушений був далі воювати за інтереси російського самодержавства. На початку 1709 р. він разом із Полтавським та Гадяцьким полками ніс сторожову службу на півдні, попереджаючи напади кримських татар, а згодом, за наказом

Петра І разом з іншими козацькими полками був направлений під Полтаву. Козацькі війська на чолі з І. Скоропадським повинні були перетнути шведам шлях до відступу в напрямку Дніпра, розташувавшись на відтинку Переяслав – Кременчук. Безпосередньої участі у Полтавській битві Переяславський полк, як і інші полки, не брав [45], що пояснюється недовірою Петра І до козаків – "зрадників". Тим не менше, після битви самодержець на радощах "облагодетельствовал" козацьке військо: старшина і полковники отримали золоті медалі, а козаки – певну суму грошей.

Переяславські козаки були і в стані гетьмана І. Мазепи. Козак із Гельмязівської сотні Переяславського полку Яків Покотило був полковником охочепіхотного (сердюцького) полку у війську гетьмана та брав безпосередню участь у Полтавській битві. Як свідчать матеріали допитів, під Переволочною він разом з іншими генеральними старшинами залишив відступаюче українсько-шведське військо та здався на милість царя [46].

Після Полтавської битви царат, намагаючись раз і назавжди покінчити з опозиційними настроями серед українського населення, продовжував пошуки та арешти прибічників гетьмана Мазепи. Не маючи змоги захопити тих козацьких старшин, котрі перебували в еміграції у Бендерах, підступно полювали за членами їх сімей в Україні, адже царський указ недвозначно вказував як треба діяти стосовно них: „...а жен их и детей брать за караул и присылать к нам, Великому Государю, которые сосланы будут в ссылку…" [47].

Репресії не оминули і Переяславський полк. Значний військовий товариш Дмитро Маркович Думитрашко-Райча, якому гетьман, за свідченням документів, довіряв виконання відповідальних доручень, після Полтавської битви був схоплений у с. Недра на Переяславщині, де він знаходився у той час [48]. Клопотання родичів та гетьмана І. Скоропадського не допомогли заарештованому [49]. Звинувачений „в измене", він був засланий до Сибіру, де невдовзі і помер [50].

Я. Покотилу, котрий здався під Переволочною, смертну кару замінили на заслання. У 1712 р. він був засланий разом з родиною до Архангельська (указ 1710 р.) [51].

Була заарештована та відправлена до Київської фортеці сім'я колишнього переяславського полковника І. Мировича. Причиною стало те, що один із синів полковника – генеральний бунчужний Федір Іванович Мирович – пішов за Мазепою. Показово, що арешт Мировичів провів золотоніський сотник за власною ініціативою [52].

Згодом, зважаючи на перспективи відновлення воєнних дій з Туреччиною і побоюючись заворушень "мазепинців" у Гетьманщині, Петро І указом від 8.04.1712 р. наказував гетьману Скоропадському: "...всех изменников, которые ныне в турецкой стороне… в отечество свое не возвратились и имян их роспись при сем прилагаетца, жён, матерей, детей их и братей выслать к Москве за присмотром и велеть тамо жить покамест опасность с турецкой стороны минется" [53]. Вдова полковника І. Мировича Пелагея Захарівна Голуб та її сини – брати Федора Мировича, котрий при гетьмані П. Орлику обіймав посаду генерального осавула, були відправлені до Москви. У 1716 р. "...за тайныя сношенія съ плъенными шведами..." Василя Мировича родину заслали в Тобольськ [54].

Не менш ретельно виконувалася вказівка російського самодержця про конфіскацію "измънничьих маетностей" у соратників І. Мазепи та передачу їх тим представникам козацької старшини, котрі залишилися вірними російському престолу. Так, двір Федора Мировича в Києві та його маєтність Остролуччя у Баришівській сотні Переяславського полку за універсалом гетьмана Скоропадського від 27.07.1713 р., підтвердженим царською грамотою 3.03.1718 р., дісталися брацлавському полковнику Григорію Іваненку [55], який не підтримав Мазепу, а згодом проявив неабияку активність у боротьбі з „изменниками" [56] (це зумовлювалось смертю його рідного брата, що загинув під

Переволочною під час переслідування відступаючих мазепинців – А.І.).

Були оголошені „опальными" та конфісковані володіння Д. Думитрашко-Райчі. Село Недра, яке належало частково йому, а частково його брату Олексію, у 1716 р. було передане за гетьманським універсалом, ствердженим царською грамотою 1718 р., військовому канцеляристу Дмитру Володьковському [57]. Жалувану грамоту на села Лук'янівка та Крукполе, які раніше належали Д. Думитрашку, отримав у 1719 р. перекладач Києво-губернської канцелярії Федір Корба. Лише втручання (небезкорисливе!) генерального писаря Андрія Безбородька дозволило згодом спадкоємцям зберегти маєтності родини Думитрашок за собою [58].

„Верность и усерднорадетельная служба" козацької старшини заохочувалася наданням їй високих посад у війську та жалуваними грамотами на землі і села. Переяславський наказний полковник Стефан Томара за „показанную верность" був призначений повним полковником. Царською грамотою від 14.11.1709 р. йому були надані села: Биків, Вороньки, Веприк, Білоцерківка, Козацьке, Красне, Усівка, Кулажинці, а 20.11.1709 р. гетьман І. Скоропадський додав села Богушкову, Нехайки, Оробіївку, Підставки і Хмільну [59].

Отже, Переяславський полк, як і все лівобережне козацьке військо, в ході Північної війни змушений був воювати за державні інтереси російського царату. Участь у російсько-шведській війні, особливо оборона фортеці Ляховичі, нанесла непоправні втрати козацько-старшинському бойовому корпусу полку. Після Полтавської битви царизм посилив політику, спрямовану на обмеження автономії Гетьманщини та ліквідацію українських збройних сил. "Решительный указ" Петра I 1709 р., остаточно підпорядкувавши Переяславський полк російському командуванню, перетворив його у складову російської армії, хоча він ще продовжував зберігати багато самобутності в комплектуванні,

внутрішній організації, системі забезпечення та командування [60]. Подальша історія Переяславського полку – це історія його нищення як військової та територіально-адміністративної одиниці Української козацької держави – Гетьманщини.

1.Дорошенко Д. Нарис історії України. – Львів, 1991. – С. 366.

2.Стороженко А. Родион Григорьевич Дмитрашко, полковник переяславскій и его род // Очерки Переяславской старины. Исследования, документы, заметки. – К., 1900. – С. 150 – 151.

3.Заруба В. Українське козацьке військо в російсько – турецьких війнах останньої чверті XVII ст. – Дніпропетровськ, 2003. – С. 325 – 326.

4. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф. 1. – Спр. 64344. – Арк. 3.

5.Там само.

6.Бантыш-Каменский Д. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. – К., 1993. – С. 564.

7.Апанович О. Збройні сили України першої половини XVIII ст. – К., 1969. – С. 131.

8.Васильєв М. З історії будівництва Переяславської фортеці у XVIII сторіччі // Переяславська земля і світ людини. Збірник наукових праць. – К. – Переяслав-Хмельницький, 1998. – С. 82.

9.Мельник Л. Лівобережна Гетьманщина періоду стабілізації (1669 – 1709 рр.): Навч. посібник. – К., 1995. – С. 23.

10.Харламов В. Расписной список Переяслава 1701 г. // Тези Всеукраїнської наукової конференції “Переяславська земля та її місце в розвитку української нації, державності й культури”. – Переяслав-Хмельницький, 1992. – С. 105.

11.Там само. – С. 106.

12.Герасименко Н. Данило Апостол – гетьман Лівобережної України (1727 – 1734 рр.) // УІЖ. – 1992. – № 3. – С. 93.

13.Бантыш-Каменский Д.Н. Указ соч. – С. 358.
14.Шутой В. Народна війна на Україні проти шведських загарбників у 1708 – 1709 рр. – К., 1951. – С. 62.
15.Костомаров Н. Руина; Мазепа; Мазепинцы. Исторические монографии и исследования. – М., 1993. – С. 463.
16.Бантыш-Каменский Д. Указ. соч. – С. 565 – 566.
17.ІР НБУВ. – Ф. 2. – Спр. 15925 – 16136. – Арк. 1.
18.Апанович О. Вказ. праця. – С. 11.
19.Маркевич Н. История Малороссии. – М., 1842. – С. 257.
20.Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДІАУК.). – Ф. 1408. – Оп. 1. – Спр. 32. – Арк. 1.
21.Письма и бумаги императора Петра Великого. – М. – Л., 1951. – Т. VIII. – Вып. 2. – С. 545.
22.Бантыш-Каменский Д. Указ. соч. – С. 368.
23.Там же.
24.Письма и бумаги императора Петра Великого. – М. – Л., 1951. – Т. IV. – С. 861 – 863.
25.Там же.
26.Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси. – К., 1888. – С. 45.
27.Там же.
28.Модзалевский В. Малороссийский родословник. – К., 1914. – Т. 4. – С. 805.
29.Лазаревский А. Из семейной хроники Берлов (1672 – 1805) // Киевская старина. – 1899. – № 1. – С. 111.
30.Кривошея І. Козацька старшина Переяславського полку (1648 – 1782). Дис. к. і. н.: 07.00.01 / Київ. держ. ун-т ім.Т.Г.Шевченка – К., 1998. – С. 181.
31.ЦДІАУК. – Ф. 1408. – Оп. 1. – Спр. 32. – Арк. 1.
32.ІР НБУВ. – Ф. 61. – Спр. 1570. – Арк. 1.
33.Максимович М. Бубнівська сотня // Хроніка 2000. – К., 2001. – Вип. 45 – 46. – С.224 – 225.
34.Костомаров Н. Указ. соч. – С. 512.

35.ІР НБУВ. – Ф. 61. – Спр. 1570. – Арк. 2.
36.Кривошея І. Вказ. праця. – С. 110.
37.Кривошея І. Генеалогічні розписи козацько – старшинських родин Яготинської сотні Переяславського полку (XVII – VIII ст.) // Генеалогічні записки Українського геральдичного товариства. – Біла Церква, 2000. – Вип. 1. – С. 30.
38.ІР НБУВ. – Ф. 61. – Спр. 1570. – Арк. 1.
39.Костомаров Н. Указ. соч. – С. 486.
40.Гуржій О. Гетьман Іван Скоропадський. – К., 1998. – С. 88.
41.Письма и бумаги императора Петра Великого. – Т. VIII. – С. 623.
42.Источники Малороссийской истории, собранные Д.Н.Бантыш-Каменским и изданные О.Бодянским // Чтения в императорском Обществе истории и древностей российских при Московском университете. – М., 1859. – Кн. 1. – Ч. 2. (1691 – 1722). – С. 174 – 175.
43. Павленко С. Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. – К., 2004. – С. 14.
44.Источники Малороссийской истории, собранные Д.Н.Бантыш-Каменским и изданные О.Бодянским. – С. 181.
45.Письма и бумаги императора Петра Великого. – Т. IX. – С. 936.
46. ІР НБУВ. – Ф. 61. – Спр. 1802. – Арк. 69 – 75.
47.Чтения в императорском Обществе истории и древностей российских при Московском университете. – М., 1859. – Кн. 1. – Ч. 2 (1691 – 1722). – С. 185 – 186.
48.Стороженко А. Вказ. праця. – С. 178 – 179.
49.Судиенко М. Материалы для Отечественной истории. – Т. 2. – К., 1855. – С. 5.
50.ІР НБУВ. – Ф. 2. – Спр. 1864. – Арк. 76.
51.ІР НБУВ. – Ф. 1. – Спр. 60316. – Арк. 89.
52.Кривошея В. Національна еліта Гетьманщини (Персональний склад і генеалогія козацької старшини. 1648 – 1782 рр.). – Ч. 1. – К., 1998. – С. 205.
53.Костомаров Н. Указ. соч. – С. 764.

54.Об отказе на челобитную Мировичей // Сенатский архив. – Т. XIV. – СПб., 1910. – С. 189.
55.Модзалевский В. Указ. соч. – С. 180.
56. ІР НБУВ. – Ф. 1. – Спр. 63344. – Арк. 165.
57. ІР НБУВ. – Ф. 2. – Спр. 1878. – Арк. 76.
58.Стороженко А. Вказ. праця. – С. 179 – 180.
59. Інж Сава Зеркаль. Руїна козацько-селянської України в 1648 – 1764 – 1802 роках. Студія політично-адміністративних і соціяльно-економічних відносин в Україні в XVII – XVIII ст. – Новий Йорк., 1968. – С. 175.
60.Апанович О. Вказ. праця. – С. 11.

Магдаліна Бухальська
(м. Київ)

ОЦІНКА ДЕРЖАВНИЦЬКОЇ ІДЕОЛОГІЇ ІВАНА МАЗЕПИ: ПОГЛЯД У МИНУЛЕ

Здатність до відродження та збереження Української держави – це перевірка часом багатовікового державницького досвіду українського народу на теренах вітчизняної історії, який на цьому шляху долав значні перешкоди, часом зазнавав драматичних випробувань.

Добу Мазепи в генезі українського державотворення можна вважати другим відродженням України після державної „Руїни". В силу історичних обставин Іван Мазепа став ключовою фігурою у державотворчому процесі України в кінці XVII – на початку XVIII ст. Саме на цей період припадає його понад 20-річне гетьманування.

В сучасній українській історіографії, відлік часу якої почався з відродження незалежної України у 1991 р., ученими продовжуються пошуки нових джерел з вивчення державницької діяльності Мазепи – непересічної і суперечливої постаті у вітчизняній історії. Зокрема, не вивченими залишаються матеріали шведських архівів.

Як зазначають І. Борщак і М. Рене, у московських архівах в свій час були знайдені неоцінені документи про добу Мазепи і

використані Д. Бантишем-Каменським [1]. А нещодавно прозвучало сенсаційне повідомлення про частину гетьманського архіву Мазепи, до якої увійшла епістолярна спадщина: листи до І. Мазепи від найвизначніших російських та польських політичних діячів. Виявляється, що ці архівні матеріали не загинули у Батурині 1708 р., а були вивезені О. Меншиковим до Петербурга [2]. За умови доступу до опрацювання гетьманського архіву українськими вченими можна буде оцінити їх джерельну вартість для дослідження дипломатичної політики гетьмана І.Мазепи, особливо у питанні взаємин Мазепинської України і Росії кінця XVII – початку XVIII ст. Означена тема ще довго буде предметом гострої полеміки навіть в Україні, тому що лежить у політичній площині і далеко не всіма сучасними українськими політиками усвідомлюються уроки вітчизняної історії. У контексті цього хотілося б підкреслити думку О. Слободяна про те, що нам треба частіше заглядати у власну історію й більше дбати про добробут не власний, а своєї Батьківщини [3].

Серед масиву сучасних публікацій чимало праць – спеціальних чи загальних – висвітлюють внутрішню і зовнішню політику Мазепи, зокрема, праці І. Борщака, С. Павленка, Д. Журавльова, М. Карпенка, В. Сергійчука, Я. Малика, Б. Вола, В. Чуприни, В. Шевчука. Вони стали цінним внеском у вітчизняну історичну думку. Значно розширилася джерельна база, на основі якої було опубліковано низку збірників, що торкаються епістолярної спадщини Івана Мазепи, універсалів гетьмана та інших історично цінних документів Мазепинської доби [4]. Так, щодо універсалів гетьмана окремим томом вийшло 497 універсалів І. Мазепи [5].

Знищення портретів гетьмана в Російській імперії після так званої „зради” стало причиною того, що неможливо було довгий час остаточно з’ясувати його зовнішність, проте українські нащадки зберегли історичну пам’ять про одну з найвизначніших постатей вітчизняної історії на межі XVII – XVIII ст., до якої ми нині звертаємося.

Розглядаючи через призму сучасності гетьманування І. Мазепи у виборюванні української державності в кінці XVII – на початку XVIII ст., слід врахувати ті складні історичні обставини в долі України, які вплинули на формування державницької ідеології гетьмана.

У працях названих авторів висловлена думка про тогочасні геополітичні ускладнення для нашої держави, які були зумовлені тим, що інтереси Польщі, Росії, Туреччини були домінуючими, вони користувались державною слабкістю України. На думку І. Борщака, програма внутрішньої і зовнішньої політики І. Мазепи відображена у поетичній формі в „Думі" гетьмана, де осуджуються „три чужинні орієнтації" на згадані держави, що панувала і серед тодішніх українських провідників – пропольська, проросійська, протурецька. Мазепа протиставляє їм ідеал з'єднаної, сильної, самостійної України, якій у глибині душі він залишився вірним усе життя" [6].

На формування державницької ідеології І. Мазепи вплинув П. Дорошенко, якого було обрано гетьманом у 1668 р. Як підкреслюють Я. Малик, Б. Вол і В. Чуприна, новообраний гетьман мав „глибоку переконаність у необхідності єднання та окремішності українського народу" [7]. Для вирішення цього питання П. Дорошенко орієнтувався на Туреччину, а отже не довіряв ні Польщі, ні Росії.

І. Мазепа вступив на службу до П. Дорошенка у 1669 р., де згодом став генеральним осавулом. У цей час Україна, хоч і на короткий час, була об'єднана в межах українських етнічних земель. На нашу думку, саме соборна Україна, яку започаткував Б. Хмельницький і продовжив П. Дорошенко – вже в той час стало прийнятним для поглядів І. Мазепи.

Після падіння П. Дорошенка, якому так і не вдалося остаточно реалізувати питання об'єднання українських земель у незалежну державу за відсутності консолідованого українського суспільства, центром українського життя стає Лівобережжя. Це визначило подальший хід подій, до яких був причетний І. Мазепа.

На думку С. Павленка, гетьман прагнув не лише відродити Україну, але й різними засобами забезпечити її збереження, проте його можливості були обмежені, а тому він мав погоджуватися з васальною залежністю Гетьманщини [8].

Ми вважаємо, що у справі моделі української держави на формування світогляду І. Мазепи – європейської освіченої людини – вплинула як Європа, де фактично він перебував до 1663 р., так і Україна. Хоч національне державотворення було відмінним від монархічних тогочасних держав, проте І. Мазепа дбав про аристократичну республіку. Можна вважати цю державу своєрідним синтезом європейської і національно-традиційної державної моделі, яку проголошував ще І. Виговський, погодившись на Гадяцьку унію. З цією метою І. Мазепа віддавав перевагу формуванню української еліти, незважаючи на нижчі верстви українського народу.

Аналізуючи цей чинник, можна нині розмірковувати над тим, що в народних масах треба було будити національну свідомість щодо відстоювання власної держави, а не робити „ставку" лише на українську еліту, бо порушувалась національна єдність українського народу. Вірогідно, в цьому і програв І. Мазепа. Ось чому довгий час певна частина пересічних людей, хто вивчав радянську історію України, ще остаточно не подолала радянського стереотипу мислення про „зраду" Мазепи.

На думку М. Карпенка, І. Мазепа „служив реставрації феодально-кріпосницьких порядків у краю. Саме це, а не так звана „зрада" послужило причиною непопулярності гетьмана в широких масах народу" [9].

Згадані історики намагаються підкреслити роль гетьмана І.Мазепи у збереженні української державності, до чого він докладав особливих зусиль. Перегляд політичної ситуації за його правління показує, що в умовах васальної залежності від Росії гетьман змушений був бути досить обережним у висловлюваннях істинних думок щодо майбутнього України і далеко не всім довіряв із свого оточення. І мав для цього всі підстави, адже йому були добре відомі

події державної руїни, до того ж, на нього часто писало доноси. По-перше, тактика розколоти українське суспільство продовжувалась з часу „Руїни" у середовищі самої козацької старшини. По-друге, „доноси" – це один з пунктів „Коломацьких статей", який ініціювала Росія, заохочуючи серед неї розбрат. Крім того, прихильники І. Самойловича, який після 15-річного гетьманування зійшов з історичної арени, стали в опозицію до І.Мазепи, її очолювали, як допускає В. Шевчук, батько і син Полуботки [10].

З метою сформувати аристократичну республіку виправданими кроками І.Мазепи було запровадження авторитаризму. Таку думку стверджує С.Павленко, який вважає, що І. Мазепа для підтримання автономії Гетьманщини йшов від авторитаризму до аристократичної республіки. Авторитарна ідеологія проявлялась на Гетьманщині „переважно в жорстких методах керівництва, доборі й розстановці кадрів... Неслухняне, бунтуючи Запорожжя, свавільний С. Палій не вписувались у державну доктрину абсолютизму" [11].

Цілком правомірно виникає питання, наскільки довіряв І. Мазепа П. Орлику і в якій мірі останній поділяв думку першого на українську державність? Однозначно вони були однодумцями у збереженні України, але підходи їх були різними. Тоді як у Мазепи була зосереджена вся повнота влади, то у П. Орлика підходи були більш демократичними. Це підкреслено в його „Конституції", де законодавчо були закріплені незалежні і самостійні гілки влади: законодавча, виконавча і судова.

На час приходу до влади в Росії Петра І (1689 р.) І. Мазепа був вже гетьманом України (1687 р.). Спочатку у гетьмана були добре налагоджені стосунки з російським царем, хоча носили вони короткотривалий характер. Як зазначає І. Борщак, „для великої справи, до якої Мазепа підготовлявся, довір'я Москви було для нього необхідне" [12]. Навіть доноси на Мазепу суттєво не вплинули на їх стосунки. Обставини вимагали обережних кроків гетьмана.

Прагнучи до соборності України в умовах Північної війни, Мазепа переконав Петра І поширити гетьманське правління на

Правобережжя за рахунок збільшення кількості полків для захисту цих земель від Речі Посполитої. Приєднані землі гетьман роздав старшині і монастирям, бо піклувався про формування української еліти та дбав про українську церкву.

З метою об'єднати українські землі в єдину державу І.Мазепа під виглядом допомоги польському королеві в його конфлікті з польськими васалами навесні 1705 р. вдруге зі своєю армією рушив на Волинь і Поділля. Фактично його мета була закріпити владу на цих землях. Зайнявши Волинь і Поділля, І.Мазепа здійснив один із суттєвих пунктів національної програми і, звичайно, не в інтересах Польщі.

Щоб позбавити економічної самостійності Україну, російський цар у 1701 р. видав указ про здійснення українського експорту в Європу через Архангельськ, а імпорт – лише „через руки московської торгівлі, що призводило до подорожчання їх на українському ринку [13].

Ці та інші причини посилювали розбіжності України і Росії, вели до конфронтації. Втягуючи Україну в Північну війну, Росія фактично порушила угоду, в якій зазначалося, що українські військові сили можна було використовувати лише для війни на кордонах України. Україну перетворювали у продовольчу базу Росії, що вело до занепаду української економіки. І, як наслідок, об'єднаному українсько-шведському війську не вистачало продовольства напередодні і під час Полтавської битви [14].

Хоч Росія чинила тиск на Україну, щоб вона віддала Польщі Київщину і Волинь, приєднані внаслідок військових операцій 1704 – 1705 рр., гетьман відмовився виконувати цей наказ. Із свого боку Росія відмовилася передати Гетьманщині заселену українцями Слобожанщину. Такі обставини стали на заваді соборності України, думки про яку виношував гетьман.

Дедалі зростало напруження у відносинах Росії і України, що неминуче вело їх до розриву. В архіві французького міністерства

закордонних справ виявлено проект Петра І стосовно ліквідації Гетьманщини та козацького устрою України, датований 1703 р. [15].

В умовах, коли Північна війна наблизилася до кордонів України (восени 1708 р.), російське військо вирушило на Україну, і як зазначає М. Карпенко, не стільки стало проти шведів, наскільки взяло під контроль дії гетьмана. Остаточно І.Мазепа вирішує порвати з Петром І, коли дізнався від свого генерального осавула А.Войнаровського про випадково підслухану розмову двох офіцерів – іноземців з армії Меншикова, що готується ліквідація старшинського управління [16]. Але, як і зазначав сам Меншиков, Мазепа це вчинив не для своєї особи, але для всієї України. На жаль, поразка під Полтавою винесла свій жорстокий присуд гетьманові Мазепі, який змушений був назавжди покинути Україну і померти на чужині.

Безперечно, І. Мазепа був людиною свого часу і зробив свій внесок в українське державотворення, Хоч він і не зміг реалізувати національну програму, яка відбиває його державницьку ідеологію, проте ідея соборної, незалежної України, яку І.Мазепа намагався вирішити на межі XVII-XVIII ст., набула реальних рис у наш час.

---

1. Борщак І., Мартель Р. Іван Мазепа: Життя й пориви великого гетьмана / Авторський переклад з французької мови М. Рудницького. – К., 1991. – С. 7.
2. Журавльов Д. Мазепа: людина, політик, легенда. – Х., 2007. – С. 4 – 5.
3. Гетьман Іван Мазепа. Погляд крізь століття. Каталог виставки 21.VI – 24.VIII. 2003 р. м. Львів, Львівська Галерея Мистецтв. – К., 2003. – С. 7.
4. Там само. – С. 7.
5. Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / Упоряд. С. Павленко. – К., 2007. – С. 5.
6. Борщак І. Мазепа. Орлик. Войнаровський. Історичне есе. – Львів, 1991. – Ч. 4. – С. 26.

7. Малик Я., Вол Б., Чуприна В. Історія української державності. – Львів, 1995. – С. 46.
8. Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / Упоряд. С. Павленко. – С. 5.
9. Карпенко М. Гетьман Іван Мазепа як будівничий Української держави. – Суми, 1999. – С. 4.
10. Шевчук В. Козацька держава. – К., 1995. – С. 15.
11. Сергийчук В. Кого предал гетман Мазепа. – К., 2006. – С. 20.
12. Борщак І. Мазепа. Орлик. Войнаровський. Історичне есе. – Ч. 4. – Львів, 1991.– С. 33.
13. Карпенко М. Вказ. праця. – С. 12.
14. Сергийчук В. Указ. соч. – С. 138.
15. Борщак І., Мартель Р. Іван Мазепа: Життя й пориви великого гетьмана / Авторський переклад з французької мови М. Рудницького. – К., 1991. – С. 179.
16. Карпенко М. Вказ. праця. – С. 13.

Виступи

Ірина Литвин
(м. Київ)

ГЕТЬМАН ІВАН МАЗЕПА – ПОКРОВИТЕЛЬ ТА МЕЦЕНАТ МИХАЙЛІВСЬКОГО ЗОЛОТОВЕРХОГО МОНАСТИРЯ

Діяльності гетьмана Івана Мазепи присвячено немало праць українських та зарубіжних дослідників, які розкривають питання зовнішньої політики гетьмана. Оцінка його зовнішньополітичної діяльності завжди носила суперечливий характер, але, аналізуючи внутрішню політику І. Мазепи, більшість дослідників сходиться на думці, що він здійснив неоціненний вклад у розбудову Гетьманщини. Досліджуючи внутрішню політику гетьмана, історики лише побіжно згадують його як покровителя та мецената Михайлівського Золотоверхого монастиря. Більш детально, але недостатньо, це питання розкрите в узагальнюючих працях про обитель [1]. З огляду на це нашою метою було детально проаналізувати заходи І. Мазепи по всебічному розвитку Михайлівської обителі. Актуальність даного питання не викликає сумнівів, оскільки в умовах національно-культурної розбудови української незалежної держави особливого значення набуває історична й духовна спадщина доби Гетьманщини, з якою пов'язаний генезис формування української державності та культури. Цей період позначений драматичними колізіями визвольної боротьби і духовним піднесенням національної самосвідомості в усіх сферах громадсько-політичного і культурного життя України. Важлива роль у його розбудові та забезпеченні належала гетьманові Івану Мазепі.

Саме в добу гетьманування І. Мазепи (1687 – 1709) культурна політика козацько-гетьманської держави набуває свого апогею, що й віддзеркалилося в якісно новому етапі «ренесансу українського життя, побуту й мистецтва». Протягом другої половини XVII – XVIII ст. в Україні твориться ренесансно-бароковий (козацький)

тип української культури, властивий багатьом сферам культурно-мистецького життя тогочасного суспільства. Особливо яскраво бароко проявилося в 90-ті роки XVII – першому десятилітті XVIII ст. (так зване мазепинське бароко). За підтримки І. Мазепи та його активної участі відбувалося поширення та утвердження рис козацького бароко у пам'ятках архітектури, літератури, поетичного, музичного та інших видів мистецтв в Україні. Крім того, гетьман був активним меценатом та покровителем київських православних святинь. Так, за його сприяння та фінансової підтримки були збудовані в Києві Богоявленський Братський собор, Миколаївський собор на Печерську, відновлено будинок лаврської друкарні, збудовано велику Вознесенську церкву. Чимало сил і коштів витратив І. Мазепа на Софію Київську, було оновлено й розширено Успенський собор Києво-Печерської Лаври.

Одним з основних векторів внутрішньої політики І. Мазепи була всебічна підтримка української православної церкви. В умовах, коли українська церква була підпорядкована Московському патріархату, підтримка з боку держави мала неабияке значення для подальшого розвитку церкви в Україні. Тому І. Мазепа не лише продовжив лояльну політику підтримки православної церкви з боку гетьманату, але й посилив її.

Джерела нагромадження монастирського землеволодіння в кінці XVII – на початку XVIII ст. були різні. Спадщина, надання гетьманської (або полковницької) влади, нерідко ствердженe царською владою, «займанщина» (хутори й «слободи»), «купівля», сплати за борги або за провини, леґації – ось основні засоби збільшення земельного володіння монастирів. Їх організаційні принципи були розроблені ще в попередні часи, однак у роки правління гетьмана І. Мазепи кількісне зростання кожного з них створює яскраву картину мобілізації землеволодіння. За його правління монастирям було видано більше універсалів на володіння землями, ніж при усіх його наступниках. Особливою увагою користувалися, як і за часів Б. Хмельницького, київські монастирі –

Києво-Печерська Лавра, Софійський монастир, Межигірський, Братський та багато інших.

Не оминув у своїй діяльності гетьман і Михайлівський Золотоверхий монастир. Зокрема, своїм універсалом від 1694 р. гетьман підтвердив володіння Михайлівського монастиря поблизу м. Вигурівщина, наданого монастирю гетьманом Б. Хмельницьким [2]. Іншим універсалом від 26 серпня 1699 р. на прохання ігумена та братії монастиря І. Мазепа підтвердив усі володіння, які мав монастир до цього часу, надані йому царями, польськими королями, колишніми гетьманами й різними людьми побожними. Мова йшла про земельну ділянку, на якій розташовувався власне сам монастир, ряд київських дворів, які були придбані у киян в різні часи, а також отримані в дарунок від заможних вдів. Також І. Мазепа підтвердив права Михайлівського монастиря на селища з орними землями, зокрема села Борщовка, Бровка, Глеваха, містечко Вигурівщина. Крім того, зазначений універсал підтверджував права монастиря на острів Михайлівщина, греблю на р. Острі, Пустую та Переяславську й млин на Переяславській греблі. «И он гетман… дал сей универсал свой, которым все те их кгрунты, монастырские земли, селища, дворовые земли, дворы, мельницы, гребли, озера, сеножати, поля, нивы, рощи, леса и иные угодья з границами и межами, знаками и всякими околичностями, которые есть подлинно описанные в Канцелярии войсковой, утверждает и укрепляет. А к тому… дает вновь два селища. Одно зовимое Крюковщина, а другое – Даниловка их же монастырю Михайловскому с кгрунтом прилеглым и со всеми границами…» [3].

Причиною такого широкого підтвердження маєтностей монастиря стало те, що наприкінці XVII ст. уніати активізували свою діяльність в Києві, спрямовану на захоплення земель православних монастирів. Так, до рук уніатських священиків перейшла частина багатих маєтностей, що належала Михайлівському Золотоверхому монастирю, а також маєтки Київського Пустинно-Микільського, Братського, Межигірського, а

також Дерманського, Дубенського та інших монастирів. При цьому було зрозуміло, що польський уряд намагався переманити православне духівництво на бік унії багатими бенефіціями та іншими привілеями [4]. Пізніше гетьман видавав подібного характеру документи, в яких кожного разу зазначалися старі володіння монастиря та нові земельні надходження.

Крім земельних надань, надавалися дозволи на торги, промисли, млини, шинки, на заведення слобід і промислових підприємств, а також на право збирання різних локальних поборів. Мазепа роздає чимало «оборонних» універсалів монастирям, звільняючи їх від тих чи інших податків і повинностей, а також забороняючи полковій та сотенній адміністрації втручатися у внутрішні справи монастирських володінь.

Український уряд й особисто сам гетьман сприяли вільному промисловому підприємництву, заохочуючи його ініціаторів та організаторів різними пільгами економічного і правового характеру. В маєтностях Михайлівського Золотоверхого монастиря масовий характер мав розвиток ґуральництва. Практично, виробництво горілки здавна існувало майже в кожному монастирському господарстві, становлячи один з основних економічних привілеїв цієї верстви. Але зростання горілчаної промисловості в Гетьманщині наприкінці XVII – на початку XVIII ст. було викликано, головне, вимогами експорту. Отож, збільшуються кількість і розміри ґуралень в монастирських та старшинських маєтках. Гетьман І. Мазепа підтримував розвиток ґуральництва в маєтностях Михайлівської обителі. З другої половини XVII – до середини XVIII ст. загальним правилом, яке підтверджували всі гетьмани, в тому числі й Мазепа, була заборона місцевим мешканцям, окрім козаків, шинкувати горілкою в монастирських маєтностях без дозволу адміністрації обителі. Козаки, які мешкали в селах Михайлівського монастиря, вносили збір за ґуральництво в монастирську сарбницю. Крім того, під час храмових свят та ярмарків монастир випрошував у гетьмана право

стягувати плату з тих шинкарів, які привозили горілку на ці свята [5].

Мазепинська доба створила свій власний стиль, що виявився в культурному житті гетьманської України, зокрема в образотворчому мистецтві та літературі. Це було українське бароко. Суть мазепинського бароко полягала в оригінальному й блискучому синтезі західноєвропейських барокових форм і місцевих, українських мистецьких традицій, коріння яких пов'язані і з мурованими церквами княжої доби, і з народною дерев'яною церковною архітектурою. Це стосується не тільки домонгольських церков Києва й Чернігова, перебудованих у стилі бароко за Мазепи, але й нових будов гетьмана, створених або цілком у дусі й стилі бароко (як, наприклад, Мгарський собор і обидва Київські Мазепинські собори), або ж шляхом синтезу барокової базиліки й української дерев'яної церкви (наприклад, Всесвятська церква Печерської лаври і стилістично споріднені з нею будови Києва, Чернігова й Переяслава).

Слід відзначити, що мазепинське бароко мало неабиякий вплив на формування архітектурного стилю Михайлівського Золотоверхого монастиря. Тривалий час відбувалися зміни в архітектурному ансамблі й ремонт обителі. Найбільше в цій царині здійснив настоятель монастиря Йов Борецький, і вже після його перебудов монастир почав набирати західноєвропейських рис. Вніс свій вклад у справу реставрації обителі й гетьман І. Мазепа. Його коштом наприкінці XVII ст. здійснюються перебудови верхів собору. На гравюрі К. Щероцького «Теза Обідовського», яка вміщена в київському путівнику за 1917 р. і датується саме 1688 – 1691 рр., вміщено панораму Києва із зображенням Михайлівського собору. Згідно нього, до головної та малої західної бань на той час додалися ще дві – над жертовником та дияконником. Це утворило оригінальну чотириверху композицію, яка більше ніде не зустрічається. На плані 1695 р. собор також показано з бічними банями, але головна баня на той час вже зазнала змін: на ній

з'явився другий ярус, характерний для тогочасної архітектури. Очевидно, між 1690 – 1695 рр. головна баня собору одержала барокову форму, яка стала остаточною. Саме до цього часу слід віднести появу на хресті карбованого з міді двоголового орла [6].

В результаті тривалих перебудов, собор дістав яскраво виражену пірамідальну композицію, що було характерно для барокового мистецтва XVII – XVIII ст. в Україні. Головний його об'єм оточили нижчі за висотою приділи Св. Варвари та Св. Катерини, а також дві двоповерхові прибудови на західному фасаді. Між контрфорсами розмістилися низенькі одноповерхові прибудови. Завершали собор шість менших бань, поставлені навколо найбільшої – головної (форма та декор крайніх північної та південної бань трохи відрізнялися від інших, як це було й у Софійському соборі). В центрі західного фасаду між двома високими прибудовами знаходилася западина, де розміщувався головний вхід до храму. За словами Ф. Ернста, прибудови надали «усій церкві якогось казково-мальовничого барокового характеру» [7]. К. Щероцький відзначав схожість перебудов Михайлівського Золотоверхого і лаврського Успенського соборів [8].

У Михайлівському Золотоверхому соборі, яким він постав після перебудов XVIII ст., українська архітектура бароко досягла свого найповнішого втілення. Пропорційний аналіз, проведений М. Цапенком [9], свідчить, що у Михайлівському соборі найбільш послідовно було втілено принцип пірамідальної побудови композиції. Надзвичайно мальовничі фасади собору не мали замкнутого характеру, поєднуючи будівлю з навколишнім середовищем. Розкішне декоративне оздоблення фасадів не виглядало надмірним, контрастуючи з великими гладкими площинами. Усе це робило Золотоверхий собор одним з найдосконаліших витворів архітектури XVIII ст.

Іконостаси монастиря також зазнали значного впливу барочних тенденцій та віянь того часу. Центральний та два бічні іконостаси цілком відповідали традиції українського витонченого бароко

XVIII ст., зокрема традиціям його східної школи. Для іконостасів цієї школи типовим було використання різьблення із застосуванням рослинних мотивів: аканти, паростки, квітки з листям [10].

Видатною пам'яткою українського золотарського мистецтва була срібна рака Св. Варвари, подарована гетьманом Іваном Мазепою у 1701 р. Рака, вагою близько 32 кг, була рясно вкрита карбованими зображеннями фруктових гірлянд та букетів. Для неї було зроблено спеціальне підвищення, по боках якого рельєфно зображались страждання Великомучениці. Воно було дещо перероблене 1740 р., а сама рака ремонтувалася у 1797 р.

Пізніше і ця рака була замінена на іншу, поміщену під масивною і дуже багатою сінню, зробленою на замовлення графині Анни Олександрівни Орлової-Чесменської петербургським майстром Андрієвим. Цей фундуш обійшовся у 43 тис. крб. сріблом, і на нього було витрачено більше 24 пудів срібла. В раці ж, зробленій за Івана Мазепи, по її встановленні було поміщено часточки мощей різних святих. В XIX ст. срібна рака, дарована гетьманом ще зберігалася в ризниці Михайлівського монастиря, проте цей витвір українського бароко зник під час руйнування храму [11].

Таким чином, діяльність гетьмана І. Мазепи по облаштуванню Михайлівського Золотоверхого монастиря носила різнопланови характер. Він активно сприяв економічному розвитку обителі, надаючи їй нові й підтверджуючи старі володіння, підтримував підприємницьку діяльність адміністрації монастиря. Його особистий внесок та вплив його доби на перебудову монастиря мали неоціненне значення, адже саме завдячуючи І. Мазепі обитель набула високохудожніх виразних барочних форм.

---

1. Голованский Е. Киево-Златоверхо-Михайловский первоклассный монастырь и его скит Феофания. – Репр. изд. – К., 1998. – 237 с.; Дегтярьов М., Реутов А. Михайлівський Золотоверхий монастир. – К., 1997. – 159 с.; Клос В., Іващенко М. Грані світу. Історія Свято-Михайлівського Золотоверхого

монастиря. – К., 2007. – 120 с.; Петровський С. Златоверхий Михайловский монастырь в Киеве. Исторический очерк и современное состояние обители – Одесса, 1902. – 96 с.; Киево-Михайловский Златоверхий монастырь в его прошедшем и настоящем состоянии. – К., 1908. – 141 с.

2. Центральний державний історичний архів України в м. Києві. – Ф. 51. – Оп. 1. – Спр. 1746. Документи Києво-Михайлівського-Золотоверхого монастиря на право володіння землями, угіддями та млинами. – Арк. 16.
3. Там само. – Арк. 17 – 19.
4. Грушевський М., Левицький О. Розвідки про церковні відносини на Україні-Руси XVI – XVIII ст. – Репр. вид. 1900 р. – Львів, 1991. – С. 104.
5. Ґуральне право та право шинкувати горілкою в Лівобережній Україні до кінця XVIII ст. – Б. м. і р. – С. 13.
6. Дегтярьов М., Реутов А. Михайлівський Золотоверхий монастир. – С. 105.
7. Київ. Провідник / за ред. Ф. Ернста. – К., 1930. – С. 370.
8. Щероцкий К. Киев. Путеводитель. Изд. В. Кульженко. – К., 1917. – перевидання – К., 1994. – 437 с.
9. Цапенко М. Архитектура Левобережной Украины XVII – XVIII веков. – М., 1967. – С. 157, 217.
10. Дегтярьов М., Реутов А. Михайлівський Золотоверхий монастир. – С. 137 – 138.
11. Орленко М. Михайлівський Золотоверхий монастир: Методичні засади і хронологія відтворення. – К., 2002. – С. 99 – 100.

Олександр Алфьоров
м. Київ

РІД ГОЛУБІВ У ДОБУ ІВАНА МАЗЕПИ. «САМОЙЛОВІЦИКИ»

Опозиція за гетьманування Івана Мазепи є темою недостатньо дослідженою в історичній науці. Про політичну опозицію у переважній більшості мова іде лише в контексті подій 1708 – 1709 рр., коли низка старшин не підтримала українського володаря у антимосковському виступі. Проте із ворожим до гетьманської булави табором Івану Степановичу довелося зіткнутись з перших днів свого правління. Роль старшинських кланів та їх могутніх представників зводилась на другорядні позиції в імперській та радянській історіографії. З огляду на це, чи не найбільшою перешкодою в дослідженні цього питання було уникнення стереотипів минулих часів. Просопографічних досліджень, які б торкались подібної тематики з огляду на ще нещодавнє панування неукраїнських політико-історичних шкіл обмаль. До аналізу постатей з роду Голубів і їх зв'язок з І.С. Мазепою історики лише спорадично звертали свою увагу. Варто відзначити роботи О. Лазаревського [1] та В. Модзалевського [2] кінця XIX – початку XX ст. Проте дослідники не змогли дати пояснень суті конфлікту з гетьманом і не вбачали опозиційності в старшинській сім'ї. Окрім того, О. Лазаревський, мотивував дії Голубів в першу чергу не політичними, а майновими чинниками при наростанні суперечностей. Наш сучасник, В. Кривошея, у своїх роботах вирізняє групи антигетьманської опозиції та подає хронологічну локалізацію змін у середині їхньої спільноти. Дослідник простежив родинні стосунки як прихильників, так і противників нової влади, залучивши значний генеалогічний матеріал XVII – XVIII ст. [3] Проте, конкретної інформації про Голубів, як опозиційний рід, автор не подає. Дослідник мазепинської доби С. Павленко віднайшов цікавий матеріал про те, що Голуби мали конфлікт з дружиною Мазепи задовго до повстання і який грунтувався саме на земельному питанні [4]. Закордонна

(державницька) школа репрезентує відомості про внутрішньополітичну боротьбу за гетьманську булаву в праці О. Оглоблина «Гетьман Іван Мазепа та його доба». У підрозділі названої праці «Гетьман Мазепа і великостаршинська опозиція в кінці XVII ст.» не згадує родини Голубів. Натомість, О. Оглоблин робить спроби довести родинність Самойловича та Мазепи через представників сім'ї Голубів [5].

Головним завданням даної розвідки є спроба реконструкції особистої боротьби гетьмана Мазепи із залишками оточення колишнього гетьмана Самойловича на прикладі роду Голубів.

Подальше зацікавлення фахівців опозиційними родами періоду Гетьманщини стане в нагоді при дослідженні різних аспектів політичної та соціальної історії, а також спеціальних проблем вітчизняної дипломатії, генеалогії, економіки.

Арешт гетьмана Самойловича у 1687 р. та хвиля повстань, що охопила рядове козацтво, значною мірою допомогли Іванові Мазепі стати новим володарем гетьманської булави. Мазепа відразу наблизив до себе низку старшин, чим зміг захистити себе від ударів з боку старої еліти. До самої смерті скинутого гетьмана у 1690 р. Мазепа не був впевнений у неможливості повернення Самойловича до влади. Родів, що відносили себе до противників Мазепи було багато: Полуботки, Думитрашки-Райчі, Солонини, Жученки, Забіли, Кочубеї, Іскри, Голуби. Окрім того, була велика частка родичів засудженого гетьмана, які очікували кардинальної зміни ситуації на їх користь. Серед найближчих родичів Івана Самойловича відзначимо Голубів, Забіл, Ілляшенків, Гамалій, Сулим, Брюховецьких, кн. Святополк-Четвертинських. Наведені прізвища належали до найвищої аристократії Війська Запорозького. Хоча деякі старшинські клани, що неприхильно дивились на нового гетьмана, дочекались приходу до влади Івана Скоропадського, але більшість з них згодом стали на бік Мазепи. Доля ж родів, що за гетьманування Мазепи не мали навіть шансів на реабілітацію, так званих «самойловщиків», досі

детально представлена не була. Серед них найближчою до заарештованого гетьмана була родина Голубів.

За своїм походженням Голуби належали до старовинної української шляхти, яка долучилась до козацьких лав ще у XVI ст. [6]. Найвідомішими репрезентантами роду до початку визвольної революції Б. Хмельницького були: гетьман Гаврило Голубко, гетьман Олифір Голуб, канівський реєстровий полковник Юрій Голуб з Морозович та корсунський реєстровий полковник Михайло Мануйлович (Голуб) з Стебльова. В період 1648 – 1654 рр. Голуби фіксуються серед козацтва й старшини в Стеблівській, Чорнокам'янській та Насташській сотнях Каневського і Білоцерківського полків. Думки про їх міщанське походження [7] не витримують критики в світлі нових фактів [8]. Перший з Голубів, хто провадив активну діяльність на Лівобережній Україні – Іван Григорович Голуб, названий у різних джерелах як Грещенко, Григорович, Багатий чи Красненський. У 1654 р. І. Голуб переселився з м. Насташка, де він був сотенним писарем, до Ніжинського полку. Тут він скуповує нерухомість та осідає на власних ґрунтах в м. Красний Колядин. До цього ж міста переїжджає і священик з м. Ходоркова Самійло Мануйлович разом із сином Іваном Самойловичем. Приїзд майбутнього гетьмана до Красного Колядина можливо було випадковим збігом, як і його одруження із донькою Голуба. Деякі факти дозволяють припустити, що сім'я Івана Самойловича була знайома із Голубами задовго до їхнього переселення. Є відомості про утримування родом Голубів містечка Ходорів до революції Богдана Хмельницького. Якщо ці дві назви є одним населеним пунктом, то ймовірно що предки Самойловича були дуже близькою до них родиною. За припущенням В. Кривошеї шлюб між Марією Іванівною Голуб та Іваном Самойловичем міг бути укладений у 1640-х рр., до міграції обох сімей на Правобережжя [9]. Принаймні 1660 р. датується народження старшого сина Івана Самойловича та Марії Голуб Семена. Тож, можемо говорити і про їх одруження в кінці 50-х рр. XVII ст.

На Лівобережну Україну Іван Голуб привів із собою двох синів – Костянтина та Захарія, вже згадану доньку Марію та дружину Явдоху Яремівну. Молодший син Голуба, Костянтин, був одружений на дочці старшого сина генерального обозного Петра Забіли Іванові. Це посвоячення із Забілами дало можливість для стрімкої кар'єри красноколядинського сотенного писаря, на уряді якого розпочав свою службу Самойлович.

Після смерті Івана Григоровича Голуба у 1669 р. його старший син Захар вимагав більшої половини спадку, але суд фактично лише узаконив розподіл майна, чим викликав розкол у сім'ї [10]. Молодший брат, Костянтин, залишився із матір'ю, і здається, саме через це зберіг на відміну від Захарія зв'язок із сестрою.

Військова кар'єра К. Голуба розпочалась у 1660–х рр. Так у 1666 р. він був у складі посольства чернігівського полковника Дем'яна Ігнатовича від Гетьмана Брюховецького до Москви. У 1669 р. Костянтин Голуб з рядового козака призначається батуринським сотником [11]. Ймовірно, отримує цю посаду за участь у посольстві до Москви у тому ж році, адже мета козацької експедиції, переконати царя у легітимності новообраного гетьмана Д. Ігнатовича мала успіх [12]. З приходом до влади Самойловича ні Костянтин, ні Захар Івановичі урядів не отримують. Цей факт виглядає дивним, зважаючи на роль родини Голубів у житті новообраного гетьмана. Лише у 1678 р., після шестирічного володарювання, Самойлович призначив Костянтина Голуба генеральним бунчужним [13]. Вірогідно стало це у час останнього чигиринського походу, адже саме після нього К. Голубенко фіксується серед нагородженої старшини у новому ранзі [14]. На цій посаді К. Голуб залишався до закінчення «епохи Самойловича». Є підстави вважати, що під час Кримського походу Голубу було надано чин генерального осавула [15]. На цьому урядові знаходився і сам Іван Мазепа, а друга посада генерального осавула лишалась вже рік як вакантною. Можливо, у гетьмана вже тоді виникли певні підозри і таким чином він хотів приставити до Мазепи вірну собі людину. З

іншого боку сторони і сам Мазепа міг надати цю посаду Костянтину Івановичу відразу після перевороту, намагаючись його схилити на свій бік. За браком джерел дати стверджувальну відповідь на один з варіантів неможливо.

В момент арешту Івана Самойловича під час Кримської кампанії Костянтин Голуб знаходився у Батурині і виконував обов'язки наказного гетьмана [16]. Ймовірно, відсутність Костянтина Івановича біля Самойловича і врятувала йому життя та свободу. До новообраного гетьмана поспішив старший з Голубів – Захар, який намагався відмежуватись від свого брата. Вочевидь це йому вдалось. Через 15 днів після обрання І.С. Мазепи гетьманом З. Голуб наздоганяє його в Гадячі, де отримує від українського регементаря оборонний універсал. Зокрема, в ньому наголошується що, «маючи ми в респекті нашому невинність п. Захарія Івановича, берем єго под нашу оборону» [17]. Вочевидь під «провиною» слід розуміти прихильність до Самойловича, адже останнього було звинувачено саме у зраді. Отже, Захарій Голуб зміг отримати індульгенцію для свого життя та маєтків. З іншої точки зору, Мазепа такою дією дав зрозуміти його братові Костянтину, що навіть для всесильних родичів Самойловича прийшов новий господар. Проте, Костянтин Іванович до Мазепи на мир не поспішав, хоча гетьман і відбирає у нього подолівські ґрунти [18]. Доля заарештованого голубівського зятя була неясною. Клан Самойловичів хоча і почав розпадатись, проте опозиційні сили були досить потужними, щоб триматись разом і дистанціюватись від дій нового гетьмана. Переживань за свої маєтності у К. Голуба не було. За роки своєї військової служби, перебуваючи на вищих посадах Костянтин Голуб не надбав собі значної власності [19]. Родина Голубів з урахування всього їхнього земельного фонду взагалі виглядає досить бідно посеред іншої старшини. Хоча про бідність Голубів мова йти не може. Ще Іван Голуб, який мав прізвисько «Багатий», володів значними капіталами. Певні фінансові вливання відбулись і при одруженні Костянтина Голуба на дочці пирятинського орендаря Марка Аврамовича –

Настасії Маркович, яка у другому шлюбі була за гетьманом Скоропадським. Але цей шлюб треба віднести радше до чар кохання романтичного за натурою Костянтина Голуба [20].

З часом стало відомо, що заарештованого Самойловича відсилають до Сибіру. Ця новина означала лише царську немилість до колишнього гетьмана. Ці обставини змусили Костянтина Голуба піти на примирення із новим господарем булави. До цього кроку в нього були й інші мотивації. Вочевидь розпочались незаконні посягання на його майно. Відомо, що Іван Мазепа почав утискати Захарія Івановича Голуба, не дивлячись, що той одним з перших прийшов до нього за милостями. На початку березня 1689 р. Костянтин Голуб, позбавлений всіх урядів ще у 1687 р., прибув до Батурина. В універсалі від 6 березня 1689 р. Мазепа називає Голуба просто «паном» і підтверджуючи незначні маєтності зауважує, що якщо землі дійсно йому належать [21]. Такий вчинок гетьмана був однозначним, адже землі належали якраз з надання Самойловича [22]. Тож, гетьман не мав наміру повністю адаптувати зятя свого ворога до старої старшинсько-клієнтарної системи.

У 1690 р. в Тобольску помирає колишній Гетьман Іван Самойлович. Ця звістка повністю знищила сподівання опозицій на повернення Самойловича до Батурина. Розпочинаються напади та відбирання земель у Захара Голуба. До цих процесів долучено кролевецького сотника Івана Маковського, який був кумом Мазепи. Маковський вирішив заволодіти гутою Голуба та заселеним ним хутором Ретик. В тому ж 1690 р. Захар Голуб за невідомих причин помер, а його землі передані гетьманським універсалом від 11 листопада І. Маковському [23]. Вдова Голуба, «Захарчиха», почала чинити опір захопленню сімейних ґрунтів. В 1691 р. колишній прихильник Самойловича, що був при ньому генеральним писарем, а коли перейшов на бік Мазепи отримав уряд генерального судді – Сава Прокопович, своїм листом до Маковського фактично розв'язав останньому руки у справі захоплення маєтків удови Захара Голуба [24]. За кілька років померла і сама удова, залишивши молодого сина

Остапа Захаровича [25]. Після смерті "Захарчихи", Маковський надіслав своїх слуг до Остапа, ті його схопили та зв'язали "в сук" і з мастку Дубовичі вивезли до найближчого шинка на землях Маковського. Прив'язавши молодого Голуба до лави, били та "мордовали" його. Напівживого Голуба звільнив гутянський дозорця (прикажчик). Після цього Маковський наїхав на Голубову слободу "розорив всіх людей, а інших бив та пічі порозбивав, а хати порозкидував і звіз все в Грузьке". Після цих подій Остап Голуб прожив не довго і помер у 1707 р., залишивши по собі двох малолітніх синів [26]. На захист Захара Голуба та його сім'ї ніхто не став. Перечити гетьману на той час вже не міг ніхто, навіть названий брат Захара Івановича – охочекомонний полковник Василь Іванієвич [27] (справжнє ім'я якого начебто було Іван Гудима [28]).

Костянтин Голуб, після смерті свого брата, ставши очевидцем розорення його сім'ї, вірогідно, користуючись своїми родинними зв'язками пішов на остаточне примирення із Мазепою. До нашого часу зберігся універсал Івана Мазепи Костянтинові Голубу від 5 листопада 1691 р. Зокрема, в універсалі Голуба названо значним військовим товаришем і повністю підтверджено його незначні володіння [29]. Костянтин Голуб помер між 1692 та 1699 рр. Після Голуба залишилось: 2 млина, 3 сіножаті, ліс, 2 городи, 2 гаї, пляц без будинку у Кролевці, двір в с. Подолові. Незначні землі села Подолів та осаджена слобода Довгалювка були віддані раніше в якості посагу донькам, хоча маємо дані про перерозподіл після смерті маєтностей колишнього генерального бунчукового [30].

Хоча родина Голубів і залишилась осторонь нової еліти Гетьманщини, шлюби з її представниками засвідчує їхню значимість. Так, Марія Захарівна Голуб була одружена із Дмитром Лазаревичем Горленком, Прилуцьким полковником (1692 – 1708 рр.), що пішов за Мазепою в час його повстання. Пелагея Захарівна одружена була з Іваном Михайловичем Мировичем, полковником переяславським (1691 – 1706 рр.), родина якого також постраждала за участь у повстанні Мазепи. Сам гетьман Мазепа став родичем Голубів,

долучившись таким чином до старого клану. Достовірно невідомо чи стало родичання причиною остаточного замирення Костянтина Голуба з гетьманом. Чоловік Васси Костянтинівни Голуб Федір Топольницький був родичем Мазепи і посідав уряд старости. Чоловік Дарини Костянтинівни Іван Дмитрович Діаковський був «конюший» гетьмана Івана Мазепи [31]. Нащадки ж по чоловічій лінії лишились від двох братів. Проте їхнє життя, не дивлячись на значний соціальний статус бунчукових товарищів, наданий їм у 30-х рр. XVIII ст., був лише відгоміном колишньої слави сім'ї [32]. Вибиті з аристократичного кола на два з лишком десятки років родина Голубів зійшли на маргінес, нащадки якої ледь жевріли серед дрібного дворянства та духовенства [33].

Отже ворогування Мазепи із зятями Самойловича тягнулось кілька років. Вочевидь Костянтин Голуб так і не зміг очолити опозицію новому гетьманові і мусив піти на примирення. Доньок Захара та Костянтина Голубів, вірогідніше за все, Мазепа видав заміж за своїх найближчих прихильників та родичів. Таким чином, гетьман нейтралізував ворожість до нього з боку нащадків опозиційного роду Голубів. Іван Мазепа контролював дії Костянтина та Захара Голубів до самої смерті останніх. Адже після смерті Самойловича у 1690 р. вони ставали рідними дядьками спадкоємця гетьманської булави – найближчими родичами планованої колишнім гетьманом української монархії.

1. Лазаревский А. Люди Старой Малороссии. Голубы // Киевская Старина. – 1885. – № 5. – С. 5.
2. Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник. – К., 1908. – Т. 1. – С. 296 – 298.
3. Кривошея В. Національна еліта Гетьманщини (Персональний склад і генеалогія козацької старшини. 1648 – 1782 рр.). – К., 1998. – Т. 1 – 2.; Кривошея В. Генеалогія українського козацтва: Нариси історії козацьких полків. – К., 2002. – 396 с.

4. Павленко С. Иван Мазепа. – К., 2003. – 416 с.; Павленко С. Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. – К., 2004. – 602 с.
5. Оглобин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба // Записки Наукового Товариства ім. Т. Шевченка. – Нью-Йорк – Париж – Торонто, 1965. – Т. 170. – 410 с.
6. Алфьоров О. До історії показаченої української аристократії (представники роду Голубів XVI – XVIII ст.) // Гетьманський альманах: "До 85-річчя проголошення Української Держави та 130 річчя від дня народження Гетьмана Павла Скоропадського". – К., 2003. – Число II. – С. 147 – 154.
7. Щербак В. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. – К., 2000. – С. 185.
8. Алфьоров О. Показачення роду Голубів-Княжицьких, як вияв соціально-політичних змін на українських землях у XVII ст. // Nad Wisłą i Dnieprem: Polska i Ukraina w przestrzeni europejskiej – przeszłość i teraźniejszość. – Toruń – Kijów, 2003 – 2004. – № 2 – 3.– S. 22 – 27.
9. Кривошея В. Генеалогія українського козацтва: Нариси історії козацьких полків. – К., 2002. – С. 208.
10. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф. 1. – Спр. 50475.
11. Ґаєцький Ю. Голуб Костянтин Іванович // Києво-Могилянська академія в іменах: XVII – XVIII ст. – К., 2001. – С. 144.
12. Російський державний архів давніх актів (далі – РДАДА). – Ф. 229. – Оп. 2. – Спр. 1. – Арк. 54 зв.
13. Акты относящиеся к истории Южной и Западной России собранные и издаваемые археографической комиссиею. – СПб, 1878. – Т. 10. – С. 165.
14. РДАДА. – Ф. 229. – Оп. 2. – Спр. 50. – Арк. 174 зв.

15. Лазаревський А. Обозрение Румянцевской описи Малороссии. – Чернигов, 1866. – С. 29.
16. ІР НБУВ. – Ф. 2. – Спр. 18669. – Арк. 35.
17. Універсали Івана Мазепи (1678 – 1709). – К. – Львів, 2002. – Ч. І. – С. 72.
18. РДАДА. – Ф. 248. – Оп. 1. – Спр. 1814. – Арк. 20 зв.
19. Алфьоров О. Економічне становище старшинського роду Голубів та його відгалужень (Голуби, Зіневичі, Мануйловичі, Алфьорови) // Сіверянський літопис. – 2008. – № 6. – С. 100 – 107.
20. Лазаревский А. Люди Старой Малороссии. Марковичи. // Киевская Старина. – 1884. – № 1. – С. 52.
21. Універсали Івана Мазепи (1678 – 1709). – К. – Львів, 2006. – Ч. ІІ. – С. 101.
22. Лазаревский А. "Малороссийские посполитые крестьяне (1648 – 1785). Историко-юридический очерк // Записки Черниговскаго губернскаго Статистическаго Комитета. – Чернигов, 1866. – Ч. 1. – Кн. 1. – С. 10.
23. Модзалевський В. Малороссийский Родословник. – К., 1912. – Т. ІІІ. – С. 291.
24. Лазаревский А. Люди Старой Малороссии. Голубы. // Киевская Старина. – К., 1885. – № 5. – С. 5.
25. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАУК). – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 1979. – Арк. 1.
26. Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник.– К., 1908. – Т. 1. – С. 296 – 298.
27. ЦДІАУК. – Ф. 133. – Оп. 1. – Спр. 77. – Арк. 1.
28. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). – Ф. 133. – Оп. 1. – Спр. 278.
29. Гетман Иван Мазепа: Документы из архивных собраний Санкт-Петербурга. 1687 – 1705 // Сост. Т. Г. Таирова-Яковлева. – СПб, 2007. – Вып. 1. – С. 172.

30. Лазаревський А. Описание Старой Малороссии: Материалы для истории заселения, землевладения и управления (полк Нежинский). – К., 1893. – Т. 2. – С. 373.
31. Лазаревский А. Списки черниговских дворян 1783 года. Материалы для истории местного дворянства. – Чернигов, 1890. – С. 96.
32. ЦДІАУК. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 3424. – Арк. 1 – 4; Маркович Я. Дневник генерального подскарбия Якова Марковича (1717 – 1767). – 1717 – 1725. – К., 1893. – Ч. І. – С. 98.
33. ІР НБУВ. – Ф. І. – Спр. 60497. – Арк. 265; ЦДІАУК. – Ф.206. – Оп. 1. – Спр. 328.; Спр. 1492; Оп. 3. – Спр. 562; Спр. 582; Ф.127. – Оп. 151. – Спр. 68. – Арк. 6; ДАЧО. – Ф. 133. – Оп. 4. – Спр. 104. – Арк. 19.

Наталія Остапчук
(м. Київ)

СТАВЛЕННЯ ГЕТЬМАНА І. МАЗЕПИ ДО ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ

В історії нашої держави було багато періодів та історичних осіб, які мали неабияке значення для її існування. Одним з найважливіших в історії України для розвитку її народу, державності, економіки, культури та духовного життя безперечно був період гетьманування Івана Степановича Мазепи (1687 – 1709 рр.).

Протягом XVIII – XX ст. було створено велику кількість історичних наукових праць, присвячених проблемам доби Мазепи. Слід зазначити, що на їх зміст та головні висновки впливали приналежність істориків до тієї чи іншої історичної школи, відповідність їх праць певній ідеології та багато інших факторів, які обумовили деякі стереотипи в дослідженні постаті І. Мазепи. До малодосліджених аспектів діяльності гетьмана можна віднести в першу чергу його церковну політику. Вивчати проблему визначеного

питання особливо складно з огляду на те, що історія релігії, зокрема історія Української Православної Церкви в період гетьманування І. Мазепи майже не вивчалася або ж публікації були зазвичай надто тенденційними. Маємо лише загальні огляди в працях істориків російської й української церков, зокрема митрополита Євгенія (Болховітінова), митрополита Макарія (Булгакова), І. Чистовика, С. Голубєва, Ф. Тітова, Д. Дорошенка, митрополита Іларіона (Огієнка), І. Власовського та ін. Певне значення зберігають старі джерельні праці братів Ф. і С. Терновських. Стислий огляд відносин гетьмана І. Мазепи і української Церкви подано в німецькій монографії Б. Крупницького «Hetman Mazepa und seine Zeit(1687 – 1709)» (Leipzig, 1942), у статтях В. Біднова.

Багато цінної інформації про добу 1687 – 1709 рр., розбудову в ті роки церков на Чернігово-Сіверщині містить «Історико-статистичний опис Чернігівської єпархії» підготовлений Ф. Гумильовським і виданий у 1873 – 1874 рр. у Чернігові. Низка студій, присвячених церковним подіям у Москві 1688 – 1700 рр. теж має велике значення для розуміння позиції як українського духовенства, так і гетьмана І. Мазепи. Мова йде про роботи Г. Марковича «Про час перетворення св. дарів. Спір, який був у Москві у другій половині XVII віку» (Вільна, 1886 р.), М. Каптерева «Характер відносин Росії до православного Сходу в XVI та XVII століттях» (М., 1885 р.), П Смирнова «Йоаким, патріарх московський» (М.,1881) та К. Харламповича «Малоросійський вплив на великоросійське церковне життя» (Казань, 1914, Т. 1). Першою узагальнюючою аналітичною працею з питання ролі гетьмана у духовних і культурних процесах в Україні стала кандидатська дисертація випускника Київської духовної академії В. Павловича «Малоросійський гетьман І. Мазепа у його ставленні до церкви і духовенства», написана 1907 – 1908 рр. Але оскільки вона не була надрукована, її висновки та узагальнення не стали надбанням української громадськості [1].

Що стосується документальної спадщини І. Мазепи, то вона практично не публікувалася. До кінця XX ст. у російській та радянській історіографії було видано лише кілька десятків документів, розпорошених по різних публікаціях. Зокрема, великий масив матеріалів про церковні справи гетьмана, його співпрацю з духовними лідерами православної церкви опубліковано в XIX ст. у збірках документів: «Акты, относящиеся к истории Западной России», «Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России», «Архив Юго-Западной России» [2]. В наш час ситуація значно поліпшилася. Вийшла монографія чернігівського історика С. Павленка [3], церковні акти, листи церковнослужителів також надруковані у збірнику, присвяченому 300-літтю повстання мазепинців [4]; чернігівський архівіст І.Ситий видав понад 30 документів І. Мазепи [5], київський дослідник В. Станіславський – понад 200 листів І. Мазепи, адресованих переважно представникам уряду Московської держави [6]. Мицик Ю. А. видрукував близько 50 універсалів та листів І. Мазепи [7]. В межах серії «Універсали українських гетьманів. Матеріали до Українського Дипломатарію» врешті побачила світ фундаментальна, хоч і не повна, публікація універсалів Мазепи (понад 500), підготовлена І. Бутичем [8].

Дана стаття присвячена висвітленню церковної політики І. Мазепи та його взаємодії й співробітництва з діячами Української Православної Церкви.

В умовах України XVIII ст. православна церква була свого роду політично чинним фактором. За організаційною структурою, принципами налагодження внутрішнього життя в Україні і взаємодії зі «світом» церква відтворювала форми держави, перебираючи на себе насамперед проблеми духовного життя. Інтеграція церкви в суспільне життя України зробила її чинником не так моральним, як практичним, певного роду владною інституцією на місцевому ґрунті [9].

Складні політичні обставини обрання І. Мазепи на гетьманську посаду і нагальна необхідність зміцнення свого політичного

становища та легітимізації не лише в Гетьманщині, а й в інших українських землях змушувала гетьмана шукати підтримки в українського православного духовенства задля створення власного позитивного іміджу серед усіх верств українського населення.

Слід зазначити, що на момент приходу І. Мазепи до влади становище Української Православної Церкви зазнало суттєвих негативних змін. Ще за гетьманату Івана Самойловича в порушення церковних канонів статус Української Православної Церкви було змінено. Якщо раніше (з 988 р.) Українська Православна Церква перебувала під підпорядкуванням константинопольського (вселенського) патріарха, то у 1685 – 1686 рр. вона опинилася у залежності від патріарха Московського. Внаслідок колоніальної політики Москви й Петербурга йшов потужний наступ на автономію Української Православної Церкви. Київський митрополит Гедеон кн. Святополк-Четвертинський досить швидко став зручною маріонеткою верхівки Московського патріархату, Малоросійського приказу. Головна вимога українських церковників при зміні патріархата про збереження автономних давніх прав та привілеїв лишилася лише обіцянкою. Патріарх Йоаким своїми наказами, по суті, відразу прирівняв покірного Гедеона до інших митрополитів Росії.

Не маючи змоги змінити загальний статус української церкви, гетьман Іван Мазепа фактично з першого року свого правління очолює процеси церковної реформації в Гетьманщині, сприяє пом'якшенню дій акту приєднання Київської митрополії до Московського патріархату, виступає захисником інтересів українських церковників у дискусії щодо трактування релігійних постулатів. Протидія запопадливого перед Москвою митрополита Гедеона змусила новообраного гетьмана шукати собі прихильників серед опозиційних митрополиту Гедеону ієрархів. Таким чином, була намічена важлива лінія у церковній та державній політиці гетьмана, скерована на зміцнення Української Православної Церкви як державної церкви Гетьманщини.

Першою надзвичайно авторитетною духовною особою в Україні, яку Іван Мазепа намагався залучити до своїх політичних прихильників, був один з найстаріших церковних ієрархів Лазар Баранович. Цей церковній діяч мав значний вплив як у церковному, так і в суспільно-політичному житті Гетьманщини. Думка впливового архієпископа враховувалася при виборі гетьманів, призначенні воєвод, заміщенні всіх духовних посад на Лівобережній Україні. Занепокоєний зневажанням православ'я у Польщі, Л. Баранович, як і багато українських церковних діячів, бачив порятунок у збереженні віри шляхом протекції Москви над Києвом, який через агресивні наміри сусідніх держав, старшинську боротьбу за лідерство мав недостатньо сил для самостійного існування. Разом з тим архієпископ був рішучим противником російської присутності в Україні та втручання Московського патріархата в справи Київської митрополії [10].

І. Мазепа відразу підтримав Л. Барановича у справі підпорядкуванні в 1688 р. Чернігівської архієпископії безпосередньо Московському патріархові, а не Київському митрополиту Гедеону Четвертинському, залежному від Москви. Це дозволяло чернігівському архієпископу зберігати певну незалежність у церковних справах.

Шануючи права церкви й незалежність її від світської влади, не втручаючись в її внутрішнє життя, Іван Мазепа повністю зберіг за собою вплив на заміщення церковних посад. Так, у 1691 р. хворий Л. Баранович погодив з І. Мазепою кандидатуру свого наступника. У жовтні того ж року гетьман звернувся до патріарха Адріана з проханням сприяти у затвердженні Феодосія Углицького помічником чернігівського архієпископа в управлінні єпархією. Цей церковний діяч імпонував гетьману виразною проукраїнською позицією. Після смерті Л. Барановича саме Ф. Углицького було призначено керівником Чернігівської єпархії. У співпраці з І.Мазепою він пожвавив церковне будівництво [11].

Ще з 1688 р. новим політичним партнером і однодумцем І. Мазепи став архімандрит Києво-Печерської Лаври Варлаам Ясинський. У 1690 р. за безпосереднім сприянням І. Мазепи Варлаама Ясинського було обрано Київським митрополитом (1690 – 1707 рр.) [12].

Іван Мазепа та Варлаам Ясинський зробили значний внесок у розбудову занедбаної під час руїни і фінансово збіднілої на той час Київської митрополії. Ставши митрополитом, Варлаам Ясинський залишався послідовним оборонцем прав і прерогатив влади – київського митрополита, рішуче охороняв їх від усіляких зазіхань та обмежень з боку Московського патріарха і особливо від представників московського уряду в Гетьманщині.

Взаємодія та співробітництво між Іваном Мазепою та Варлаамом Ясинським дали можливість багатьом українським духовним діячам досягти високого становища в Російській імперії і звідти допомагати українській політичній та духовній еліті. Шляхом рекомендації українських кандидатів на вищі ієрархічні та учбові посади в московській церкві (як у центрі її, так і на далеких окраїнах, зокрема в Сибіру), Іван Мазепа намагався зберегти за українським духовенством і взагалі за Україною провід церковного та культурного життя цілої Східної Європи й російського Сходу [13].

Дружні контакти І. Мазепа підтримував з Димитрієм Ростовським (Тупталом), Іоанном (Максимовичем) Тобольським, Антонієм (Стаховським), Гедеоном Одорським, Іоасафом Краковським, Захарією Корниловичем, Інокентієм Монастирським, а також багатьма іншими видатними діячами української православної церкви.

З 1690-х років. гетьманський уряд розпочав реалізацію великомасштабної програми по відродженню духовних пам'яток, занепалих монастирських закладів, будівництву новітніх соборів, церков. Найвідомішими з них були будівлі в таких монастирях, як Києво-Печерська Лавра, Пустинно-Миколаївський, Братський

Богоявленський, Кирилівський, Золотоверхо-Михайлівський, Чернігівський, Троїцько-Іллінський Лубенський, Мгарський, Прилуцький, Густинський, Батуринський, Крупницький, Глухівський, Петропавлівський, Домницький, Мокошинський, Бахмацький, Каменський, Любецький кафедральні собори – у Києві (Святої Софії), Переяславі, Чернігові [14].

Особливе місце належало гетьманській столиці Батурину. В часи гетьманату І. Мазепи тут було зведено низку храмів, в тому числі п'ять – власним коштом гетьмана. Характерно, що взамін дерев'яних храмів були збудовані кам'яні. За деякими підрахунками, протягом свого гетьманування І. Мазепа власним коштом відбудував і реставрував понад 20 церков і монастирів, зокрема, Свято-Вознесенський у Переяславі та Петропавлівський під Мошнами. Нововиявлені документи свідчать про започаткування при активній підтримці І. Мазепи таких монастирів, як Свято-Успенський Кам'янський та Свято-Микільський монастирі у Стародубському полку, Свято-Вознесенський монастир у Переяславі. Згідно них, власним коштом гетьмана було збудовано Різдво-Богородицький храм біля м. Березної, Свято-Вознесенський храм у Переяславі [15]. Гетьман також профінансував багатоярусний іконостас Свято-Успенського собору Києво-Печерської Лаври, укріпив стіни навколо Лаври.

Іван Мазепа постійно сприяв діяльності освітніх інституцій та добродійних закладів, які запроваджувала й утримувала церква. За ініціативи гетьмана була надана допомога у будівництві нового приміщення для друкарні у Києво-Печерській Лаврі та при Чернігівській кафедрі, в купівлі устаткування для них. Ще за життя І. Мазепи було видано ряд цінних книг, в тому числі «Цвітна Тріодь» (1702), «Києво-Печерський патерик» (1702), напрестольне «Євангеліє» (1707), «Служебник» (1708) і т.д. Фінансування отримували також Києво-Могилянська Академія та створений при активному сприянні І. Мазепи Чернігівський колегіум. Таким

чином, підтримка гетьманом української православної церкви надзвичайно позитивно вплинула на розвиток української культури.

Іван Мазепа підтримував реформи, які повинні були піднести значення, силу, добробут та авторитет української церкви. І найголовніше, він сприяв збільшенню церковного та монастирського землеволодіння, про що свідчать численні гетьманські універсали [16]. В кінці XVII – на початку XVIII ст. збільшилося землеволодіння церковних інституцій, особливо монастирів. У 1687 – 1708 рр. практично всі існуючі монастирі завдяки турботам гетьмана збільшили свої прибутки від гетьманських надань. Велика частина з них отримала у володіння додаткові села.

Крім земельних надань і дозволу на торги, промисли, млини, шинки, на заведення слобід і промислових підприємств, а також право збирання різних локальних поборів, І. Мазепа роздав чимало «оборонних» універсалів монастирям, звільняючи їх від тих чи інших податків і повинностей, а також забороняючи полковій і сотенній адміністрації втручатися у внутрішні справи монастирських володінь [17].

Всі ці заходи дали можливість не тільки поліпшити самозабезпечення церковних, і зокрема, монастирських закладів, а й акумулювати значні суми на оновлення їхніх іконостасів, дзвонів, дзвіниць та церковних приміщень.

При всьому цьому Мазепа проводив надзвичайно зважену фінансову та соціальну політику. Свою допомогу українській православній церкві він чітко співвідносив із можливостями державного та особистого скарбу, а у своїй соціальній політиці не допускав перекосів на користь духовенства, які б зашкоджували інтересам міщанського й особливо козацького станів.

Отже, за роки гетьманування І. Мазепи була намічена важлива лінія у церковній політиці, яка звучала в унісон з його загальнодержавною політикою і скеровувалася на збереження, наскільки це було можливим, автономії української православної

церкви. І. Мазепа активно цікавився кадровою політикою. Під час виборів не тільки вищих ієрархів, але й представників її середньої ланки, прагнув підтримати саме патріотично налаштованих кандидатів, співпрацював з ними. Гетьман санкціонував ті реформи, які мали на меті піднести значення, силу, добробут та авторитет української церкви. Протягом його правління відбулася докорінна зміна владної політики щодо питань культури. І. Мазепа надав надзвичайно велику фінансову допомогу православним храмам та монастирям на їх будівництво та реставрацію, чимало з них і нині є цінними пам'ятками архітектури.

---

1. Ковалевська О. Меценатська діяльність гетьмана І. С. Мазепи в історіографії XIX – XX ст. // Козацька скарбниця. Гетьманські читання, присвячені десятій річниці Музею гетьманства. – К., 2003. – С. 109.
2. Павленко С. Іван Мазепа як будівничий української культури. – К., 2005. – С. 75.
3. Павленко С. Міф про Мазепу. – Чернігів, 1998.
4. Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / упорядник С. Павленко. – К., 2007. – 144 с.
5. Ситий І. Гетьманські універсали в колекції Чернігівського історичного музею ім. В.В.Тарновського // Сіверянський літопис. – 1998. – № 2. – С. 31 – 46;
6. Станіславський В. Листи Івана Мазепи (1687–1691). – К., 2002. – Т. 1. – 480 с.
7. Мицик Ю. Нові документи гетьмана Івана Мазепи // Пам'ятки України. – 1991. – № 6. – С. 106 – 110.
8. Бутич. І. Універсали Івана Мазепи 1687–1709. – К. – Львів, 2002. – 757 с.
9. Історія української культури. – Т 3: Українська культура другої половини XVII–XVIII ст. / В. Александрович, В.Борисенко, Т.Войтов – К., 2003. – С. 46.

10. Макаров А. Великий український оборонець миру, справедливості та єдності архієпископ Лазар Баранович // Хроніка. – 2000 – 1999. – № 31 – 32. – С. 133.
11. Павленко С. Іван Мазепа як будівничий української культури. – К., 2005. – С. 92.
12. Салій К. Іван Мазепа і українська православна церква кінця XVII-початку XVIII ст. // Київська старовина. – 1999. – № 4. – С. 160.
13. Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. – Нью-Йорк – Львів – Париж – Торонто. – 2001. – С. 148.
14. Коваленко О. С. Мазепа в історіографії XVIII – XX століть. Дис. канд. історичних наук. – Київ, 1998. – С. 168.
15. Мицик Ю. Нові документи гетьмана Івана Мазепи // Пам'ятки України. – 1991. – № 6. – С. 108.
16. Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. – Нью-Йорк, 1960. – С. 132.
17. Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. – Нью-Йорк – Львів – Париж – Торонто. – 2001. – С. 148.

Василь Кононенко
(м. Київ)

ІВАН МАЗЕПА ЯК ПРЕДСТАВНИК ЦЕНТРАЛЬНОЄВРОПЕЙСЬКОГО НОБІЛІТЕТУ

Історія людства є в першу чергу історією конкретних людей, однак життя цих же людей вписане в закономірності суспільного життя. У межах такої діалектичної взаємодії твориться історія. Досліджуючи добу Мазепи в історії України-Гетьманщини, на нашу думку, необхідно поставити питання: як співвідноситься діяльність Івана Мазепи з традиційною політичною поведінкою у суспільствах Гетьманщини та центральноєвропейського регіону. Від розв'язання цієї наукової проблеми залежить розуміння усієї історії ранньомодерної України. Історіографія, присвячена вивченню доби

І. Мазепи, одна з найбільших поряд з іншими ключовими історіописаннями української історії. Серед праць дотичних до нашої проблеми є дослідження М. Андрусяка, І. Борщака, Т. Мацьківа, О. Субтельного, О. Оглоблина та ін. [1].

На нашу думку, необхідно зазначити, що якщо ранньонаціональний український (малоросійський) міф будувався із замовчуванням гетьманування І. Мазепи, то історична пам'ять модерної української нації вбачає в ньому визначальну постать національного міфу.

До одного з ключових аспектів історії суспільства Гетьманщини належить історія майнового життя його членів. Важливо, що Україна раннього нового часу, як найсхідніша частина Центральної Європи, найпізніше включилася в утворення ранньомодерної еліти. У XVIII ст. в економічному відношенні Гетьманщина входила як далека периферія ранньомодерної європейської економіки та як транзитна територія між Східною Європою (Московська держава, Кримське ханство), Османською імперією і центральноєвропейськими країнами. Важливо, що кінець XVII – початок XVIII ст. були часом господарського розвитку та збільшення зовнішньоторгівельного обороту [2]. З Гетьманщини вивозили ті товари, які було економічно вигідно перевозити тодішніми торгівельними комунікаціями. Так, через Річ Посполиту вивозили воли, юхту, віск, лій, сало, олію, щетину, ревень, вовну, горілку, тютюн, прядиво, коноплю, селітру, поташ [3]. З переговорів зовнішньополітичного відомства імперії Габсбургів з Колегією іноземних справ російського уряду видно, що з України вивозилось багато подібного товару до Вроцлава [4]. З тодішньої Австрійської імперії ввозились товари ранньомодерної оброблювальної економіки, що форсували модернізацію українського суспільства [5]. На нашу думку, саме економічна могутність українського нобілітету надала йому політичної значимості у власних очах. В основі тодішньої провідної хозарської ідеології лежало саме панівне економічне становище еліти, яка займала виняткове місце в різних сферах суспільно-політичного життя і виконувала роль

державної влади, тобто свій стан ототожнювала з державою [6]. Реальне та уявне обмеження прав козацької еліти центральною владою призвело і до її виступу 1708 – 1709 р. У 1708 р. в колі однодумців та соратників Івана Мазепи визріла опозиція, яка була невдоволена його пасивністю у відстоюванні українських економічних та політичних „вольностей". Саме з цієї причини один з лідерів старшинської еліти В. Кочубей написав донос Петру І з метою приведення до влади нового гетьмана, який би ретельніше захищав українську автономію. Мазепа, який знав позицію значного кола козацької старшини щодо відстоювання автономних прав України-Гетьманщини, очолив автономістський рух, але зазнав поразки [7].

Відтак на рубежі XVII – XVIII ст. для козацької еліти та її гетьмана найголовнішим завданням було збереження традиційного для них господарського та суспільно-політичного устрою. Знаковим стало те, що в складні часи військового протистояння в кінці XVII – першій половині XVIII ст. в Центральній Європі представники не тільки Гетьманщини, але й Лівонії, Молдови (і більш великих центральноєвропейських країн Угорщини та Речі Посполитої) намагаються знайти нових протекторів, які, на їхню думку, задовільнили б права їхніх земель.

Цей факт засвідчує, що центральноєвропейські еліти поділяли спільні цінності і мали своїм ідеалом польську шляхту з її „золотими вольностями" [8]. Українська козацька старшина, молдавські бояри, лівонські барони усвідомлювали себе народом – шляхтою, від якої залежить політичне життя їхніх батьківщин. Вони в своїх уявленнях та ідеях „піклувалися" про посполитих, хоч це не видається таким з точки зору більшості історіографічних шкіл від позитивізму до нашого часу. Українським відлунням річпосполитської шляхетської сарматської ідеї став хозарський міф. Так, за „Літописом Гадяцького полковника Григорія Грабянки" „народ малоросійський, прозваний козаками, має щонайдавніше походження від скіфського роду... від хозар..." [9]. Згідно з хозарською версією коренів козацької історії „народ славенський або хазари спершу бувши пострахoвиськом для

народів заходу і сходу, півночі і півдня, нінащо перетворилися після війни з французами. Залишилися тільки ті хазари, що віддавна проживали понад Чорним морем... І хоч кількісно це племя й поменшало, проте мужність їхня не оскуділа. За цих тяжких часів (Батиєвих – К. В.) пам'ять про половців та печенігів зовсім пропала, а у хазарів малоруські вої мало що змінили: змінили назву, замість хазарів козаками іменуються" [10].

З кінця XVII ст. представники козацької старшини говорили про „козацьку націю" подібно до „шляхти-нації", що наслідувала землю від давніх володарів, а в конституції Пилипа Орлика (1710 р.) предки козаків – хозари подібні до польських предків – сарматів. Таким чином, „імітація міфу польського сарматизму очевидно вказує, що українська старшина була схильною до досягнення подібного становища, яким задовольнилася польська шляхта" [11]. Важливо, що творення історичного міфу було природнім для ранньомодерного часу. Так, Самійло Велично часто цитував документи з видуманого діаріуша уявного писаря Богдана Хмельницького. „Літопис Григорія Грабянки" вибудовував походження козацтва через подібність слів „козаки" та „хозари" і т. д. Історія в ранньомодерний час „объявляет намъ все, что въ свете памяти достойного до насъ происходило" [12]. Тому видуманий сюжет рукопису слугував інструментом інтерпретації минулого та засобом надання автентичності історичному тексту [13].

Історія козацтва в Речі Посполитій була тісно переплетена з історією шляхетства. Оскільки козацтво не змогло набути шляхетства в першій половині XVII ст., то воно створило власну державність. У середньовіччі та в ранній новий час виникнення нової держави вимагало легітимізації: релігійної, через знаходження протектора серед легітимних володарів, апелювання до права старовини. Еліта української ранньомодерної державності поводила себе подібно до своїх сусідів з шляхетською організацією суспільства та використовувала всі названні способи своєї легітимізації у XVII [14]. У процесі пошуків легітимізації був знадений новий протектор:

релігійно свій, але культурно чужий – православний цар Московії. З точки зору значної частини еліти Гетьманщини, цей протектор не дотримався своїх зобов'язань, а відтак його можна було змінити. Тому повстання Івана Мазепи вміщується в контекст центральноєвропейського бачення політичного життя [15].

У листі І. Мазепи стародубському полковнику І. Скоропадському про причини переходу на бік шведського короля Карла XII від 30 жовтня 1708 р. Зазначено: видячи отчизну нашу малороссийскую до крайней уже приходячую згубы, когда нам здавна потенциа московская тое, что от многих лет в всезлобном своем намерении положила, тепер, з упадком последним прав и вольностей наших, почала приводити в скуток" [16]. Не менш показовими були шляхетські уявлення та ідеї близького оточення Мазепи. Згідно з таємними переговорами між троцьким каштеляном Михалом Казіміром Котєлом та з гетьманським представником стародубським писарем Опанасом Покорським український представник погоджувався на умови: „когда станетца с шведом і нами поляками покой, в тот час король его милость, Полша, і мы Літва с войском приближимся ко границам млстей ваших казацким і в ту пору главнейшая с млтию вшею того [...] секрету уверенныя опишитеся до цр [...] его млти, прося, дабы цръ его млть позволил на казацкую волность, подобную полской, дая... причины, для которых... далей Украине под ярмом московским не подобно.

Естли бы же цръ его млсть не хотел добровольно соізволити на волность украинскую, подобную полской, а начал бы то возбраняти и запрещати, тогда млть ваша, імея на нас поляков надежду, станете прі всякой готовности противу цря млти войною, и мы с войском коронным и литовским будучи побиску, поспешим на границы московские... нем (?) за млть вшу войну, в тот час цръ его млть и нехотя мусіт нам поляком уступить [...] краиною.

Волность украинская будет таковая, какова Речь Посполитая коронная і литовская, и таковая ж будет Речь Посполитая третия украинская, и сколько сенаторей из Литвы и Короны, толко особ

годных уверенных, столько ж кресл сенаторских заседати імут в Украине, в коле сенаторском, которых тот час на меморіал присылать надобно, и королю полскому предлагать; [...] шлияхтою прі волностях [...] ями уволены будут. Чин духовный, мещаня прі своих волностях; а где приналежит воеводством, поветом быть і староствами, те городы воеводствами і поветами и староствами, от короля его млти уволены привилиями з сейму будут" [17].

Отже, Іван Мазепа був типовим представником центральноєвропейської еліти – козацької старшини. Його вчинки та їхня аргументація належали до центральноєвропейської політичної культури. Знаково, що лівонський та молдавський правителі подібно до українського гетьмана також змінювали своїх протекторів. Незважаючи на те, що Іван Мазепа виявив достатньо ініціативи в складних політичних комбінаціях, він так і не зміг вплинути на подієву історію якимось іншим чином відмінно від своїх молдавського та лівонського колег.

---

1. Андрусяк М. Звязки Мазепи з Станіславом і Карлом XII. – Б. м., б. р. – 27 с.; Борщак І. Мазепа – людина і історичний діяч. – Львів, 1933. Борщак І., Мартель Р. Іван Мазепа: життя і пориви великого гетьмана. – Львів, 1933. – 179 с.; Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687 – 1709. – К., 1995; Subtelny O. The Mazepists: Ukrainian separatism in the early eighteenth century. – N. Y., 1981. – 280 p. Переклад див.: Субтельний О. Мазепинці: Український сепаратизм на початку XVIII ст. – К., 1994. – 239 с. Subtelny O. Domination of Eastern Europe. Native nobilities and foreign Absolutism, 1500 – 1715. – Kingston and Montreal, 1986. – 270 p.; Оглоблин О. Гетьман І. Мазепа та його доба. – К., 2001. – 240 с.; Радишевський Р. Свербигуз В. Іван Мазепа в сарматсько-роксоланському вимірі високого бароко. – К., 2006. – 551 с.

2. Див.: Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф. Х. – Спр. 4135. – Арк. 4.; Там само. – Спр. 14829. – Арк. 1.
3. Там само. – Арк. 12, 11; Там само. – Спр. 4135. – Арк.7.
4. Там само. – Арк. 20.
5. Там само. – Спр. 18239. – Арк. 2.
6. Центральная Европа как исторический регион / Отв. ред. А.Миллер. – М., 1996. – С. 41.
7. Павленко С. Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. – К., 2004. – С. 31.
8. Subtelny O. Domination of Eastern Europe. Native nobilities and foreign Absolutism, 1500 – 1715. – Kingston and Montreal, 1986. – P. 50.
9. Літопис Гадяцького полковника Г. Грабянки. – К., 1992. – С. 15.
10. Там само. – С. 20 – 23.
11. Subtelny O. Domination of Eastern Europe. Native nobilities and foreign Absolutism, 1500 – 1715. – Kingston and Montreal, 1986. – P. 47.
12. ІР НБУВ. – Ф. 160. – Спр. 164. – Арк. 37.
13. Толочко А. „История Российская" Василия Татищева: источники и известия. – М. – К., 2005. – С. 156.
14. Про релігійну легітимізацію див.: Plokhy S. The Cossacks and Religion in Early Modern Ukraine. – Oxford, 2001. – 357 p.; Про використання права старовини див.: Plokhy S. Tsars and Cossacks: A study of Iconography. – Cambrige, 2002. – 102 p.
15. Subtelny O. Domination of Eastern Europe. Native nobilities and foreign Absolutism, 1500 – 1715. – Kingston and Montreal, 1986. – P. 130 – 137.
16. ІР НБУВ. – Ф.VIII. – Спр. 1771. – Арк.1.
17. Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / Упор. С. Павленко. – К. – С. 266.

Василь Кучмай
(м. Київ)

ІДЕОЛОГЕМА «МАЗЕПИНСТВА» ЯК ЗНАРЯДДЯ ПОЛІТИЧНОЇ ПРОПАГАНДИ В УРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКИХ ВІДНОСИНАХ У ПЕРІОД ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Інтерес до постаті Івана Мазепи зумовлений потребою формування державотворчої думки. Адже на зміну ідеологічному диктату в історичній науці не має прийти ідеологічна стерильність та нігілізм. Людські спільноти тисячі років прагнуть до раціонального пояснення потреб, умов і обставин власного буття саме з допомогою історії, узгоджують власні переконання і позиції із точкою зору відомих історичних діячів. Особливу роль для наших сучасників у цьому процесі відіграє діяльність непересічних особистостей.

Поколінням незалежної України належить відкрити правду про гетьмана Івана Мазепу як про лідера та історичну постать, доля України для якого була небайдужою. Гострота боротьби і трагічність як ситуації, що склалася довкола його спроб реалізувати власний геополітичний план, так і життя гетьмана, є цьому безапеляційним підтвердженням.

Процеси націєгенезу, що відбуваються на теренах колишнього СРСР, означені гострими дискусіями про наявність історичних «підстав» для існування нації як політичної спільності. Оскільки питання ставиться найчастіше у рамках політичного дискурсу, це зумовило наявність кількох альтернативних концепцій історії України, спрощених для масового сприйняття, які передбачають завідомо неправильну постановку питання, на які є такі ж відповіді. Наприклад: «Мазепа – герой, чи зрадник?». Нація – це також система цінностей, а також пов'язана з нею спільна гордість за історичне минуле, або ж, навіть, як важав Ренан, – «спільна ілюзія про славне історичне минуле» [1].

Тому мова тут не так про наміри гетьмана І. Мазепи, як про обставини, що змушували його їх приховувати, та апелювати до сили зовнішньої перед зовнішньою ж загрозою для його країни. Питання

звучить так: на що має розраховувати кожен представник «бездержавної» нації, який не почуває своєї спільності з імперським цілим? Невипадково проблема «мазепинства» постійно піднімалася у періоди активізації національно-визвольного руху в Україні саме як ідеологема, як знаряддя пропаганди. Вчинкам Івана Мазепи надавали винятково злочинного або ж навпаки – мало не сакрального значення. Хоча потрібно було б дискутувати про те, нестача яких ресурсів спричинила неодноразове повторення «синдрому Мазепи» в історії України.

Адже немає актів злочинних за своєю природою або ж винятково благородних. Важливе значення має ставлення до цього акту суб'єктів історії: громадянина, соціуму, народу [2].

Цінними історіографічними доробками проблеми є праці М. Лазаровича, О. Сухого, О. Красівського, Т. Гунчака, які розглядали окремі аспекти питання ідеологеми «мазепинства» як знаряддя політичної пропаганди в українсько-польських відносинах в період Першої світової війни, через призму національно-політичного руху [3].

В період Першої світової війни «мазепинство» набуло широкого трансформаційного образу у вирі національного руху як руху за незалежність і свободу рідної держави.

Частина однодумців Української соціал-демократичної партії на чолі з С. Петлюрою 30 липня 1914 р. в екстреному номері журналу «Украинская жизнь» опублікувала статтю «Війна і українці», яка в наступному номері була названа декларацією українства. У цій статті висловлювалась впевненість, що українці «виконають свій обов'язок громадян Росії в цей тяжкий час до кінця». Разом з тим висловлювалось і сподівання, що, якщо народності Росії виконають свій обов'язок перед нею, вони мають право розраховувати на надання їм «і відповідних прав», на що з обуренням реагувала польська еліта, яка вбачала національний спалах «мазепинства» [4].

Спалах війни ще більше посилював конфронтацію між польсько-українською суспільністю. Народи, які проживали на невеликій території, не знаходили компромісу для вирішення комплексу питань.

Царський політичний провід невбачав незалежної, суверенної України. Відповідно головний український політикум, який тільки набирав потужний національній формат боротьби, і не намагався йти на подальші поступки. Уже першого серпня 1914 р. було створено Головну Українську Раду (ГУР), яка представляла політичну еліту на чолі з Костем Левицьким. Головна Українська Рада видала маніфест і закликала український народ проти боротьби з царською імперією, а також визволення Галичини з-під польського гноблення. Головна Українська Рада організувала військову одиницю, Легіон січових стрільців [5].

З інціативи політемігрантів, зокрема Д. Донцова і В. Дорошенка, у Львові 4 серпня 1914 р. було створено «Союз визволення України» (СВУ). До складу СВУ увійшли представники різних партій, організацій, спілок та гуртків. За час роботи СВУ, було проведенно великий пропагандистський спектр роботи, зокрема, видано відозву «До українського народу в Росії», звернення «До громадської думки Європи», «Платформу» Союзу.

Національно-політична платформа Союзу Визволення України, декларувала державну самостійність України. СВУ підтримувала австро-німецьку політику, що передбачала створення з усіх земель заселених українським народом автономного краю в складі Австро-Угорської імперії [6].

Але будь-які акції народовців та національних партій москвофіли сприймали вороже, вели пропаганду в газетах про засилля «украйноманов», «сепаратистов», та «мазепинцев» [7].

Слід погодитись з М. Лазаровичем, що ці «спалахи національної самосвідомості свідчили про те, що вперше за довгий час українська ідея врешті вийшла з епізодичного стану на відкритий шлях історичного поступу та про великі потенційні можливості українства Галичини. Але в той же час засвідчили брак енергійних і досвідчених провідників, які б зуміли організувати народ на вирішення нагальних проблем. Крім цього, ті люди, які стояли на чолі українського руху, пов'язували майбутнє українсько-галицького суспільства з інтересами

австрійської держави й на здобуття прихильності Відня витрачали більшість своєї енергії. Вони вірили, що взамін лояльності українського народу до габсбурзької династії австрійський уряд захистить їх від агресивності поляків і задовольнить вимоги поділу Галичини на дві окремі провінції – українську й польську» [8].

Важливо зазначити, що з початком Першої світової війни і до революційних подій 1917 р. російська соціал-демократія доброзичливо ставилася до українського національного піднесення проти царизму та вже після «жовтневої революції» українські есери зазнали великого тиску більшовиків за «мазепинство».

Суспільно-політичне життя складалось не на користь місцевого українського населення та еліти. Але в умовах війни відбувся Український Національний з'їзд 6 – 8 квітня 1917 р., де було обговорено виступи провідних політичних сил, і прийнято резолюції відносно Польських претензій: "Український Національний з'їзд протестує проти претензій на землі не польські, заявлені Польською Державною Радою в декларації на заклик Тимчасового Уряду Російського до з'єднання Польського народу з вільно Російською Державою" [9].

Польська політична еліта, що старанно передавала із уст в уста ідею власної незалежної держави, страждала на марнославство не менше ніж їх попередники, що опосередковано спричинилося до її поділу. Проте «хлопська» природа українського руху у Галичині на початок XX ст. також зазнала еволюції, набувши яскраво вираженого національного забарвлення. Замовчування або відверте ігнорування потреб українців на вираження національної самобутності через участь у політиці грали проти самих ідеологів польського визвольного руху. Процес формування національної свідомості у цих двох народів позначився загостренням міжконфесійного, а згодом і міжетнічного протистояння [10], адже ідеологема – один з елементів ідеології як сукупність поглядів і уявлень, з яких складається самосвідомість народу.

Значення національно-визвольного руху в період Першої світової війни в українсько-польських відносинах полягало насамперед у тому, що саме «мазепинство» чітко і рішуче пропагувало гасло самостійної України як актуальну і безпосередню мету національно – політичної боротьби українців.

Інтерес до вирішення проблеми «мазепинства» був зумовлений неодмінною складовою процесу українського національно-визвольного руху в період Першої світової війни. Чи не єдина перешкода виникала в українсько-польських відносин внавслідок незрозумілості «мазепинства», як національно-політичного осередку України.

В умовах, коли право народів на самовизначення і концепція «національної» держави були теоретичним постулатом, зрозумілим обмеженому колу людей, а імперська політика відрізнялась використанням архаїчних засобів упокорення і управління, націоналізм як філософсько-ідейна течія вирізнявся зрозумілістю гасел і простотою пропонованих шляхів виходу з кризи.

---

1. Ренан Э. Междувозвышенным и одиозным // http://www.polit.ru/research/2009/02/12/olender.html.
2. Сорокин П. Преступление и кара, подвиг и награда: социологический этюд об основных формах общественного поведения и морали. – М., 2006. – С. 68.
3. Лазарович М. Культурно-просвітницька діяльність Українських Січових Стрільців у роки Першої світової війни / Наук. ред. Б. Лановик. – Тернопіль, 2003. – С. 112; Сухий О. Галичина: між Сходом і Заходом. Нариси історії XIX – початку XX ст. – Львів, 1999. – С. 226; Красівський О. Галичина у першій чверті XX ст.: Проблеми польсько-українських стосунків. – Львів, 2000. – С. 415; Тисяча років української суспільно-політичної думки: У 9 т. – Т. 6: 90-ті роки XIX – 20–ті роки XX ст. – К., 2001. – С. 520.
4. Гунчак Т. Україна: перша половина XX століття: Нариси політичної історії. – К., 1993. – С. 59.

5. Красівський О. Галичина у першій чверті XX ст.: Проблеми польсько-українських стосунків. – Л., 2000. – С. 80.
6. Адамович С. Польське питання в політиці Союзу визволення України (1914 –1917 рр.) // Україна і Польща в XX столітті: проблеми і перспективи взаємовідносин. Збірник наукових праць / За ред. П. Чернеги. – К. – Краків, 2002. – С. 28
7. Добржанський О. Національний рух українців Буковини другої половини XIX – початку XX ст. – Чернівці., 1999. – С. 389.
8. Лазарович М. Українське Січове Стрілецтво: формування, ідея, чин: Дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Тернопільська академія народного господарства. – Тернопіль, 1996. – С. 228.
9. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 16. – Арк. 16.
10. Реєнт О. Перша світова війна й українське питання // Україна в революційних процесах перших десятиліть XX ст. / Міжнародна науково-теоретична конференція 20 – 21 листопада 2007 р. – К., 2007. – С. 73.

Ольга Кірієнко
(м. Київ)

ДО ІСТОРІЇ ВИДАННЯ П'ЄСИ ЛЮДМИЛИ СТАРИЦЬКОЇ-ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ «МАЗЕПА»

Людмила Михайлівна Старицька-Черняхівська (1868 – 1941) увійшла до історії української культури як талановита письменниця-драматург, мемуаристка, перекладачка, поетка, відома діячка національно-визвольного руху. Але її ім'я, як і імена більшості представників родини Старицьких, за радянських часів було викреслене з історії. Після проголошення незалежності України творчий доробок письменниці повернувся до вітчизняного читача, а життєвий і творчий шлях все більше привертає увагу науковців та публіцистів. Ще з кінця 80-х – початку 90-х років минулого століття почали з'являтися перші статті про її долю [1], пізніше

театральній діяльності Людмили Старицької-Черняхівської було присвячено монографію Л. Барабана [2], життєвий та творчий шлях у книзі «Шляхетні українки» окреслено письменником Ю. Хорунжим [3], він же написав про неї кілька розвідок, що становлять документально-художнє видання «Людям мила» [4]. 2000 року перевидано зібрання творів [5], захищено дисертацію по проблемі новаторства у драматургії Л. Старицької-Черняхівської [6], до наукового обігу введено частину епістолярної спадщини [7]. Втім, значний за обсягом творчий доробок письменниці, її важлива роль у національно-визвольному русі, багаторічна діяльність потребують нових досліджень.

Темою даної статті є історія видання драми «Мазепа», яка ще не знайшла свого відображення у працях сучасних науковців, втім, є не лише одним з важливих моментів у біографії письменниці, а й показовою при дослідженні умов, в яких доводилося працювати українським письменникам протягом 20-х рр. XX ст. Важливим цей факт є і для створення просопографічного дослідження, оскільки досить яскраво проілюстрував характер письменниці, її переконання, вміння боротися за власні права.

Л. Старицька-Черняхівська народилася 1868 р. в сім'ї відомого драматурга та громадського діяча М. Старицького. Зростаючи у мистецькій атмосфері, яка панувала в родині Михайла Петровича, вона ще у юні роки робила перші спроби написання власних творів. Але відомою у літературному середовищі стала після видання повісті «Жива могила» (1889). В цей же час молода письменниця зацікавилась історичною тематикою, навіть почала роботу над власним історичним романом [8], але так його і не закінчила. Натомість виступила співавторкою батька у створенні історичних творів (трилогія «Богдан Хмельницький», дилогія «Молодість Мазепи»та «Руїна», роман «Розбійник Кармелюк»), які за життя Михайла Петровича, а потім і у 30-х рр. XX ст. виходили під двома іменами Михайла та Людмили Старицьких [9]. Для більш достовірного відтворення тла епохи, про яку йшлося у творах,

Михайло Петрович доручав доньці опрацювання історичної літератури та архівних документів [10]. Крім того, родина Старицьких близько товаришувала з видатним істориком В. Антоновичем, а Л. Старицька замолоду була ще й слухачкою курсу лекцій, які Володимир Боніфатійович читав для української молоді [11]. Отже, тема гетьманування Івана Мазепи була відомою авторці ще у молоді роки.

Враховуючи обставини, в яких доводилося працювати письменникам, та цілі, які вони переслідували наприкінці 90-х рр. XIX ст., питання гетьманування І. Мазепи піднімалося Старицькими у контексті відродження давніх державних та культурних традицій України. У творі наголошувалося на ідеї історичної державності та соборності України, які повністю відповідали прагненням та переконанням письменників. За три десятиліття, вже у межах політичної ситуації 20-х рр. XX ст., коли на українських землях встановилася радянська влада, Л. Старицька-Черняхівська повернулася у драматичній формі до образу гетьмана І. Мазепи та часів його гетьманування, порівнявши її з подіями першої чверті XX ст.

Наприкінці зими 1928 р. драму було закінчено, і вже в березні Людмила Михайлівна читала її на літературних зібраннях, які відбувалися щочетверга у неї вдома. На них сходилися провідні літератори і театрали Києва (Григорій Косинка, Борис Антоненко-Давидович, Михайло Івченко, Олена Пчілка, Микола Садовський, Андрій Ніковський, Сергій Єфремов та ін.). Твір отримав позитивні відгуки серед знайомих. Академік С. Єфремов, який був присутній під час читання драми, залишив такий запис про це у «Щоденнику»: «Дочитувала вчора Л. М. Черняхівська свою драму “Мазепа”. Прекрасна драма! На присутніх зробила велике і – тяжке враження. Добре окреслені постаті, яскрава думка, широке тло, ця драма куди краща, ніж на цей самий сюжет Черкасенкова: і виконанням, та й ідейною стороною переважує незрівнянно. Тільки, звичайно, ні виставити її, ні навіть надрукувати – шкода про це й думати тепер»

[12]. Справді, ілюструючи причини невдачі гетьмана Мазепи, драма піднімала проблему поразки української революції, цим самим торкаючись питання, що неодноразово обговорювалося у колах української інтелігенції. Але С. Єфремов помилився, вважаючи що твір буде заборонено. Людмилі Михайлівні вдалося отримати дозвіл на друк та на постановку п'єси, хоч і з великими труднощами. Тому 1929 р. академік зробив такий запис: «... Драму Л. Черняхівської "Мазепа" дозволено з умовою, щоб артист, що Мазепу гратиме, яскраво і правдиво показував "соціальну правду". Що воно таке? Добру загадку завдано акторам – нехай-но розкусять» [13].

Проте шлях на сцену і до друку був у драми досить складний, а письменниці довелось долати чимало труднощів, щоб твір дійшов до читача та глядача. Про це свідчить лист Людмили Михайлівни, написаний 2 лютого 1929 р. до одного із знайомих [14]. Його прізвище в документі не вказано, у тексті є лише звернення на ім'я та по батькові «Олександр Іванович». Можна припустити, що адресатом Людмили Михайлівни був Олександр Іванович Білецький. Судячи з тексту листа, письменниця зверталася до колеги (Білецький на той час був відомим не лише як літературознавець, а й драматург), яка не була для неї близьким знайомим. По-друге, він в той час співпрацював з близькими знайомими Старицької-Черняхівської, через яких вона планувала передати листа.

Цей документ розкриває ланцюг перешкод, які все ж таки змогла подолати Л. Старицька-Черняхівська. Зараз він зберігається у фондах Інституту рукопису національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (Ф. 209, № 88, архів Тулуба О.О.). Його написано на одному подвійному аркуші фіолетовим чорнилом. Текст має ушкодження водою, тому в окремих місцях не піддається прочитанню. Але лист є унікальним документом, що ілюструє літературну політику радянської влади, крім того, його можна використати при просопографічному моделюванні образу

письменниці. В ньому вона виступає вольовою, сильною, високоосвіченною особистістю, обізнаною із законодавчою базою, здатною відстояти власні права та досягнути поставлених цілей. Образ авторки, який легко читається при дослідженні стилістики написання, повністю відповідає тому образу, що постає з інших документів – спогадів про неї, листів, відомих фактів з життя Л. Старицької-Черняхівської. У випадках, коли листи та звернення письменниці стосувалися важливих справ, інформацію вона подавала у вигляді своєрідних блоків, виокремлюючи їх абзацами з підзаголовками та неодмінно вводила підкреслення кожного з підпунктів. Наприклад: "історія питання", "ідеологія п'єси" та ін. Підкреслювала у тексті і на її думку найважливіші моменти. Крім того, в тексті листа помітне і досить високе емоційне напруження. Як і в багатьох інших листах, написаних до представників офіційної влади, вона замовчує або ж подає досить завуальовано окремі факти, але у найголовніших випадках виступає досить відвертою, відкрито висловлює свої думки. Варто звернути увагу, що у ряді моментів письменниця відходить від стилю ділового спілкування, вводить іронічні порівняння, звороти, вдається до використання ідіоматичних звороти, у звертанні до адресата не завжди використовує форми, прийняті при діловому спілкуванні. Наприклад: «П'єсу знову дали перечитувати «присно-блаженным и пренипорочным рецензентам «пакі і пакі» [15].

Цей документ цінний з інформативної точки зору, оскільки у ньому письменниця ґрунтовно описує ряд перешкод, які виникли у неї коли вона намагалась отримати дозвіл на публікацію п'єси, тут же вона розповідає про чиновницьку політику. Як вказувала в листі Л. Старицька-Черняхівська, їй запропонували написати новий твір і з боку представників влади вона почула, що тема гетьманування Івана Мазепи дуже бажана. Але незважаючи на це, працюючи над драмою вона не сподівалася, як сама і наголошувала у листі до доньки [16], що п'єсу дозволять, хоч і не намагалася (принаймні у відкритій формі) заторкнути якісь «дражливі сучасні питання».

Маючи готовий текст п'єси, Л. Старицька-Черняхівська відвезла її на перегляд до Харкова. Через пів року надійшла відповідь, у якій ставилася умова, що твір буде дозволено, якщо авторка погодиться зробити належні зміни. Хоч Людмила Михайлівна і не вважала за доцільне з художнього боку таким чином переробляти п'єсу, але бажаючи бачити її опублікованою, погодилася на умову.

П'єсу знову дали на перегляд інших фахівців і авторка отримала повідомлення, що твір передали на розгляд науковців з метою перевірити чи не порушено у ньому історичної правди. Останній факт викликав особливе обурення письменниці: «…Далі я отримую з Харкова звістку, що п'єсу дають ще перечитувати і професорам, чи, мовляв, не порушено історичної правди. Олександр Іванович, любий, чи ж це завдання цензури? Чи царська цензура забороняла Пушкіну його Мазепу за те, що він позбавлений найменшої історичної правди? Чи королівська цензура цензурувала Байронівського Мазепу з погляду історичної правди? Чи цар Федір Іванович з трилогії А. Толстого відповідає тому ідіотові, що згідно історичній правді, сидів на россійському престолі…» [17]. Далі Л. Старицька-Черняхівська наводить ще кілька прикладів, наголошує на тому, що у творах була порушена історична правда і їх було дозволено царською цензурою. З усього приходить до висновку який і висловлює у звертанні до адресата: «Художній твір має художню історичну правду і справа художньої критики зазначити авторові її хиби, а не тому цензурному органові, що розглядає твір з боку його користі, чи шкідливості, на погляд сучасного уряду держави. Отже, коли звістка, що я оце одержала правдива – то, я , бачу, «Мазепа» пішов на вмируще» [18]. Та незважаючи на такий невтішний висновок, вона переходить до іншої аргументації, апелюючи до того, що при новій владі проголошено розвиток народного мистецтва (тобто «мистецтво – масам»), але у всіх його галузях спостерігається повний занепад. Це можна було раніше пояснювати військовими обставинами, але за мирних часів розвиток спостерігається лише в Москві, яка ним

пишається та підтримує своїх діячів, в той час як на Україні процес зупинився. І тут же наголошує: «Ні театру, ні п'єс. Живляться лише перекладеними речами, тюкають в хвості за Москвою, бо своїх авторів нема, себто немає їхніх дозволених на вистави п'єс. Через що? Як погодити цю нашу жалюгідну дійсність з принципами, якім ми віримо, хочемо вірити, не можем не вірити. Нещасного Мазепу тричі приводять до присяги, та й то не вірять. Та й ну його! Годі писати. Не жаль було, коли за царських часів українські літератори почували себе і писали в дереві, але коли своя укр[аїнська] народня соціл[істична] республіка не дає можливості і охоти працювати для народу…» [19]. Далі вона вказує, що за часів імперії було дозволено драму «Гетьман Дорошенко», а «свій український» уряд не дає дозволу на «Мазепу», тому, пише Л. Старицька-Черняхівська, і не потрібно дозволу, потрібен лише спокій. На цьому оповідь обривається, авторка прощається з адресатом, у постскриптумі вибачається за листа і зазначає, що написано його «як товаришу по перу». Апелювання до проголошених радянською владою лозунгів, практика називати радянський уряд «своїм українським», звернення до задекларованих комуністичною програмою цінностей достить поширена у офіційному епістолярії Л. Старицької-Черняхівської і використовувалася здебільшого з метою впливу на політично заангажованих чиновників.

Як згадували раніше, Л. Старицька-Черняхівська отримала дозвіл на видання та постановку п'єси «Мазепа». У харківському видавництві "Рух" 1929 р. було надруковано п'єсу. Це досить незвичайний прецедент у історії книговидавничої справи в Україні у 20-х рр. XX ст. Наполегливість авторки та вміння довести власну правоту представникам влади дали свої результати. Твір був дозволений. Отже, навіть в умовах ідеологічної заблокованості тих часів були віднайдені методи подолання перешкод. Так само незламна позиція письменниці призвела до позитивних результатів (пом'якшення вироку їй та її чоловікові, О. Г. Черняхівському) і під час передсудового слідства і суду у справі «Спілки визволення

України». Втім, засудження письменниці призвело і до того, що її творчий доробок був на довгі роки вилучений з літературного та театрального обігу, а серед нього і драма «Мазепа». Але той факт, що напередодні 30-х рр. XX ст., коли більшість письменників знаходилася під тиском радянської цензури, Л. Старицька-Черняхівська домоглася дозволу на видання та постановку п'єси з так званим «націоналістичним сюжетом», заслуговує на увагу як з боку літературознавців, так і істориків, оскільки є яскравим прикладом протистояння митця політичній системі.

---

1. Білокінь С. Із родини велетнів (Про поетесу Л. Старицьку-Черняхівську) // Українська мова та література в школі. – 1989. – № 1. – С. 20 – 23.; Заруба В. «Мов рука дивна, запашна...» // Культура і життя. – 1990. – 2 вересня. – С. 6; Колдійчук Є. Про трьох жінок і одного лицаря (Л. Старицька-Черняхівська) // Урядовий кур'єр. – 2001. – 15 вересня. – С. 8.; Хорунджий Ю. Передмова до двох листів (Про трагічну долю української перекладачки і поетеси Л. М. Старицької-Черняхівської) // Дніпро. – 1989. – № 2. – С. 84 – 92.; Хорунжий Ю. Поміж епох. (До 135-річчя від дня народження української письменниці Л. Старицької-Черняхівської). // Культура і життя. – 2003. – 20 серпня. – С. 1, 8.; Хорунжий Ю. Творення без виселення (До 125-річчя з дня народження Л. Старицької-Черняхівської) // Урядовий кур'єр. – 1993. – № 30. – С. 4.
2. Барабан Л. Людмила Старицька-Черняхівська. Тернистий шлях творчості. – Вінниця, 2003. – 90 с.
3. Хорунжий Ю. Людмила Старицька-Черняхівська: Лицарка честі і праці. // Хорунжий Ю. Шляхетні українки: Есеї-парсуни. – К., 2003. – С. 23–70.
4. Хорунжий Ю. Людям мила. – К., 1993. – 52 с.
5. Старицька-Черняхівська Л. М. Вибрані твори. – К, 2000. – 844 с.

6. Чернова І. Еволюція проблематики і поетики драматургії Людмили Старицької-Черняхівської. – Автореф. дис... кандидата філологічних наук. – К., 2002. – 20 с.
7. Заруба В. «Всім серцем Ваша…» (Про письменницю Л. М. Старицьку-Черняхівську та її листи до М. С. Грушевського) // Вітчизна. – 1991. – № 10. – С. 166 – 176.; Заруба В. Листи Л. М. Старицької-Черняхівської до Д. І. Яворницького // Слово і час. – 1991. – № 7. – С. 30 – 34.
8. Старицька-Черняхівська Л. М. Лист до Воронного М. К. // Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім.В. Вернадського (далі ІР НБУ). – Ф. ІІІ 10 353 – рукопис.
9. Старицькі М. П. та Л. М. Перед бурею. – Львів, 1930. – Т. 1 – 2. // ММС. – КН. – 4121. – Книги (К)-472.; Старицькие М. П. и Л. М. (отец и дочь). Богдан Хмельницкий. – К., 1901.– 605 с.
10. Старицька-Черняхівська Л. М. Лист до Старицької М. М. // Музей Михайла Старицького (далі – ММС). – Книга надходжень (далі – КН). – 1129. – Лист (далі – Л). 312. – рукопис.
11. Старицька-Черняхівська Л. М. Лист до Старицької М. М. // ММС. – КН – 1198. – Л. 297. – рукопис.
12. Єфремов С. Щоденники. 1923 – 1929. – К., 1997. – С. 602.
13. Єфремов С. Щоденники. 1923 – 1929. – К., 1997. – С. 749.
14. Старицька-Черняхівська Л. М. Лист до [] Олександра Івановича // ІРНБУ. – Ф. 209. – № 88. – 2 арк. – рукопис.
15. Старицька-Черняхівська Л. М. Лист до [] Олександра Івановича // ІРНБУ. – Ф. 209. – № 88. – 2 арк. – рукопис.
16. Старицька-Черняхівська Л. М. Лист до Черняхівської В. О. // ММС. – КН-11678. – Л-1134. – рукопис.
17. Старицька-Черняхівська Л. М. Лист до [] Олександра Івановича // ІРНБУ. – Ф. 209. – № 88. – 2 арк. – рукопис.
18. Старицька-Черняхівська Л. М. Лист до [] Олександра Івановича // ІРНБУ. – Ф. 209. – № 88. – 2 арк. – рукопис.

19. Старицька-Черняхівська Л. М. Лист до [] Олександра Івановича // ІРНБУ. – Ф. 209. – № 88. – 2 арк. – рукопис.

Сергій Литвин
(м. Київ)

СТВОРЕННЯ ТА СТАНОВЛЕННЯ ОУН ПРОТЯГОМ 1920-Х – СЕРЕДИНИ 1930-Х РР. В КОНТЕКСТІ ЗБЕРЕЖЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕЇ

В контексті національно-визвольної боротьби за утвердження незалежності України, Організація Українських Націоналістів постає явищем, яке має багато спільного із постаттю гетьмана Івана Мазепи і буремними подіями російсько-шведської війни початку XVIII ст. Спроба українського гетьмана вибороти самостійність для своєї Батьківщини була хоч і не вдалою, але показовою – навіть проти наймогутнішого, найгрізнішого окупанта можна і варто боротися, вдало маніпулюючи міжнародним становищем та раціонально, тактично грамотно використовуючи усі наявні засоби і зв'язки. Протягом всіх наступних часів саме лише ім'я Мазепи надихало його ідейних наступників, які відважилися кинути виклик російському імперіалізмові, на боротьбу за визволення українських земель з вікового ярма. Тому, навіть в сучасній Росії, яка все менш приховано реанімує свою імперіалістичну ідею, борці за українську державність І. Мазепа, П. Скоропадський, С. Петлюра досі згадуються лише в лайливій формі у якості «злочинців», «зрадників» і т.п. Тим більше не уникли такого брехливого наклепу амбіційні та глибоко віддані Україні патріоти, що після поразки української революції 1917 – 1921 рр. вдалися до створення новітньої, міцної організації, яка повела боротьбу проти різношерстих поневолювачів нашої держави. Таким чином, за праведну справу звільнення України від загарбників, яку спробував здійснити свого часу видатний гетьман України Іван Мазепа, починаючи з кінця 20-х рр. XX ст. взялася Організація Українських Націоналістів. Проблемі виникнення та зміцнення ОУН

протягом перших років її існування приділено значну увагу з боку дослідників. Найбільш грунтовними можна вважати праці безпосередніх учасників націоналістичного руху С. Ленкавського, В. Мартинця, Л. Ребета, дослідників А. Кентія, В. Косика, П. Мірчука. Всіляко заслуговують на увагу в даному контексті і публікації таких науковців як В. В'ятрович, С. Кічій, В. Ходак.

Протягом першої третини XX ст. прискорений розвиток націоналізму став характерною рисою українського політикуму. Професор І. Лисяк-Рудницький вказує на два джерела формування українського націоналістичного руху. Ядро склали ветерани української армії, насамперед молоді офіцери, котрі не змирилися з фактом поразки Української революції і вирішили продовжити збройну боротьбу за національне визволення революційними підпільними засобами. Для цього вони вже у 1920 р. створили таємну Українську військову організацію (УВО), яку очолив Євген Коновалець. Іншим джерелом були представники молодої інтелігенції, переважно студенти, у Львові, Празі та Відні.

Хронологічно процес організаційного оформлення українського націоналізму пройшов два етапи. Перший (початок 1920-х – 1927 рр.) став часом виникнення і розвитку на західноукраїнських землях та в еміграції численних націоналістично налаштованих організацій, що займалися пошуком свого місця і ролі за державну незалежність. На другому етапі (1927 – 1929 рр.) ці близькі за духом та метою діяльності угруповання розпочали процес злиття в єдину формацію, що і одержала назву Організації Українських Націоналістів (ОУН).

Найрозвиненішою організацією з попередників ОУН була Українська Військова Організація, створена у липні 1920 р., коли група колишніх офіцерів Української Галицької Армії (УГА) та Корпусу Січових Стрільців поставила собі за мету «викликати у відповідний час збройні виступи з метою звільнення українського народу».

Іншим джерелом розвитку націоналістичного руху на західноукраїнських землях стало студентство. В 1926 р. в його

середовищі у Львові був створений Союз націоналістичної молоді України (СУНМ). В еміграції першою націоналістичною організацією стала Група української національної молоді (ГУНМ), яка зародилася у 1922 р. у чеському таборі для інтернованих вояків УГА.

Першою організацією, яка використала термін «націоналіст» стала Легія Українських Націоналістів (ЛУН) на чолі з М. Сціборським, що утворилася восени 1925 р. До того часу відповідний рух визначався як національний, незалежницький, державницький і т.п. Саме від Легії поняття «націоналіст» та «націоналістичний» пізніше були перейняті ОУН. У програмних документах ЛУН зазначалося, що Легія – організація надкласова, яка інтереси цілої нації та власної держави ставить «понад інтереси будь-якого класу або політичної партії».

В березні 1927 р. в Празі з ініціативи Навчальної команди УВО відбулося зібрання представників ГУНМ та ЛУН, які ухвалили рішення про об`єднання в Союз організацій українських націоналістів (СОУН)

3 – 7 листопада 1927 р. в Берліні відбулася Конференція українських націоналістів, у роботі якої взяли участь 15 перевірених діячів націоналістичного руху. Центральною особою тут був Є. Коновалець – беззастережний авторитет та єдиний кандидат на посаду керівника майбутньої консорції.

Конференція висловилася за самоліквідацію усіх уже існуючих націоналістичних груп шляхом злиття в єдину організацію та, зважаючи на певні розбіжності в поглядах її учасників на організаційне оформлення, ухвалила передати цю справу на остаточне вирішення Конгресу українських націоналістів. Координаційним центром його підготовки мав стати Провід українських націоналістів (ПУН), створений 5 листопада 1927 р., на чолі з Є. Коновальцем.

Заснування ПУН стало найвагомішим досягненням І Конференції. Перед новоствореною структурою ставилося завдання залучити усі націоналістичні організації під своє підпорядкування, виробити

проект організаційної побудови націоналістичного об`єднання та його ідеологічної бази.

Логічним завершення консолідаційної діяльності ПУН стало скликання Конгресу українських націоналістів 28 січня – 3 лютого 1929 р. у Відні, на якому Головою ПУН одноголосно обрано було Є. Коновальця [1].

Основу постанов Першого Конгресу складали прості і навіть лаконічні тези. Після короткого вступу, де становлення націоналістичного руху виводилося з часу визвольних змагань 1917 – 1920 рр., проголошувався факт створення ОУН. Метою організаційної діяльності визначалося «відновлення, впорядкування, оборона та поширення Незалежної Соборної Української національної держави». Після цього подавалася коротка програма ОУН, де, зокрема, зазначалося, що розвиток української нації можливий лише після повного усунення будь-яких окупантів з українських земель. Це має здійснитися за умови національної диктатури, яка не буде орієнтуватися на історичних ворогів України. Програмою передбачався перехід від диктатури до «створення законодавчих органів на засаді представництва всіх організованих суспільних верств з узглядненням відмінностей окремих земель, що увійдуть до складу Української держави»

Далі йшлося про обов'язковість включення до складу новоствореної країни всіх етнічних українських земель, вказувалося на необхідність заснування народного господарства на приватній власності, соціального забезпечення працівників та 8-годинного робочого дня, відділення церкви від держави з умовою співпраці їх у справах духовного, морального виховання населення на засадах християнства, створення безплатної державної школи, сприяння розвитку приватної освіти та ін.

Наприкінці програми проголошувалося протиставлення ОУН усім існуючим партійним угрупованням.

В цілому, як можна помітити, програма ОУН носила в цілому прогресивний характер, але відзначалася радикалізмом. Стремління

до національної диктатури у поєднанні з пунктом про протиставлення до всіх партійних і класових угруповань звужувало межі новоствореної організації, ускладнювало ведення гнучкої політики [2].

Таким чином, головним наслідком діяльності І Конгресу Українських Націоналістів стало створення ОУН, її ідеологічних, соціально-політичних засад.

Ідеологи ОУН пропонували неоднакові підходи для реалізації її основоположних принципів, а, отже, і вирішення поставленого стратегічного завдання. Найбільший вплив на прихильників ОУН справляли дві основні пануючі на той час доктрини – націократична і націосоціальна.

Автором першої був один з провідних ідеологів ОУН Микола Сціборський, основи своєї теорії він виклав у праці «Націократія» (1935), де проаналізував крок за кроком усі актуальні в його час режими, щоб підвести читача до фінального висновку: всі вони непридатні для української практики. Україні потрібна націократія – панування нації у власній державі, яке здійснюється владою усіх соціально-корисних верст в населення, об'єднаних відповідно до їх суспільно-продуктивних функцій у представницькі органи державного управління. Згідно з теорією М. Сціборського, влада в державі повинна належати не просто нації, а кращим її представникам – еліті, яка згуртована в політичну «монопартію» [3].

Новим явищем у концепції М. Сціборського був державний синдикалізм, який розв'язання всіх соціальних проблем пов'язував з національною солідарністю, що передбачала пріоритет національної держави над інтересами окремих груп. Цим передбачалося, що всі громадяни-виробники є співавторами і співгосподарями набутих цінностей.

Націосоціальну доктрину у своїх працях «Новий суспільний лад», «Український націоналізм і релігія» та ін. обґрунтував один з теоретиків націоналізму Ярослав Стецько. Основою її, вважав автор, є духовність, класова етичність, тобто рівноправність кожного члена

суспільства, що визначається його ставленням до праці, яка є спільною для імущих і для неімущих, хто б він не був: «шевським челядником, хліборобським робітником чи замітатилем вулиць, кожен має можливість стати провідником (вождем) самостійної незалежної держави-нації».

Доктрина Я. Стецька представляла собою політичну теорію побудови нового суспільного ладу в Україні за допомогою тих соціальних класів, що найбільше скріплюють націю. Згідно неї люди від народження не всі однакові, не всі рівні, отже соціальній справедливості чужі рівність у розподілі національних багатств. Політичні форми управління націосоціальної держави багато в чому збігаються з тими, що містить націократична теорія, і передбачають визнання незаперечності настанов політичної монопартії і Богом даного вождя.

Ідея, за яку боролася ОУН у міжвоєнний період – побудова соборної самостійної держави, – поділялася і гаряче підтримувалася на західноукраїнських землях. Оунівці одержували значну матеріальну і моральну підтримку, користувалися справжнім авторитетом українців Галичини, Буковини і Закарпаття.

З огляду на поширення ідей націоналізму серед українців діаспори за океаном Є. Коновалець в 1929 р. здійснив поїздки до США і Канади, де були створені громадсько-політичні товариства: «Організація державного відродження України» (США) та «Українське націоналістичне об'єднання» (Канада). Вони надавали значну моральну і матеріальну підтримку організації.

За ініціативою Є. Коновальця були створені громадські організації соборницького гатунку в Данцігу, Берліні, Відні, Брюсселі, Женеві, Парижі, Празі, Литві, Болгарії, Японії [4].

Головним джерелом формулювання засад зовнішньополітичної концепції ОУН був аналіз невдач українського національного руху попередніх часів, коли українські діячі або просто не мали іншого вибору, окрім як шукати союзника (як, зокрема, і І. Мазепа), або ж свідомо нехтували принципом опори на власні сили (політика

Центральної ради, Гетьманату, Директорії), а невдалий пошук зовнішніх союзників в черговий раз перетворював Україну на арену боротьби чужих інтересів.

У формулюванні власної зовнішньополітичної концепції Провід ОУН виходив з того, що вирішення українського питання не є справою польською, російською чи якогось іншого окупанта українських земель. Воно має загальноєвропейське значення і буде вирішальним чинником у становленні в Європі стабільної міжнародно-правової системи [5].

Такий принцип зовнішньої політики ОУН, як опора на власні сили, став стрижнем ідеології ОУН. Щоб брати участь у зміні міжнародної ситуації, український визвольний рух мав стати чинником формування цієї ситуації, а отже, повинен був спочатку досягти рівня інших сил, причетних до цього. Безперечно, жодна з таких сил не була зацікавлена у появі нового фактора впливу, тому годі було й сподіватися на підтримку зовнішніх чинників, можна було лише використати їх протистояння.

Принцип орієнтації на власні сили, однак, поєднувався з тезою про можливість використання сторонніх сил. «Українська зовнішня політика, – говорилось у постановах І Конгресу Українських Націоналістів, – здійснюватиме свої завдання шляхом союзних зв'язань із тими народами, що вороже відносяться до займанців України, як рівно ж шляхом належного використання міжнародних взаємовідносин для осягнення суб'єктивної ролі України в міжнародній політиці» [6].

Проводячи боротьбу за позитивне вирішення українського питання, Провід ОУН, очолюваний Є. Коновальцем, вів пошук союзників, сподіваючись з їх допомогою відновити українську державність, втрачену в 1917 – 1920-х рр. В той же час було очевидно, що держави-переможці не були зацікавлені в існуванні незалежної України. Однак надія покладалася на ті керівні кола західних держав, що підтримували антирадянські рухи задля підривання сили і міцності СРСР.

Провід українських націоналістів був стурбований загально поширюваним поглядом, що політика ОУН стає пронімецькою. На конференції Проводу, що мала місце в червні 1933 р., це питання стало предметом обговорення. Є. Коновалець та інші члени Проводу висловились за розрив стосунків з тими німецькими офіційними колами, з якими підтримували контакти, мотивуючи це негативним відношенням націонал-соціалістичної партії, і особливо Гітлера, до слов'янських народів, зокрема українського, як це було чітко видно з його роботи «Майн Кампф». Є. Коновалець під час дискусії на конференції заявив про те, що «у політиці кожна однобічна орієнтація згубна. Однобічна орієнтація поневоленої нації веде до «загентурення і до цілковитої катастрофи».

На позицію ОУН у питанні ставлення до Німеччини вплинула і німецько-польська угода про ненапад, підписана 26 січня 1934 р., оскільки ця угода посилювала владу Польщі на західноукраїнських землях, що суперечило інтересам українського народу. Виходячи з тверджень міжнародної преси, угода містила плани колонізації Східної України (радянської). ОУН, в свою чергу, наголошувала на тому, що вона буде рішуче боротися за соборність і незалежність всієї України, а не за те, щоб вона стала чиєюсь колонією.

Маючи на меті підготувати революційний зрив мас, ОУН наголошувала на необхідності використання будь-якої тактики, методів і засобів боротьби, в тому числі й терору. Як зазначав Є. Коновалець, «ОУН – революційна організація, і, як така, має вона до вибору різні методи підготовки революції. Вона теж не може себе згори позбавляти, коли зайде потреба, такого методу, яким являється терор».

Про тактику дій, зокрема, про бойові та диверсійно-терористичні акти проти окупантів йшлося на конференції ОУН в Берліні, що відбулася у червні 1933 р. Крайовий провідник ОУН на західноукраїнських землях С. Бандера став на шлях бойових і терористичних дій, мотивуючи свою позицію революційною

принциповістю, бо в умовах окупації, зазначав він, без цього не може існувати жодна революційна організація.

Виступаючи на конференції, Є. Коновалець наголошував, що бойові та терористичні акції допускаються лише як самооборона перед терором окупантів. Безоглядний терор, на його думку, ускладнював налагодження зв'язків з політичними колами західних держав, шкідливо впливав на успішне вирішення українського питання [7]. У одному з листів від 1935 р. лідер ОУН визначає, що «український визвольний рух в основі своїй не терористичний. Його завдання – передовсім підготувати загал до того, щоб у ролі якихось міжнародних комплікацій українська нація була дозрілою до тих подій і могла творити свою власну державу…».

Таким чином, на середину 1930-х рр. ОУН являла собою достатньо потужну силу, що всіляко намагалася заручитися підтримкою на міжнародній арені та проводила революціонізацію українського населення. Попри всі труднощі та перепони, пов'язані із численними арештами та репресіями проти націоналістів, ОУН продовжувала набирати популярності, в чому далеко не останню роль відігравав авторитет її беззаперечного лідера Є. Коновальця. Це добре усвідомили вороги української державності. 23 травня 1938 р. на одній з вулиць Роттердама Є. Коновалець загинув від вибуху замаскованої міни з годинниковим механізмом, переданої йому радянським спецагентом Судоплатовим.

Вважаючи створення суверенної, соборної держави справою не якоїсь окремої партії чи організації, а всього українського народу, Є. Коновалець завжди стояв на позиції національного примирення. І лише він один, як наголошував у своїй книзі відомий журналіст Л. Ребет, був здатний відвернути майбутній розкіл в ОУН. Такої самої думки дотримувався його соратник І. Кедрин: «Якби Коновалець був живий, не сталося б того розламу в ОУН, якого вона зазнала на початку 1940 р. в Кракові…» [8].

1. Ходак В. Проблеми організаційно-політичного становлення ОУН // Галичина. – 2001. – № 7. – С. 78 – 81.
2. Кічій С. Програма ОУН 1929 р.: спроба історико-політологічного аналізу // Сторінки воєнної історії України: Збірник наукових статей. – К., 2000. – Вип. 4. – С. 158 – 160.
3. Дробот І., Кучер В. Пошуки шляхів до визволення України – К., 1999. – С. 193 – 194.
4. Там само. – С. 195 – 197.
5. В'ятрович В. Основні принципи зовнішньої політики ОУН // Український визвольний рух . – Збірник 3. – Львів, 2004. – С. 17.
6. Там само. – С. 20 – 22.
7. Дробот І., Кучер В. Вказ. праця. – С. 199 – 201.
8. Кузьмінець О. Євген Коновалець // Історія України. – 2004. – № 46 (398). – С. 1 – 3.

Оксана Коваленко
(м. Київ)

ІВАН МАЗЕПА У ДОСЛІДЖЕННІ СУЧАСНОЇ ПОЛЬСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ (2000 – 2005 РР.)

Сучасники ще до кінця не оцінили особистість Івана Мазепи. Мабуть жоден із персонажів української історії не викликає такої кількості дискусій, як гетьман Іван Мазепа. Досліджуючи постать видатного гетьмана України, українські, польські історики та науковці працюють не тільки в архівах України, але й Росії, Швеції, Польщі тощо.

Слід відзначити, що на сьогодні відомий величезний масив документів, що міститься в архівах Москви та Санкт-Петербургу, які розкривають подій Полтавської битви, його листування з Петром І. Але документи, що мають відношення до легендарного гетьману, зберігаються в інших архівосховищах Європи. Зокрема, такі

документи містяться в Швеції, Польщі, у приватних колекціях, які рідко мають змогу дослідити науковці.

Нещодавно в музеях Польщі були знайдені особисті документи І. Мазепи. Найцікавішим серед цих документів є креслення та детальний опис шаблі гетьмана І. Мазепи (місцезнаходження якої до сьогодні не відоме). Завдяки цим документам була створена копія цієї шаблі, яка знаходиться в Канаді.

Досить складним є питання дослідження та повернення архівних матеріалів та документів І. Мазепи, що перебувають в Польщі. Президент України В. Ющенко підчас свого візиту до Польщі у 2005 р., на зустрічі з Президентом Польщі О. Кваснєвським, порушив питання, щодо знаходження цих документів у Польщі. Президентами обох країн було вирішено дослідити за допомогою польських та українських науковців історію походження архіву та подальше оприлюднення цих важливих архівних документів. Відкритим залишилось питання передачі архівних матеріалів українській стороні. Звичайно ця робота не одного дня і навіть не одного місяця, однак завдяки польському та українському президентам перший крок у цьому напрямку вже зроблено.

Протягом останніх десятиліть XX ст. і поч. XXI ст., тема постаті українського гетьмана І. Мазепи все частіше висвітлюється польськими істориками, яких цікавить Мазепа не тільки як політичний діяч, але й як видатна неординарна особистість української історії. Це зокрема такі автори, як Збігнєв Рашевський, Жозеф Маркбейбе, Губерт Бабінський та Юліан Машлянка. Їх цікавили питання пов`язані з дійсною та літературно-мистецькою історією Мазепи. На думку цих дослідників, постать І. Мазепи потребує нового розгляду в польській історіографії. Дослідження ведуться на основі архівних матеріалів, досліджуються та порівнюються згадки про І. Мазепу як в українських джерелах так і в польських, російських і т.д. Істориків цікавить постать Мазепи не тільки, як політика і українського державотворця та мецената, але і як героя літературних творів, легенд тощо.

Літературно-мистецька історія Мазепи, вимагає нового розгляду й упорядкування, що дає нагоду замислитись над складними проблемами ідейних уявлень і позицій не лише періоду романтизму, але й часів значно пізніших. У біографії Івана Мазепи, на думку польських авторів історіографію цікавить два факти із життя Мазепи. Він постійно є живою постаттю, яка пробуджує цікавість та хвилювання. Перший – то роман з чужою дружиною, що скінчився архіромантичною карою, виконаною зрадженим чоловіком. Другий – то спроба повалення російської зверхності над Україною, зроблена за допомогою шведів, котра зазнала поразки внаслідок Полтавської битви 1709 р. Перший з тих фактів належить до сфери легенди, яка надовго зачарувала західний романтизм, другий – до сфери історії, що досі має дуже сильне і живе політичне забарвлення в Східній Європі [1].

Прагнучи, по можливості, цілісно розглянути образ Мазепи в європейській культурі, ми маємо взяти до уваги обидва суперечливі аспекти. Почнемо з подій, котрі стали підставою для міфів, про які розповіли незалежно один від одного троє мемуаристів: Ян Хризостом Пасек, Отвіновський, а також маркіз де Бонак, французький посол при дворі Станіслава Лєщинського. Отож у 60-х роках XVII ст. (Пасек уточнює дату 1663 роком, в чому, одначе, нема певності), перебуваючи в своєму маєткові на Волині (за Отвіновським: у воєводстві Белзькім), ще молодий Мазепа (народився він, ймовірно, 1639 р.) вплутався в роман з дружиною сусіда. Повідомлений про зраду, Фалібовський впіймав Мазепу й наказав його, нагого, прив`язати до коня, якого погнано на бездоріжжя. Отвіновський додає, що винуватця було попередньо вихльостано, вимазано смолою й обсипано пір`ям. Кінь, що ніс Мазепу, дістався, за Пасеком, до його володіння, а за Отвіновським – до якогось містечка під час ярмарку, збуджуючи зрозуміле здивування і страх [2]. Обидва польські автори погоджуються, що компроментація Мазепи спричинила його виїзд на Україну, хоч, зрозуміло, жоден з них не стверджує, що заніс його туди кінь –

знаряддя помсти, яке стало пізніше одним з важливих елементів легенди.

Окрім того, поверхового, сприйняття постаті Мазепи, існує інше, значно глибше. Мазепа – то бунтар, байронівський "шляхетний злочинець", котрий в ім`я права кохання кинув виклик суспільному порядкові і зазнав за свій вчинок покарання. Любов до волі і поразка в боротьбі з силами зла виводять його на роль митця, Прометея, який поліг жертвою на вівтарі ідеалу.

У романтичній уяві польських істориків рішуче переважає Мазепа молодий над Мазепою старим. Домінує Мазепа – нещасливий коханець над Мазепою-політиком. Натомість, зовсім інакше уявляється та пропорція в традиції трьох народів, безпосередньо пов`язаних з історією гетьмана: у традиції польській, українській і російській. В усіх трьох випадках історія любові та кари є тільки другорядним чи просто незручним (хоч і з різних причин) епізодом. Вражає убогзство літературних, а особливо художніх опрацювань теми, яка нас цікавить. На перший план тут висувається політична роль гетьмана, яка оцінюється як у XVIII, так і в XIX, XX, XXI століттях в аналізі відносин України та Росії. З того ж погляду, поглиблений аналіз образу Мазепи в культурах східноєвропейських народів виходить за межі компетенції та інтересу історика мистецтва. Нижчезазначені зауваження складають лише її обрис, головне, прагнення зрозуміти передумови відхилення байронівської легенди поляками, росіянами й українцями. Найменше емоційних елементів містить польська точка зору. Збігнєв Рашевський вважає, що Мазепа не відіграв в історії Польщі значної ролі ані в позитивному, ані в негативному сенсі. (Польським народним героєм він міг би стати, коли б здійснив повернення Козаччини до Речі Посполитої, до чого він зобов`язався в 1708 р., що, однак, напевно, не було справжньою метою його політики). Постаттю гетьмана цікавилась, зрозуміло, польська історія політична і побутова (проте значною мірою з огляду на популярність "Мемуарів" Паска) [3]. Незважаючи на популярність Байрона, поему котрого було видано 1843 р. в перекладі Антонія

Едварда Одиньця та 1806 р. в перекладі Міхала Ходжкі, романтичний міф Мазепи знайшов, одначе, в Польщі, радше, слабке відображення. Польська традиція зберегла історію Мазепи у версії, відмінній від ідеалізованої стилізації Байрона. Збігнєв Рашевський вважає, що Байронівський Мазепа, герой цілої романтичної Європи, не зміг би увійти до пантеону польського романтизму.

Польські дослідники Залєський, Словацький і Бєльовський прагнули, хоч і різними засобами, однієї й тієї ж мети. У своїх роботах, вони трактують його як борця за волю України. За їх розумінням, політика гетьмана була слушна, а молодість національного героя належало очистити від елементів, що плямували постатів. Польські історики були при тому так послідовні у своєму прагненні, що без вагання показали в рішуче негативному світлі російську сторону, яка брала участь в історії Мазепи [4].

Російська позиція однозначна. Мазепа – то зрадник, проклятий церквою, засуджений історією. Постать Мазепи інтригувала притому в особливий спосіб російських письменників, що чудово передає авторський коментар Пушкіна до його Полтави: Мазепа є однієї з найбільш гідних уваги постатей тієї епохи. Деякі письменники бачили в ньому героя свободи, нового Хмельницького. Історія викриває його як людину, жадібну до влади, заскорузлу в облуді та злочинах, як зрадника Петра і клятвопорушника Карла після його поразки [5]. Однак, більшість українських і польських істориків не погоджуються із твердженнями російської історіографії. На їх думку не можливо заперечувати факти, що свідчать про І.Мазепу як талановитого політика, мецената та патріота Української держави.

Досліджуючи життя та діяльність видатного українського гетьмана І. Мазепи сучасні польські історики намагаються відійти від однобоких стверджень радянської історіографії щодо особистості І. Мазепи та його діяльності. На мою думку, їх цікавить Мазепа як герой легенд та літературних творів, а не політичний

діяч. Слід відзначити, що в новітній період зріс значний інтерес польських істориків до архівних матеріалів, вивчення культурної і меценатської діяльності українського гетьмана. Завдяки спільним зусиллям українського та польського урядів науковці обох країн мають реальну можливість працювати з документами, які зберігаються на території Польщі. На перспективу в 2009 році планується польськими істориками та джерелознавцями надрукувати в Польщі декілька праць, що містять цікаві сторінки життя та діяльності І. Мазепи. Ці дослідження побачать світ, як польською та українською мовами. Польською стороною заплановано декілька спільних українсько-польських конференцій, де наші українські історики матимуть змогу обмінятися думками щодо загадкової постаті І. Мазепи.

1. Rylejew K. Dumy, tlum. L. Sieninski. – Krakow, 2005. – 115 s.
2. Островський Я. Мазепа поміж романтикою та політикою // Хроніка. – 2000 – 2005. – № 1 – С. 12.
3. Журавлев Д. Мазепа: людина, політик, легенда. – Х., 2007. – 380 с.
4. Павленко С. Іван Мазепа як будівничий української культури. – К., 2005. – 300 с.
5. Крупницький Б. Гетьман Мазепа та його доба. – К., 2001. – 238 с.

Олена Пшенишна

(м. Київ)

ДУХОВНА РЕАБІЛІТАЦІЯ І. МАЗЕПИ В КОНТЕКСТІ РЕЛІГІЙНОЇ ПОЛІТИКИ УРЯДУ ПАВЛА СКОРОПАДСЬКОГО 1918 Р.

В період незалежності нашої держави інтенсивно розпочалися спроби дослідження достовірного та об'єктивного процесу в переосмисленні власної історії. Одним із таких питань є тема

анафеми І. Мазепи, яка була накладена за вимогою Петра І Православною церквою в 1709 р.

Зрозуміло, що твердження радянських та російських дослідників абсолютно відрізняються від поглядів сучасних українських істориків. В українській історіографії все частіше піднімається питання про законність накладання анафеми на українського гетьмана у XVIII ст. Однак питання духовної реабілітації І. Мазепи, як однієї з перших спроб зняття прокляття з гетьмана, за правління уряду П. Скоропадського в 1918 р. є недостатньо дослідженим.

Деякі аспекти цього питання відображенні, насамперед, в спогадах учасників подій Д. Дорошенка [1], Д. Донцова [2], Є. Чикаленка [3] та ін. Інформація в їхніх працях доповнена заміткою з тогочасної газети "Нова Рада" [4]. А от сучасні історики практично не приділили уваги темі зняття церковної анафем з І. Мазепи в період Гетьманату в 1918 р. Тому метою даного дослідження є висвітлення спроби духовної реабілітації І. Мазепи в контексті церковної політики уряду П. Скоропадського в 1918 р.

З приходом до влади П. Скоропадського 29 квітня 1918 р. та утворенням його уряду, серед важливих завдань Кабінету Міністрів було проведення релігійної політики. Ще в законі "Про тимчасовий державний устрій України", який було оголошено в день приходу до влади Гетьмана, було внесено окремий розділ "Про віру". Взагалі Міністерство Ісповідань було вперше утворене саме за правління П.Скоропадського, оскільки попередній уряд Центральної Рада не бачив необхідності в підтримці духовенства та утворенні відповідного міністерства [5].

На пост Міністра Ісповідань було запрошено професора університету Св. Володимира, церковно-громадського діяча В. Зіньківського. Основним завданням міністра було проведення реформ в церковному житті Української Держави, утворення широкої автономії Української церкви. Для досягнення поставленої мети на початку липня 1918 р. міністр скликав Всеукраїнський Церковний Собор. На зібранні утворилися дві течії: з одного боку – прихильники

автокефалії, яких була меншість, а з другого – прибічники московського патріархату. Незважаючи на протест міністра В.Зіньківського, з порушенням усіх правил було незаконно виключено з Собору Українську Церковну Раду, що складала меншість Собору. На Всеукраїнському Соборі новим митрополитом Київським та Галицьким було обрано Антонія. Він займався реакційною діяльністю проти українських єпархій і неприхильно ставився до ідеї української незалежності. 9 липня 1918 р. був ухвалений також статут про тимчасову Найвищу Управу Православної Церкви в Україні. В його першому пункті чітко було вказано лише про автономію церкви в Українській Державі, яка обов'язково перебувала в канонічному зв'язку з Патріархом Всеросійським [6].

В. Уляновський в своєму дослідженні підкреслює, що В.Зіньківський займав подвійну позицію, виступаючи за нерозривний союз України з Росією, але на федеративних засадах з врахуванням особливостей України. А послідовна й виважена діяльність міністра була спрямована саме на підготовку церковної автокефалії. Окрім того, йому вдалося так організувати справу, що поступово Міністерство взяло під контроль розв'язання всіх найважливіших проблем церковного життя. Не менш важливим завданням для В. Зіньківського було й те, що "міністр не лише розумів і декларував завдання українізації Церкви, а й розробив основні її напрями та послідовно втілював відповідні проекти в життя" [7].

В напруженому розвитку релігійних подій Міністерство Ісповідань за підтримки Гетьмана намагалося провести самостійні від Москви перші кроки в своїй діяльності, Як зазначав у своїх спогадах Д. Донцов, 9 липня П. Скоропадський викликав його з приводу "плянованого мазепинського обходу", який був призначений на 10 липня 1918 р., та панахиди, що мала відбутися у соборі Св. Софії. Численні українські кола в Києві планували урочисто відсвяткувати річницю Полтавської битви та увіковічнити учасників битви і гетьмана І. Мазепу, який виступив у так званому

"протиросійському зриві". Сам гетьман підкреслював, що він особисто взяв би участь в панахиді, якби на ній було присутнє вище духовенство. Гетьман змусив навіть митрополита Антонія відіслати телеграму до московського митрополита Тихона, щоб той зняв прокляття з І. Мазепи [8]. Однак, достовірно невідомо чи була відправлена така телеграма.

У своїх спогадах Д. Донцов детально відобразив ситуацію, що склалася в оточені П. Скоропадського та відношення самого гетьмана до подій напередодні панахиди по І. Мазепі. Під час розмови Д. Донцова з гетьманом останній показав йому "Ілюстровану Історію України" М. Грушевського, яку він прочитав. Відомо, що в ній автор негативно відносився до І. Мазепи: підкреслював його "відчуження від народу", що "він викликав гнів і ненависть серед народу", якого він тримав лише "страхом", що народ "не любив його і не вірив йому" й т. і. П. Скоропадському було дивно почути слова Д. Донцова, знаючи, що М. Грушевський належав до українського демократичного табору [9].

Потрібно віддати належне гетьману П. Скоропадському, який мав власну думку стосовно висловів про правдивість поняття зрадництва І. Мазепи серед його оточення.

Не можна не погодитися з думкою Д. Донцова, який стверджував, що М. Грушевський суперечив у своїй праці сам собі. Якби до І. Мазепи все українське населення дійсно відносилося б так негативно і він мав "погану славу", то українці скористалися б першою нагодою знищити його або хоча б не допустити на тривалий термін до влади. Далі в своєму дослідженні М. Грушевський пише про те, що на боці виступу Петрика проти І. Мазепи були лише "самі татари", а от "січове товариство не пристало до Петрика, … його листи, розіслані в пограничні місця українські, теж не мали впливу" на українське населення. За словами Д. Донцова, такий виклад в дидактичній і аксіоматичній формі бачення історичних подій за гетьманування І. Мазепи призвів до того, що багато хто

опрацьовуючи працю М. Грушевського був "збаламучений" такими висновками автора [10].

Коли розпочалася кампанія по проведенню панахиди по гетьману І. Мазепі в 1918 р. російські кола продемонстрували гетьманові ставлення М. Грушевського до І. Мазепи, який був "авторитетом демократичного українського табору" [11].

Проросійські політичні кола були проти зняття анафеми з І. Мазепи і святкування річниці Полтавської битви та схиляли до такої ж думки самого П. Скоропадського. Однак гетьман підтримав ініціативу товариства "Батьківщина" і намагався вплинути на проведення свята. Насамперед, питання панахиди по І. Мазепі було обговорене в Раді Міністрів Української Держави.

На засіданні уряду 9 липня 1918 р. було заслухано позачергове повідомлення голови Ф. Лизогуба про те, щоб 10 липня в Софіївському соборі провести панахиду по гетьману І. Мазепі. Головним ініціатором молебні виступив клуб "Батьківщина", головою якого був генерал Греків. Кабінет Міністрів прийняв рішення зробити 10 липня національним святом і відмінити всі заняття в державних закладах. А от митрополит Антоній висловив думку, що в зв'язку з прокляттям Івана Мазепи панахиду проводити не можна. Проте владика Антоній вважав прокляття гетьмана несправедливим і взяв на себе відповідальність за його зняття. Після довготривалої дискусії на засіданні Кабінету Міністрів неофіційно було прийнято рішення, що присутність членів керівництва на панахиді по І. Мазепі буде "небажаною" для представників уряду [12].

Д. Донцов у своїх спогадах зазначив, що після засідання уряду він зустрівся з Д. Дорошенком – міністром закордонних справ, який на засіданні виступав з пропозицією піти на панахиду, однак його думку до уваги не взяли [13].

Відомо, що в призначений день український митрополит панахиду не проводив, а замість нього службу провів єпископ Черкаський Назарій та ще кілька священиків. Відмову проводити службу митрополит Антоній обґрунтував тим, що на І. Мазепі ще досі лежить

анафема, накладена Синодом, яку може зняти лише всеросійський патріарх, а без його дозволу таку церемонію все ж таки проводити не можна [14]. Зрозуміло, що митрополит Антоній скоріш за все побоявся взяти на себе відповідальність за зняття анафеми і не хотів позбутися свого призначення, яке йому надав московський патріарх Тихон. Зняття Антонієм прокляття з І. Мазепи свідчило б про те, що важливі церковні питання не потрібно узгоджувати з московським патріархатом, а це в свою чергу демонструвало б про конкретну заяву митрополита у справі автокефалії української церкви. А як відомо, митрополит Антоній не був прихильником автокефального напряму розвитку української православної церкви.

Оскільки митрополит Антоній службу не проводив, на панахиду, крім членів уряду, не прибув і сам П. Скоропадський. Урочиста подія відбулася йбез керівництва держави. На панахиду прийшла значна маса населення, яка була і на кладовищі, і на площі біля собору Св. Софії [15].

Під час богослужіння біля собору зібралася велика кількість людей. Незважаючи на заборону будь-яких заходів на вулиці, німецький комендант все ж таки дозволив зібрання. Під час молебні людей біля собору охороняв наряд кінної варти з 40 осіб, піша варта з 125 осіб та 150 осіб німецьких солдатів. [16].

На сторінках тогочасної газети "Нова Рада" було вміщено повідомлення про те, що організатор святкування роковин Полтавської битви товариство "Батьківщина" просило прийти на відзначення цієї події з національними прапорами, а члени товариства мали надіти жовто-блакитні стрічки на ліву руку. Така демонстрація патріотизму мала показати всьому світу як український народ вміє шанувати пам'ять своїх національних героїв [17].

Після закінчення урочистої частини всі люди з прапорами вийшли на площу і з піснею "Ще не вмерла Україна" рушили до Хрещатика. Але німецькі війська не дозволили маніфестантам продовжити свій похід й вони направилися до пам’ятника Б. Хмельницького, а потім до Михайлівського собору [18].

Яскравий приклад любові до своєї батьківщини простежувався у проспіваному учасниками зібрання українському гімні, який вони виконали біля собору Св. Софії стоячи на колінах [19]. Після закінчення молебні 10 липня о 8 годині вечора всі бажаючі змогли прослухати лекцію Д. Донцов на тему "Мазепа і мазепинство", яка відбулася в клубі "Родина" [20]. Лекція в клубі пройшла успішно [21].

Незважаючи на всі заходи, які були заплановані й успішно проведені 10 липня 1918 р., на панахиді по І. Мазепі серед населення вже почала зароджуватися антигетьманська агітація. В своїх спогадах відомий громадський діяч Є. Чикаленко зазначив, що на площі Св. Софії були присутні деякі члени Центральної Ради (М. Ковалевський, С. Петлюра, М. Шаповал, М. Устимович та ін.) і значна кількість громадських діячів. Люди на площі носили на руках С. Петлюру, вигукуючи при цьому слова: "Слава гетьманові Петлюрі!" й взагалі С. Петлюра став самою популярною особою в Українській Державі на той час [22].

Д. Донцов зазначав, що спроба святкування двохсотої річниці Полтавської битви відбулася ще десять років назад в 1908 р. у Львові на студентському з'їзді. Під час виступу Ю. Бачинського, відомого громадського діяча, публіциста, члена галицької української радикальної партії, його антиросійські погляди по відношенню до України і її національних героїв негативно зустріли соціалісти, які вважали його виступ "шовіністичним" та компрометуючим [23]. Даний приклад свідчить про те, що переосмислення історичних подій щодо Полтавської битви та постаті І. Мазепи, здійснювалася українцями ще в період царської Росії. Проте свідоме українське населення не мало ніяких прав виступати з подібними заявами чи вимогами про визнання своїх національних героїв. І лише під час правління П. Скоропадського та його уряду, незважаючи на те, що більшість членів Кабінету Міністрів, які за національними і політичними інтересами відносилися до проросійського табору, українці все ж таки змогли увіковічнити своїх героїв.

Для об'єктивного дослідження питання про законність накладання анафеми на І. Мазепу слід уточнити дані про церковне поняття анафеми. Як відомо, "анафема" – це церковне прокляття, відлучення від церкви, що вважалося найвищим покаранням за злочин проти церкви. Підставою для анафеми могло бути порушення науки віри чи моралі (кровозмішення, єретицтво тощо). Взагалі, в церкві існувало два види відлучення: неповне та повне. Перше вважалося "лікувальним" або тимчасовим, а друге – "смертельним" або вічним. Повне відлучення накладалося на єретиків та порушників християнської моралі при умові, якщо їхня провина була доведена. Якщо ж звинувачені не визнавали своєї провини і наводили аргументи на свій захист, то таких людей не можна було відлучати від церкви. Анафема, накладена без добровільного визнання винним своєї провини, була незаконною, а тому і не дійсною [24].

Безсумнівним є той факт, що навряд чи в гетьмана І. Мазепи запитали про його згоду щодо накладання анафеми. Та й взагалі церковний суд і розслідування законності прокляття гетьмана в цій справі були упущені.

У Московській державі анафема часто накладалася за політичні злочини, за посягання на царську владу. Церквою так були проклятті Г. Отрєп'єв, Т. Акундинов, С. Разін, О. Пугачов та ін. [25]. Таке нововведення Московського патріархату, в перелік злочинів у накладанні анафеми, не відповідало церковним канонам християнської церкви. Тому такі прокляття були недійсними і незаконно накладеними на багатьох історичних постатей. Таку ж церковну анафему отримав й І. Мазепа, а тому вона була і є недійсною. Однак офіційної постанови Православної церкви про зняття анафеми не існує й досі.

Згідно канону, знімати прокляття має лише та церква, яка її й накладала. І хоча в 1994 р. Українська православна церква Київського патріархату видала офіційну постанову про зняття анафеми з І. Мазепи, цей акт залишається лише одностороннім. Для повного зняття прокляття таку постанову має прийняти лише Собор

Російської Православної Церкви [26]. Однак навколо цього питання виникає ряд історичних нюансів (необізнаність і некомпетентність московського патріархату в цій справі, а також і те, що анафема накладалася начебто єдиною на той час церквою, а тому і зняття прокляття не можна перекладати лише на російську православну церкву та ін.) та сучасних політичних особивостей, які гальмують завершення цієї справи та залишають його актуальним в сучасній історії України.

Таким чином, уряд П. Скоропадського, сам гетьман та вище українське духовенство, які не приймали участі в панахиді по І. Мазепі, скомпрометували себе перед українським населенням у важливому питанні стосовно підтримки Гетьманату. Сперечаючись в складних церковних питаннях, що виникли між українським духовенством, державне керівництво не змогло відстояти власну державну позицію в питанні зняття прокляття з І. Мазепи та не пішло проти волі Московського патріархату. Тому уряд і не зумів підтримати українське населення в реабілітації їхніх національних героїв. Таке відношення Ради Міністрів було одним із чинників, які згодом, за підтримки більшовиків, призвели до невдоволення та виступів проти уряду Української Держави, і самого гетьмана.

Однак позитивним моментом є те зняття анафеми і проведення панахиди по І. Мазепі та учасниках Полтавської битви за участю і підтримки єпископа Назарія в Українській Державі 1918 р. Це говорить про вдалий крок свідомого українського прошарку населення в збереженні пам'яті про національних героїв України та спробу перегляду власної історії. Незважаючи на подальші спроби зняття анафеми з І. Мазепи в 1932 р., 1933 р., 1959 р. та 1992 р., саме в 1918 р. за правління уряду П. Скоропадського була перша офіційна спроба на державному рівні зняти прокляття з відомого українського гетьмана.

---

1. Дорошенко Д. Історія України, 1917 – 1923: В 2-х т. – Т. ІІ: Українська Гетьманська Держава 1918 року. – К., 2002.

2. Донцов Д. Рік 1918, Київ. – К., 2002.
3. Чикаленко Є. Щоденник. – Том II. (1918 – 1919). – К., 2004. – С. 84 – 86.
4. У Київі. Панахида по гетьманові І. Мазепі // Нова Рада. – № 110. – 10 липня. – С. 3.
5. Дорошенко Д. Вказ. праця. – С. 221, 224.
6. Там само. – С. 226, 228.
7. Ульяновський В. Церква в Українській Державі 1917 – 1920 рр. (доба Гетьманату Павла Скоропадського). – К., 1997. – С. 18, 30 – 32.
8. Донцов Д. Вказ. праця. – С. 63 – 64.
9. Там само.
10. Там само.
11. Там само.
12. Центральний державний архів вищих органів влади та управління в м. Києві. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 60 – 61 зв.
13. Донцов Д. Вказ. праця. – С. 152.
14. Чикаленко Є. Вказ. праця. – С. 84 – 86.
15. Там само.
16. Україна: Хроніка XX століття. Довідкове видання. Рік 1918. / Авт. кол. О. Андрощук, О. Бажан, Г. Басара, Н. Барановська, О. Бойко та ін. – К., 2005. – С. 261 – 262.
17. "У Київі. Панахида по гетьманові І. Мазепі" // Нова Рада. – № 110. – 10 липня. – С. 3.
18. Чикаленко Є. Вказ. праця. – С. 84 – 86.
19. Україна: Хроніка XX століття. Довідкове видання. Рік 1918. / Авт. кол. О. Андрощук, О. Бажан, Г. Басара, Н. Барановська, О. Бойко та ін. – К., 2005. – С. 261 – 262.
20. "У Київі. Панахида по гетьманові І. Мазепі" // Нова Рада. – № 110. – 10 липня. – С. 3.
21. Донцов Д. Вказ. праця. – С. 197.
22. Чикаленко Є. Вказ. праця. – С. 84 – 86.

23. Донцов Д. Вказ. праця. – С. 197.
24. www.mazepa.name/history/anafema.html
25. Там само.
26. Там само.

Валерій Глушук
(м. Київ)

ПОЛІТИЧНЕ ТА ВІЙСЬКОВЕ МИСТЕЦТВО ІВАНА МАЗЕПИ В ПАТРІОТИЧНІЙ БОРОТЬБІ ЗА ІДЕЮ ТА НЕЗАЛЕЖНІСТЬ УКРАЇНИ

В історії України важко знайти особу, навколо якої до цього часу точаться гострі суперечки, переплітаються протилежні думки. Більше двох століть кожен рік, у першу неділю великоднього посту в усіх державах Російської імперії проклинали Івана Мазепу, проголошували йому анафему. У радянські часи його ім'я згадувалося тільки з лайливими епітетами, образ його змальовувався виключно чорною фарбою.

Дослідженням його життя, військової, творчої, політичної та державної діяльності, займалися такі вчені, військовики та журналісти, як В. Шевчук, В. Смолій, Г. Нудьга, В. Січинський, М. Грушевський, О. Субтельний, Ю. Мицик, Б. Сушинський та багато інших.

Однак той факт, що в загальному огляді наукових досліджень та статей цих авторів не виявлено робіт, які б впритул торкалися особливості розвитку політичного та військового мистецтва Івана Мазепи в його патріотичній боротьбі за незалежність України, спонукав автора працювати саме над цим питанням і в цьому напрямку.

Автор поставив за мету визначити історичні, політичні, військові, соціальні, економічні та інші умови в Україні, їх вплив на розвиток подій та діяльності гетьмана України Івана Маземи, його політичне та військове мистецтво.

Державний діяч і політик найвищого гатунку, найвправніший дипломат тодішної Європи, полководець і водночас поет, у поезії якого найсильнішими були патріотичні мотиви, уболівання за долю України. Різноманітна природна обдарованість поєднувалася в ньому з високою освіченістю.

Гетьман Іван Мазепа намагався зробити з України європейську державу, підняти та зміцнити значення й престиж гетьманської влади, яка за десятиріччя руїни зазнала страшної девальвації. Жодний із гетьманів не зробив так багато, як Мазепа для розвитку культури та духовності українського народу. Спроба Івана Мазепи вирвати Україну з-під московського ярма, реалізувати велику ідею незалежної самостійної Української держави зазнала поразки. Але протягом трьох століть ця ідея жевріла в серцях найкращих синів і дочок українського народу.

Саме Мазепа виплекав ідею самостійної, незалежної української держави, підняв цю ідею на височінь загальнонаціональної історичної мети. Мабуть, неможливо з'ясувати, коли виникла і як розвивалася ця ідея в Мазепи. Завжди дотримуючись принципу сього улюбленого автора Ніколо Макіавеллі – "таємниця – це душа справи", він виношував свої ідеї, довго приховуючи власні наміри від усіх [1]. Мазепа поводив себе надобережно, оскільки ризик був величезний в умовах складної політичної й військової ситуації в Україні. Саме в часи руїни він повернувся на Батьківщину й залишився там назавжди.

Пройшовши уявно за Мазепою, його життєвим шляхом, можна визначити умови та обставини, в яких формувалася й діяла ця незвичайна особистість, пізнати витоки його патріотизму. Корені сучасної незалежної України повною мірою лежать у великій ідеї Мазепи.

Іван Степанович Мазепа-Коледінський народився в шляхетській православній сім'ї в селі Мазепинці, що поблизу Білої Церкви. Рік народження з точністю не відомо, існують дати від 1629 р. по 1644 р. [2]. Разом з тим, встановлено, що майбутній гетьман народився близько 1640 р. [3], найімовірніше це сталося 1639 р. Батько гетьмана

Степан-Адам Мазепа служив у Богдана Хмельницького. Мати його, Марина-Магдалина, зі старого шляхетського роду Мокієвських, належала до видатних жінок. Втративши чоловіка, вона віддалася громадським та церковним справам. З 1686 р. була ігуменією Києво-Печерського Вознесенського монастиря. До смерті, в 1707 р. була дорадницею сина-гетьмана. Мати Івана Мазепи відіграла досить помітну роль у громадському та релігійному житті України того часу, була жінкою освіченою, сміливою й свідомою патріоткою. Відомо, що була в Мазепи і сестра Олександра, повагу та любов до якої, а також до своїх племінників Івана Обідовського та Андрія Войнаровського він проніс все своє життя [4].

Щодо його дитячих років, то можна лише уявити собі атмосферу, в якій він зростав у добу постійних боїв козаків із Польщею. Ще змалку навчався їздити верхи на коні, володіти шаблею, засвоїв всі ті військові справи, які вабили козаків, оскільки належав до інтелігентної козацької родини.

Виховувався І. Мазепа і в дворі польського короля Яна Казимира, закінчив освіту за кордоном. Своє навчання продовжував до 50-ти років. Спочатку потяг до знань привів його до Київського колегіуму, пізніше до Варшави, де навчався в єзуїтській школі, потім до Нідерландів, Італії, Німеччини, Франції. В Західній Європі Мазепа навчався артилерійській справі. Саме в цей час і сформувалися основні моральні, військові і ділові принципи, ціннісні орієнтири та глибокий розум Мазепи: здатність розпізнавати характери, знаходити з людьми спільну мову на будь-яку тему й одночасно залишатися розсудливим, хитрим політиком-дипломатом. Освіта, здобута в Київському колегіумі та в університетських центрах західноєвропейських країн, розвинула і розкрила талант Івана Мазепи розмовляти російською, польською, латинською, італійською, французькою й татарською мовами. Ось як висловлювався про Мазепу генеральний писар Війська Запорізького Пилип Орлик: “Ніхто не міг краще обробити людину, притягти її до себе. Не осягнувши з першого разу своєї мети, він не склав зброї, не кидав обробляти людину, аж доки не зробив її своєю.

Небіжчик Мазепа, – писав далі Орлик, – вельми гарно проводив розмову й любо було його слухати, все одно, з ким і про що говорив". А французький дипломат Жан Балюз зауважив: "Загалом він дуже любить оздоблювати свою розмову латинськими цитатами й щодо перфектного й досконалого знання цієї мови може реалізувати з найкращими нашими отцями єзуїтами. Мова його взагалі добірна й чепурна, правда, як розмовляє, бо більше любить мовчати та слухати інших" [5].

Як бачимо, особисті риси характеру, природна обдарованість та вдача свідчать про риси Івана Мазепи як воєначальника-гетьмана, де необхідні, насамперед, гострий розум, вміння триматися з підлеглими, бути психологом, знати та володіти тактикою застосування військ в різних видах бою, так і політика-дипломата – знання європейських мов, дотримуватися гнучкості та стриманості при розмовах і веденні переговорів. Про військовий талант Мазепи та мистецтво ведення бойових дій, на жаль, дуже мало прокоментовано в літературі, в основному – це сухі дати подій пов'язані з режимами сусідніх з Україною держав.

Ще при дворі польського короля він виявив великі політичні здібності і холодний розум дипломата. Згодом, перейшовши до козаків, був при гетьмані Іванові Самойловичі важливою особою – "на становищі тайного секретаря й камергера", а це могла виконувати людина з великим хистом. Мазепа відзначався не тільки розумом, а й хоробрістю, що найбільше довів, будучи згодом гетьманом. Коли намагався зміцнити кордони України [6].

Дуже цікаві свідчення про Мазепу як гетьмана і як європейськи освічену людину дав Жан Балюз у листі до короля 1704 р. Вони цікаві ще й тим, що французький дипломат був особисто знайомий з Мазепою: "…Він дуже поважаний у козацькій країні, де народ, загалом, свободолюбний і гордий, мало любить тих, що ним володіють. Привернув Мазепа козаків до себе твердою владою, великою воєнною відвагою й розкішними прийняттями у своїй резиденції для козацької старшини.

Розмова з цим володарем дуже приємна, він має великий досвід у політиці й, у протилежність до москалів, слідкує й знає, що діється в чужоземних країнах. Він показував мені свою збірку зброї, одну з найкращих, що я бачив у житті, а також добірну бібліотеку, де на кожному кроці видно латинські книжки [7].

Гетьман всіляко сприяв розвиткові артилерійської справи у козацькому реєстровому війську. В Батурині існували майстерні по виготовленню гармат. Саме за мазепинської доби стає регулярним виготовлення артилерійських знарядь в Україні. Маючи великий досвід інженера-фортифікатора, Мазепа у 1688 р. побудував Богородицьку фортецю на річці Самарі. В її будівництві брало участь 20000 козаків з шести полків.

Військове мистецтво гетьмана було на високому рівні. Своїм особистим прикладом, умінням та навичками воєначальника Мазепа піднімав дух свого війська, налаштовував його на перемогу. Щойно вступивши на гетьманство, І. Мазепа мусив взяти участь у війні Росії з Кримом. Вже 1688 р. було збудовано "городки" на Самарі, які мали бути базою подальшої війни, навесні 1689 р. почався новий похід на Крим. До 112-тисячного московського війська Голіцина долучився Мазепа.

В 1690-ті роки, коли Петро І почав наступ на татар і турків на чорноморському узбережжі й дуже потребував допомоги українських козаків, Мазепа не один рік водив козацькі полки на Південь. За наказом Петра І він опікувався будівництвом низки фортець уздовж Дніпра. Крім того, Мазепа постійно надавав Петру І поради щодо зносин із поляками та турками, за що одержав від царя величезні наділи земель в Україні, став другою після князя О. Меншикова особою, удостоєною щойно запровадженого ордена Св. Андрія [8].

Після великого Богдана, Мазепа вперше поставив особу гетьмана на рівень державного володаря, монарха. Недарма в народі побутувала приказка: "від Богдана до Івана не було гетьмана". Свою владу він ототожнював з могутністю держави.

У своїй зовнішній політиці гетьман відмовився від орієнтації на Польщу, Крим і Туреччину. Боротьба з Росією видавалась на той час безнадійною, тому тривалий час Мазепа просто продовжував лінію Самойловича, спрямовану на забезпечення максимально можливої автономії. Тому, найбільш вражаюча риса Мазепи як політика полягала в умінні захищати як власні, так і загальноукраїнські інтереси, зберігаючи водночас добрі стосунки з Московю.

На жаль, тільки в останні роки постать Мазепи зусиллями українських та світових істориків очищається від фальсифікаторського бруду, і перед нами вимальовується постать великого патріота своєї Батьківщини, непересічного державного діяча, високоосвіченої людини, поета і мецената, який, у надзвичайно складних умовах посилення російського колоніального гніту в Україні, проводив гнучку внутрішню і зовнішню політику. Звичайно, до оцінки діяльності гетьмана Мазепи потрібно підходити з історичного погляду і враховувати той фактор, що він діяв на території вже не незалежної, а лише автономної України. Спрямовуючи на Мазепу "благородний огонь нєгодованія", трактуючи історію з позицій нібито трудящих мас, критики українського гетьмана в той час скоромовкою говорили про діяння кріпосника номер один – Петра I. У цьому легко переконатись, якщо переглянути шкільні підручники з історії СРСР, де Мазепу змальовують у дусі сталінських настанов [9].

Про далекоглядність думок та патріотичність Мазепи, його довголітню терпимість у відносинах з Росією ми зможемо переконатись у яскравій промові, проголошеній до свого війська пред задуманою акцією. Переправившись з чотирма-шістьма тисячами козаків через Десну на з'єднання з армією шведського короля Карла XII 25 жовтня 1708 р. він сказав: "Братья, пришла наша пора; воспользуемся представившимся случаем: отомстим москалям за их долговременное насилие над нами, за все совершенныя ими жестокости и несправедливости, охраним на

будущия времена нашу свободу і права козацкия от их посягательств! Вот когда пришло время свергнуть с себя ненавистное ярмо й сделать нашу Украину страною свободною и ни от кого независимою. Вот к какой будущности я вас призываю. Вы, братья, верно достигнете зтой цели при вашем мужестве и при содействии шведского короля, который предлагает вам воевать против москалей вместе со шведами" [10].

Отже, незаперечним лишається той факт, що політичний крок Івана Мазепи у 1708 р. відбивав потаємні настрої частини козацького суспільства, яка прагнула бачити Україну незалежною державою. Високо патріотична, політична та військова акція, здійснена гетьманом, залишила глибокий карб на всьому суспільно-політичному організмі України не лише вісімнадцятого, але й наступних століть.

---

1. Шевчук В. Козацька держава. – К., 1995. – С. 183.
2. Энциклопедическій словарь. – Т. XVIII. – Лопари–Малолътніе преступники. Издатели: Ф.А.Брокгаузь (Лейпцигь), И.А. Ефронь (С.-Петербургъ). – СПб., 1896. – № 6. – С. 358.
3. Смолій В. Іван Мазепа // Володарі гетьманської булави. – К., 1995. – С. 385.
4. Там само. – С. 386.
5. Там само.
6. Нудьга Г. Республіка козаків. – К., 2005. – С. 60.
7. Січинський В. Чужинці про Україну. – Львів, 1938. – С. 61.
8. Субтельний О. Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. – К., 1994. – С. 21.
9. Мицик Ю. Невідомі документи Івана Мазепи // Памятки України. – № 6. – 1991. – С. 56.
10. Смолій В. Вказ. праця. – С. 396.

Алла Желєзко
(м. Київ)

ІСТОРИКИ-КРАЄЗНАВЦІ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XX СТ. ПРО МЕЦЕНАТСЬКУ ДІЯЛЬНІСТЬ ГЕТЬМАНА І. МАЗЕПИ

Історична постать Івана Мазепи назавжди залишилася в історії України і завжди буде в центрі уваги істориків. 300 років минає відтоді, як жив і діяв Іван Степанович Мазепа, гетьман України (1687 – 1709 рр.).

В історії України важко знайти особу, навколо якої вже стільки століть не вщухають пристрасті, лунають суперечливі думки. Сперечаються і фахові історики, і пересічні громадяни. В українській історіографії існує неоднозначність оцінок і характеристик щодо цієї постаті, його вчинків і долі. Але, всі вони сходяться на тому, що Іван Мазепа – це людина західноєвропейської культури, яка повернула шлях розвитку української культури туди, куди він прямував уже сам по собі, куди вів його Самойлович, починаючи будову Спаської церкви Мгарського монастиря, і будівництво якої вже закінчив Мазепа [1]. Найбільшого розквіту українське мистецтво досягло, після доби Руїни, саме за часів гетьмана І. Мазепи. Ці особливості й визначають актуальність теми наукового дослідження. Важливо розглянути культурницьку діяльність Мазепи через призму дослідження цієї сторони його життя істориками краєзнавцями першої половини XX ст.

Історіографія життя і діяльності гетьмана Івана Мазепи складається з широкого кола наукових робіт, які висвітлюють меценатську та культурно-освітню діяльність гетьмана.

Коло наукових робіт про меценатську діяльність гетьмана І. Мазепи досить широке. Особливої уваги заслуговують історичні дослідження істориків-краєзнавців першої половини XX ст., особливо 20-х років, які в історії краєзнавства прийнято вважати “золотим періодом”.

М. Грушевський у праці “Ілюстрована історія України” показує І. Мазепу як енергійного будівничого церков, зазначаючи, що

І. Мазепа щедро жертвував на духовні та просвітницькі цілі, ніби для того, щоб спростувати наклепи ворогів, що він людина чужа, окатоличена, "лях". І. Мазепа не тільки розгорнув величезне церковне будівництво, а й наділив українські монастирі і церкви багатими, розкішними іконами, коштовними предметами, "засвідчуючи скрізь перед очима народу свою набожність, відданість українській народності і культурі" [10].

Цінний матеріал залишив відомий історик-краєзнавець, дослідник Київської старовини початку XX ст. В.І. Щербина. У "Нарисах з історії Києва від приєднання його до Московської держави до початку світової війни і російської революції (1654 – 1914)" автор дослідив історію Києва за час перебування його під російською владою, поділивши на кілька періодів. У першому періоді "Київ у другій половині XVII в." В. І. Щербина дослідив, що Київ був осередком автокефальної української церкви. Саме у цей період Лавра, яка була патріаршою ставропігією, набула великого значення. На території Лаври І. Мазепа побудував три муровані церкви: "единой на вратах экономических Всех святых, другой Иоанна Кущника, на рогу от улицы стоячей, третьей Св. Онуфрия" [11] . Всі ці церкви існували і в 20-х – 30-х роках XX ст. Але церква Иоанна Кущника – восьмикутна вежа, яка знаходиться проти Теодосіївської церкви і яка віділяла Лавру від Вознесенського дівочого монастиря, де ігуменею була мати І. Мазепи, та церква Св. Онуфрія залишилися недобудованими. Також І. Мазепа побудував мур навколо Лаври.

Досліджуючи Лаврські архіви, В.І. Щербина прийшов до висновків що:

- І. Мазепа провів відновлювальні роботи Києво-Печерської Лаври;
- "свята брама" та Велика церква є останні й найдосконаліші будівлі церковного будівництва стилю українського бароко, який започаткував І. Мазепа;

- дзвіниця, побудована за часів І. Мазепи, є перша у Києві споруда так званого “академічного стилю”, пізніше названого “ампір”.

Також В.І. Щербина, дослідивши Лаврські архіви, встановив прізвища головних творців, які відновлювали Лавру. Це Іоганн Готфрід Шедель, який побудував дзвіницю; Юзеф Білінський, який тинькував та робив ліпні роботи у Великій церкві та архімандричих покоях, і Василь Стефанович, що працював над Святою Брамою [12].

Визначний учений-емігрант, архітектор, історик мистецтва В.Ю. Січинський (1894 – 1962) присвятив своє життя вивченню пам’яток культури в Україні. Особливе місце у науковому доробку В. Січинського займала постать гетьмана І. Мазепи, його культурницька діяльність та меценатство.

В.Ю. Січинський досліджував особливості стилю бароко. Результатом його дослідження була праця «Українська архітектура», в якій він встановив, що пік творчості українських митців розпочався в другій половині XVII ст. та досягнув найбільшого розквіту в добу гетьмана І. Мазепи. Дослідник виявив чинники, які впливали на новий характер української архітектури. Перший чинник – це старі традиції мурованого будівництва, започаткованого в княжу добу; другий – дерев’яне народне будівництво. Перший тип будов постав зі сполуки тринавної церкви, яка була здавна пристосована до літургічних потреб східної обрядовості – із західним і базилічним типом барокко, який був близький до візантійсько-української базиліки. Автор виявив, що до таких оздоб належать великі церкви в Бережанах, Троїцька церква в Чернігові , собор Мгарського монастиря біля Лубен, будівництво якого розпочав гетьман І. Самойлович у 1682 р., та дві будови гетьмана І. Мазепи у Києві – Михайлівський собор (1690 – 1694) і Братська церква Академії (1695). У своїй праці автор зазначає, що хоч у цих будовах у більшій мірі помітний західноєвропейський вплив, але окремі форми й деталі, декорація виконані в оригінальних формах, які почерпнуті з народного, сільського мистецтва. Особливої краси і своєрідності мали

форми бань, яким не було рівних у Європі. За таким стилем І. Мазепа продовжує перебудовувати й розбудовувати старі церкви у Києві: Софійської кафедри (1691 – 1705), головної церкви Лаври 1695 р., Михайлівського монастиря, Михайлівської церкви Видубецького монастиря тощо [13].

Визначний український історик мистецтва і театру Д. Антонович окреслив добу гетьманування І. Мазепи як "другу золоту добу українського мистецтва" після великодержавної доби Володимира Великого та Ярослава Мудрого. Дослідивши будівницьку діяльність І. Мазепи, Д. Антонович прийшов до висновків: якщо порівняти дільність меценатів української культури до гетьманування І. Мазепи, то "Мазепа осяг ту перевагу, що йому першому від століть вдалося витиснути на тій культурі печать своєї буйної, глибокої, а при тому чітко окресленої індивідуальності" [14]. Будівлі, будовані І. Мазепою, носили на своїх фасадах не тільки герби гетьмана, а й познаки "мазепинського" стилю.

Дослідник М. Голубець дослідив, що у будівництві за часів І. Мазепи виокремилися два напрямки. Один, у будівлях – українізує західноєвропейську барокову базиліку, другий – барокізує конструкцію української дерев'яної архітектури, перекованої з сільського дерева на столичний камінь. У дусі барокової мальовничості І. Мазепа добудував Спаську церкву Мгарського монастиря, в тому ж дусі він побудував Богоявленську церкву на Подолі й Миколаївський собор на Печерську. Будівничим обох церков був архітектор Ф. Старченко.

До будівель другого типу Мазепиної доби належить збудована ним у 1696 – 1698 рр. церква Всіх Святих на "економічній" брамі Печерської лаври.

Саме гетьману І. Мазепі й митрополитові Ясинському завдячує своїм остаточним бароковим оформленням Київська Софія.

У 1690-ті роки старий домініканський костьол у Києві було перебудовано на Петропавлівську церкву, причому було розгорнуто всю пишноту декоративних аксесуарів мазепинського бароко.

Коштами гетьмана на старій Кирилівській церкві у Києві збудовані чотири наріжні бані й пишний барокковий причілок на фасаді.

За часів І. Мазепи віджив свій вік традиційний іконопис, поступившись малярству в західноєвропейському розумінні цього слова; "при ньому вибилася з колодок технічного примітивізму й формальної нездецидованості українська гравюра" [15].

Отже, стиль в архітектурі остаточно оформився саме за гетьманування І. Мазепи, і став називатися "українським бароко" чи "українським стилем".

Таким чином, історики-краєзнавці першої половини XX століття своїми науковими дослідженнями зробили вагомий внесок в історичну науку взагалі та історичне краєзнавство зокрема, не дивлячись на те, що кілька століть дозволялося гетьмана І. Мазепу тільки проклинати, обливати брудом, паплюжити. Дослідники виявили та дослідили різні пам'ятники небувалої гетьманської прихильності до церкви і до всього того, що підходило під поняття національна українська культура.

---

1. Голубець М. Історія української культури / За заг. ред. І. Крип'якевича. – К., 2002. – С. 513.
2. Костомаров М. Історія України в життєписах визначних її діячів. – Львів, 1918. – 494 с.
3. Костомаров Н. Исторические монографии и исследования. – Т. XVI. – Мазепа и мазепинцы. – СПб., 1905. – С. 216.
4. Костомаров Н. Мазепа. – М., 1992. – С. 335.
5. Смолій В. Іван Мазепа // Визначні особистості в історії України. – Ч.1. – Київ, 2004. – С. 115 – 127.
6. Яковенко Н. Нарис історії України. – К., 1997. – С. 227.
7. Попович М. Нарис історії культури України. – К., 2001. – С. 264 – 265.
8. Ковалевська О. Іван Мазепа у запитаннях та відповідях. – К., 2008. – С. 199.

9. Плотнікова І. Прогулянки старим Подолом. – К., 2003. – С. 141 – 142.
10. Грушевський М. Ілюстрована історія України. – Донецьк, 2003. – С. 367.
11. Нові студії з історії Києва В. І. Щербини. – К., 1926. – С. 73 – 74.
12. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В Вернадського. – Ф. 10. – Спр. 15078 – 15079. – Арк. 67 – 105.
13. Січинський В. Українська архітектура // Українська культура / Лекції за ред. Д. Антоновича. – К., 1993. – С. 248 – 256.
14. Історія української культури / За загальною ред. І. Крип'якевича. – К., 2002. – С. 514.
15. Там само. – С. 515.

Вікторія Качмала
(м. Київ)

ВІДЛУННЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ ГЕТЬМАНА І. МАЗЕПИ НА ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ НА ПОЧ. XX СТ.

Іван Мазепа – велика постать української історії. Протягом багатьох років царська, а згодом радянсько-більшовицька історіографія чорнила та фальсифікувала його діяльність, свідомо деформувала картину 21-річного перебування на посаді гетьмана України. Сьогодні українська історіографія докладає чимало зусиль, щоб перебороти наклепи, заподіяні цій визначній історичній особі.

Більшість українських істориків, а за ними й свідома українська громада, оцінювала лише останній політичний акт – розірвання союзу з Москвою і договір з шведським королем. Натомість, очікування оцінки його внеску в розвиток України не відбувалося або було досить необ'єктивним. Тому сьогодні є потреба нам, нащадкам

великого патріота рідної землі, оцінити значення його соціальних та економічних реформ.

М. Костомаров в своїй монографії визнавав Мазепу цілковитим егоїстом та «воплощением лжи», даючи при цьому негативну характеристику гетьману, не намагаючись зрозуміти його справжні прагнення [1]. На думку М. Грушевського, соціальні реформи Мазепи не внесли нічого нового, «як і інші гетьмани, він йшов тільки загальною течією, опираючись на старшину, як на більш розвинену політичну верству суспільства» [2].

Пояснюючи процес ліквідації автономії Лівобережної України і перетворення її у звичайну провінцію Російської імперії, М. Грушевський пояснює цей процес так: «Це була тільки одна зі спроб знайти опору в якій-небудь зовнішній потузі, щоб звільнитися від Московського централізму» [3]. Досліджуючи соціальне становище селян, історик стверджує, що в універсалі 1701 р. Мазепа признає законною панщину – 2 дні на тиждень. «Особливим гнівом дихали люди на гетьмана Мазепу, – пише М. Грушевський, – з великою підозрою ставилися до всіх його вчинків» [4]. Недооціненим у працях видатного історика залишився великий внесок, що зробив гетьман у розвиток економіки та соціального життя населення.

Ступінь розробки окресленого питання, його джерельної бази та моделі дослідження становлять значний науковий інтерес. Перед сучасними українськими вченими виникає необхідність завершити ряд незакінчених досліджень та створити власні концепції бачення життя великого гетьмана. Багато тем з цього питання були порушені раніше. Свою думку щодо політичної діяльності гетьмана висловлювали В. Смолій, В. Борисенко, Т. Яковлєва (С.-Петербург, Росія), А. Жуковський (Париж, Франція), багато молодих вчених. Дослідники відкривають нові документи, що перебували поза увагою істориків понад 200 років, і роблять неоцінений внесок у розвиток історичної науки.

За правління І. Мазепи незважаючи на всі негаразди, неврожаї, стихійні лиха, епідемії народне господарство в Україні розвивалося.

Збільшення попиту на сільськогосподарську продукцію зумовило в значне розширення оброблюваних площ. Відбулося поглиблення спеціалізації окремих районів, що сприяло зростанню посіві технічних культур, зокрема тютюну, льону, коноплі, сталися зрушення в системах обробки грунту, це відбувалося на Чернігівщині, Полтавщині, Переяславщині. Головним заняттям населення чорноземної території України в XX ст. продовжувало залишатися землеробство і скотарство.

Нові явища особливо виразно виявилися в мануфактурному виробництві, яке розвинулося на базі дрібних селянських господарств і ремесел. Відбувалася руйнація старих виробничих відносин та заміна їх більш прогресивними – буржуазними. Такими сталими капіталістичними відносинами характеризувався на Лівобережжі і початок XX ст. У 1900 р. в Чернігівській губернії нараховувалось 198 промислових підприємства і 7 тис. робітників, через 10 років вже було 307 підприємств з 24.106 робітниками. Підприємств, де робітників було понад тисяча, налічувалось всього 4, до 20 чоловік – 183.

На першому місці за кількістю працюючих та по економічному значенню для країни були цукрові заводи. Вони забезпечували цукром все населення Російської імперії. Напередодні Першої світової війни валова продукція цукрових підприємств, на яких працювало близько 125 тис. робітників, оцінювалась в 220 млн. крб., а її питома вага в загальному обсязі промисловості України становила 16%. За даними часопису Всеросійського товариства цукрозаводчиків в Російській імперії налічувалося 316 цукрових заводів, на території України їх було 209. Вони виробляли понад 80 % цукру від загальноімперського обсягу. В Полтавській губернії діяло 13 підприємств, в Чернігівській – 12 [5]. Найбільшими цукровими заводами в Чернігівській губернії були в Крюківці, в Хут. Михайлівському, Ніжині, Березні, Парафієвці (Борзненського повіту). В 1908 – 1910 рр. ці підприємства виробляли продукції на 30

млн. крб. Площа цукрових плантацій займала 28,8 десятин землі, з них заводи засівали 7200 десятин [6].

В аграрній Чернігівській губернії ситуація була не на користь промисловості. Кореспондент газети «Переяслав», що виходила в Переяславі, надрукував такий матеріал: «Фабрично-заводська промисловість в нашому повіті майже відсутня. Лише в одному селі – Старому, знаходиться цукровий завод. Щорічно з нашого повіту тисячі людей вирушають на заробітки до Південних губерній, сподіваючись знайти хоч якийсь заробіток.

Однак, знайти там роботу вдається не всім, селяни Херсонської та Таврійської губерній самі потребують роботи і не впускають чужих» [7].

Загалом, на Чернігівщині та Полтавщині рівень зайшлого робітництва був досить низьким. Як вважав відомий дореволюційний дослідник М. Порш, їх кількість, «то піднімається, то падає в залежності від становища народного господарства. Губернії з відсталою промисловістю і нерозвиненою торгівлею з дрібноселянським сільським господарством вимагають дуже мало зайшлих робітників» [8].

В 1906 – 1907 рр. на цукрових підприємствах України було 80316 робітників, з них 65617 чоловіків, 10017 жінок, 1432 підлітків. Власники цукрових, переважно рафінадних заводів прагнули заміняти чоловічу працю жіночою і ще більш дешевою працею підлітків. Становище дітей, що навчалися чи працювали в різноманітних майстернях, чи на ремісничих підприємствах було вкрай незадовільне і тяжке. Скрізь спостерігалася жахлива антисанітарія, серед якої неповнолітнім дітям нарівні з дорослими доводилося працювати понад міру. Цей процес продовжувався в 1909 р. і особливо в роки промислового піднесення. Наприклад, з 1910 по 1914 рр. кількість чоловіків зросла з 227, 9 тис. до 273, 1 тис., а жінок – з 45, 6 тис. до 58, 6 тис. [9].

Водночас із зростанням цукрових заводів на території Чернігівської губернії розвивалася борошномельна та молочна

промисловості. За даними 1908 р. працювало 5500 млинів, які переробляли 14 млн. пудів зерна. Забезпечували населення молокопродуктами маслобійниці, вони були різноманітні: нові – з паровими двигунами та звичайні, які виробили в 1908 р. продукції на суму 1 млн.600 тис. крб. [10].

Крім названих підприємств, на Чернігівщині було 116 винокурних заводів. Вони виробляли 3 млн. відер спирту щорічно на суму 2 млн. 900тис. крб. Ці підприємства знаходились у Ніжині, Чернігові, Мглині, Конотопі. По виробництву сірників Чернігівська губернія займала перше місце в Російській імперії. В 1908 р. сірників вироблено 58 млрд. штук, до державної казни сплачено 3 млн. 200 тис. крб. Всі губернії Росії потребували Чернігівських сірників. В 1906 р. їх відправлено: в Кубанську обл. – 68 тис. пуд.; Херсонську губ. – 50 тис. пуд.; Донську обл. – 37 тис. пуд.; в Орловську губ. – 34 тис. пуд.; в Харківську губ. – 31 тис. пуд.; до Польщі – 32 тис. пудів.

Працювало на сірникових фабриках 3800 осіб, із них 600 неповнолітніх. Стан виробництва був жахливий: працювали в таких приміщеннях, що на думку земського санітарного лікаря Іванова, там і перебувати було неможливо. Через 20 хв. Роботи у працівників починалися головні болі, різко погіршувалося самопочуття. Цей стан викликала праця з фосфором. Робітники отруювалися фосфорною отрутою, що призводило до незворотних наслідків для людського здоров'я. За свіченнями лікаря, що оглянув 590 працівників підприємства, дізнаємось, що дуже постраждали від отрути підлітки. Їх працювало понад 100 осіб, всі були отруєні вже в дитячому віці: ясна набряклі, зуби чорніли, розхитувалися, згодом випадаюли. Щелепи та кістки обличчя мертвіли, зіниці розширені. При таких умовах праці люди заживо згнивали і вмирали від запалення мозку [11].

Після декількох років бурхливого розвитку промисловості почалася економічна депресія. Скоротилася кількість фабрично-заводських підприємств, зменшилась кількість робітників. У 1907 р.

не працювало 2991 підприємство, 1908 р. – 2979, 1909 р. – 2944, 1910 р. – 3057, 1911 р. – 3176 [12].

В пояснювальній записці до звіту Київського окружного інспектора за 1908 р. вказувалося, що в Чернігівській губернії кілька коноплетільних підприємств були закриті внаслідок посиленого вивозу за кордон сирої коноплі, яку скуповували англійські фірми [13].

В містах працювали підприємства, що забезпечували місцевих мешканців одягом, меблями, засобами гігієни, книжками та ін., цих підприємств у 1908 р. на Чернігівщині було 311. Вони були невеликі за кількістю працюючих та обсягом виробництва. Таких, що налічували до 20 робітників, було 185 (близько 58%). Найбільше підприємств було у губернському центрі: у 1906 р. тут, згідно списку міської управи, діяло 32 ремісничих приватних виробництв з незначною кількістю робітників. Серед них, крім друкарні, майстерні по виготовленню музичних інструментів, миловарного та книжкового заводів, не знаходимо нічого, що б нагадувало підприємство навіть своєю назвою. Це майстерні «домашнього одягу», головних уборів [14].

В Полтаві на початку XX ст. нараховувалось 32 промислових підприємств. Загальна вартість промислових виробів у цей час зросла в 6 разів і становила 23,6 млн. крб. Напередодні 1917 р. по всій Полтавській губернії діяло 39713 промислових підприємств, у тому числі по обробці металів і машинобудуванню – 3984, електростанцій – 8, паперових і поліграфічних підприємств – 118, по обробці мінералів – 612. Основна їх частина (87,5%) належала до харчової промисловості: ковбасне виробництво, цукрові заводи, млини, маслобійні, вино-горілчане виробництво. В 1890 р. у губернії було два цукрових заводи, в 1904 – чотири, в 1917 р. – сім. Губернія виробляла близько 6 млн. пудів цукру і за розвитком цукрової промисловості посідала четверте місце серед губерній України. Значного розвитку в губернії у цей час набула борошномельна промисловість, зосереджена головним чином в Кременчуці і в

Полтаві. В 1896 р. на Полтавщині нараховувалось 143 борошномельних підприємств. У 1916 р. їх налічувалося понад 300, і вони виробляли більше 100 млн. пудів борошна. Млини і крупорушки давали 59% продукції харчової промисловості губернії.

Вагоме місце в промисловості Полтавщини, як і Чернігівщини займало тютюнове виробництво. На початку XX ст. там працювало 1500 чоловік, в 1916 р. вироблялось біля 1,1 млн. пудів махорки і вищих сортів тютюну. Виробництвом спирту займались 63 гуральні. Продукція Карлівського і Павлівського спиртового заводів знаходила збут далеко за межами губернії. Набули поширення різні промисли, головним чином з виготовлення одягу і взуття, полотна, шкіряних та керамічних виробів, килимових вишивок, обробки дерева. Всі промислові товари та продукти збувались в основному на ярмарках, як і багато років тому [15].

Отже, заслуга в започаткуванні вирощування певних сільськогосподарських культур належить власне гетьману І. Мазепі. Дбаючи про економічний та культурний розвиток рідного краю, завдяки стабілізації українського економічного життя, він дбав про долю нащадків, передбачаючи нерозривний зв'язок між поколіннями. Фактично, з часів гетьманування І. Мазепи промисловість Лівобережної України незмінно розвивалася, досягши найвищого рівня на початку XX ст.

---

1. Костомаров Н. Мазепа. Историческая монография и исследования. – Т. XVI. – СПб., 1885. – С. 98.
2. Грушевский М. Ілюстрована історія України. – К. – Львів, 1911. – С. 390.
3. Там само.
4. Там само.
5. Іринин А. Чернігівщина. – Чернігів, 1919. – С. 156.
6. Реєнт О., Сердюк О. Перша світова війна і Україна. – К., 2004. – С. 743.
7. Переяслав. – 1907. – № 6. – 7 серпня.

8. Реєнт О. Українська революція. – К., 1996. – С. 251.
9. Лось Ф. Робітничий клас України в 1907 – 1913 рр. – К., 1962. – С. 196.
10. Іринин А. Вказ. праця.
11. Там само.
12. Центральний державний історичний архів України у м. Києві. – Ф. 575. – Оп. 1. – Спр. 516. – Арк. 6.
13. Лось Ф. Вказ. праця. – С. 196.
14. Полтавщина. Енциклопедичний довідник // За ред. А.Кудрицького – К., 1992. – С. 1022.
15. Там само.

Ігор Процик
(м. Тернопіль)

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ВИБІР ГЕТЬМАНА І.МАЗЕПИ ТА СУЧАСНОГО ПРЕЗИДЕНТА УКРАЇНИ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ

Особливості міжнародної політики будь-якої держави перш за все визначає її геополітичне розташування. Це вже стало принципом у дипломатичних відносинах всіх країн протягом багатьох століть їх існування на карті світу. Особливістю міжнародного становища України, яка геополітично знаходиться в центрі Європи і межує із Росією, завжди була боротьба європейських країн та Росії за вплив на неї. Дослідження міжнародної політики гетьмана Івана Мазепи є актуальним і сьогодні, адже дослідники цієї доби, яка мала свій відбиток в історії, ще й досі не мають єдиної думки щодо неї, особливо щодо відносин із тогочасною Російською імперією. Також ще малодослідженою, чи точніше ще зовсім недослідженою науковцями, є зовнішньополітична діяльність сучасного Президента України Віктора Ющенка. Тому основною метою статті є проведення порівняльного аналізу міжнародної політики Івана Мазепи на основі наукових праць та публіцистичних матеріалів дослідників мазепинської доби (О. Оглоблін, І. Борщак, Р. Мартель, Т. Мацьків,

С. Павленко та ін.) та зовнішнього курсу Президента сучасної України Віктора Ющенка, дослідження якого в основному базуються на нормативних та публіцистичних матеріалах (статті в журналах, газетах, збірниках тощо).

Міжнародну політику гетьмана Івана Мазепи можна умовно поділити на два періоди: до 1700 р. і після 1700 р. Саме на такий хронологічний принцип поділу міжнародної політики гетьмана вплинула Північна війна 1700–1721 рр. Що ж до зовнішньої політики сучасного Президента України, то тут потрібно також визначити основні вектори її розвитку. Щоб зробити аналіз та обґрунтовані висновки ще потрібен час, але спробуємо провести певні аналогії на основі дослідження європейської політики гетьмана Івана Мазепи.

В українській політиці кінця XVII – початку XVIII ст. позначилися дві основні концепції інтересів України в Чорноморському басейні і взаємин з чорноморськими країнами. Перша, концепція часів гетьмана Петра Дорошенка (і навіть старіша) полягала у створенні рівноваги сил на Чорному морі, яка була побудована на порозумінні з Туреччиною й Кримом, з використанням їхньої політичної і військової допомоги проти Польщі чи Москви або ж проти цих обох держав разом. Вплив цієї концепції помітний у політиці гетьманів Брюховецького (після розриву з Москвою), частково Многогрішного і особливо Самойловича. Ця концепція була дуже популярна на Запоріжжі (з його ідеєю нейтралітету й торговельного миру з Кримом) і на півдні Гетьманщини (зокрема, в Полтавському полку). Зрештою, це була концепція мирного розв'язання чорноморської проблеми. Своє завершення в добу Мазепи вона знайшла в українсько-кримському союзному договорі Петра Іваненка (Петрика) 1692 р. Немає сумніву, що гетьман Мазепа, колишній дорошенківець і прихильник чорноморської політики Самойловича, яка й формувалася, мабуть, великою мірою під його впливом, підтримував цю концепцію.

Наприкінці XVII ст., в умовах тривалої війни з Туреччиною й Кримом, зміцнюється друга концепція чорноморської політики

України, суть якої полягала у прагненні радикального розв'язання чорноморської проблеми, а тому вимагала активної української політики на Чорному морі, Близькому Сході, а в перспективі – в усій Східній Європі. Як суміш, чужих політичних інтересів (Священна Ліга, Польща, Московщина), ця концепція не могла здобути собі особливої популярності в Україні, від якої вона вимагала великого напруження сил, ресурсів та величезних жертв. Ця ідея була притаманна українським державним і культурним діячам XVII ст., зокрема Богданові й Тимошеві Хмельницьким, тому ж Петрові Дорошенку (в останні роки гетьманування), Йоаникію Галятовському та іншим. Виходячи з традиційної програми Української держави у складі Правобережжя і Запоріжжя, як обов'язковими частинами української державної території, Мазепа добре розумів, що без Південної України й північного узбережжя Чорного моря (а можливо й Криму) незалежна й соборна Українська держава не могла існувати. Це ставило тоді на порядок денний української зовнішньої політики питання про цілковиту ліквідацію турецько-татарського панування на півночі Чорного моря [1].

Ця ідея помітна в Мазепи вже в перші роки його гетьманування (починаючи з 1688 р.). Він, що колись був прихильником старої дорошенківської політики на Чорному морі, підтримує (не без впливу деяких політичних і церковних кіл Близького Сходу) і політику московського уряду царівни Софії і князя В.Голіцина, а згодом Петра I щодо Криму і Туреччини, намагаючись лише перевести її з шляху Священної Ліги та московсько-польського союзу на інші, українсько-балканські шляхи. Як зазначає О. Оглоблін, "гетьман пише (здебільшого власноручно) докладні й цікаві проекти (вони збереглися в московських архівах) військової й політичної боротьби Московщини та України на Чорному морі, проекти, що мали, безперечно, великий вплив на Петра I. Але вони почали здійснюватися пізніше, в другій половині 1690-х років, коли міжнародна політична ситуація значно змінилася – і не на користь цих проектів і планів Мазепи." Та навіть і тоді, і пізніше Мазепа не

перестає цікавитися цією проблемою. Він тримає найтісніші зв'язки з Молдавією та Валахією, з церковними колами Сербії, Болгарії, Греції, з Атоном, з Константинопольським патріархатом, а згодом і з патріархатами Єрусалима та Антіохії [2].

Проте, що чорноморська політика Мазепи і всі її похідні наслідки в кінці XVII ст. були пов'язані з його загальними планами будівництва Соборної Української Держави, можна зробити висновок з того, як гетьман ставився в своїй державній діяльності до двох інших сусідів України – Польщі та Москви. Як і Самойлович, Мазепа був противником польсько-московського союзу, слушно вбачаючи в ньому небезпеку для Української держави й зокрема для її соборницьких прагнень. Він не раз застерігав Москву щодо польської політики, зокрема 1690 р. повідомляв московський уряд про таємні відносини Польщі з Кримом і Запоріжжям. Гетьман вказував на те, що весь тягар війни з Кримом і Туреччиною союзники перекладають на Московщину і Україну. Мазепа добре розумів, що всяке порозуміння між Польщею й Москвою нейтралізує справу Правобережної України, виключаючи можливість об'єднання її з Гетьманщиною. Навіть пізніше, 1701 р., вже після закінчення турецької війни, коли Польща знову була союзником Москви цього разу проти Швеції – Мазепа доводив московському урядові, що дружити з поляками небезпечно, бо й "наші кроникарі пишуть: доки і ніг стоїть світом, поляк русинові не буде братом". Ставлення до Польщі визначало політику Мазепи і щодо Криму (й Туреччини), і головне щодо Москви [3].

Під час своєї інаугурації 22 січня 2005 р. у своєму "Зверненні до українського народу" на Майдані Незалежності Президент України В.Ющенко так сформулював пріоритети зовнішньої політики України: "Ми добром і повагою вітаємо всіх наших сусідів і на Сході, і на Заході. Я буду все робити для розвитку стабільного співробітництва з усіма країнами. Україна стане надійним партнером у боротьбі зі старими і новими загрозами: тиранією, війною, бідністю, природними лихами і тероризмом. Спільний пошук шляхів до безпеки і процвітання – це і є українська відповідальність. Ми готові до неї.

Наш шлях у майбутнє – це шлях, яким іде Об'єднана Європа…Наше місце – в Європейському Союзі. Моя мета –Україна в Об'єднаній Європі" [4]. Отже, можна зробити висновок про те, що В.Ющенко, так само як І.Мазепа у своїй зовнішній політиці, приділяє свою увагу вступу України до Європейського Союзу, підтримує курс на співпрацю з європейськими країнами, але при цьому не відкидаючи співпраці з Росією та іншими країнами Сходу. Виходячи із тих реалій, в яких перебувала Україна в час вступу на посаду Президента В.Ющенка, потрібно було починати свою діяльність майже "із чистого листа", адже до того часу Україна на найвищому державному рівні не ставила собі за конкретну мету вступ до євроатлантичних структур. Шляхом до цієї мети є прийняття цілої низки законів, які стосуються впорядкування відносин між всіма гілками влади та відповідність їх європейським стандартам.

Аналізуючи виступи Президента України на світовій арені, зокрема в Європейському парламенті, на засіданні Ради Європи та під час візитів до іноземних країн можна зробити висновок про те, що прагнення Президента України до вступу України в Європейський Союз та поглиблення співробітництва із європейськими країнами, зокрема щодо спрощення візового режиму та покращення відносин у сфері розвитку соціально-економічних та політичних відносин є прагматичними і важливими.

---

1. Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. – Нью-Йорк – К. – Львів – Париж – Торонто, 2001. – 464 с.
2. Там само. – С. 9.
3. Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / Упоряд. С. Павленко. – К., 2008. – С. 6.
4. Ющенко В. Ми починаємо нову сторінку української історії: Звернення президента України В.Ющенка до українського народу на Майдані Незалежності // Урядовий кур'єр. – 2005. – 25 січня . – С. 3.

Юрій Степанюк
(м. Київ)

ВІДНОСИНИ ГЕТЬМАНА ІВАНА МАЗЕПИ ІЗ ЗАПОРОЗЬКОЮ СІЧЧЮ

Дана стаття присвячується досить складним відносинам гетьмана Івана Степановича Мазепи з Запорожжям. Ця робота є досить актуальною, адже в ній осмислені і переглянуті погляди дослідників на дану проблему, зокрема перехід від надто натягнутих відносин запорожців з гетьманом Мазепою до союзу з ним, коли Запорожжя стало чи не єдиним союзником гетьмана в боротьбі проти царської Росії.

Метою даної роботи є з'ясування причин неприязні між Запорозькою Січчю і гетьманом Мазепою, і шлях до порозуміння запорожців з гетьманом.

Значний внесок у вивчення даної проблеми зробили багато істориків. Зокрема, хочеться відмітити праці М. Костомарова, О. Оглоблина, В. Станіславського, С. Павленка та інших.

Запорозька Січ, з часів Хмельниччини формально визнаючи зверхність гетьманів, перебувала то в більш, то в менш жорсткій опозиції до гетьманських урядів. В 1686 р. за російсько-польською угодою Запорозька Січ перейшла під подвійне підпорядкування Варшави і Москви. Запорожці прагнули проводити незалежну політику і самим вирішувати питання війни чи миру зі своїми сусідами, а це суперечило владі гетьмана [1]. Ставши гетьманом в 1687 р., Івану Степановичу Мазепі довелося вирішувати непрості питання взаємин із запорожцями [2].

Незадоволення січовиків викликало спорудження Новобогородицької фортеці на річці Самарі, яке почалося в 1688 р. Запорожці писали гетьманові, що вони не хочуть, щоб на їх землях були фортеці з російськими гарнізонами, оскільки це загрожує їхнім вольностям [3]. Мазепа відповідав, що фортеця необхідна для майбутніх військових дій проти татар та для зберігання припасів, і аж

ніяк не для того, щоб наносити збитки запорожцям та їх промислам. Цими запевненнями і подарунками гетьман заспокоїв Січ.

Після невдалих походів на Крим російських і гетьманських військ у 1689 р. російський головнокомандувач Голіцин зупинився у Новобогородицькій фортеці, щоб звідти керувати будівництвом на Самарі ще однієї фортеці – Новосергіївської [4]. Незадоволене цим січове товариство вирядило посольство до польського короля Яна Собеського з клопотанням встановити протекторат над Запорозькою Січчю. Але король не дав конкретної відповіді. Тоді січовики уклали мирну угоду з кримським ханом, який зобов'язувався не шкодити козакам в їх промислах, а козаки мали не заважати татарам чинити напади на прикордонні царські міста. До того ж запорожці ініціювали неспокій в Гетьманщині. Зрозуміло, що це викликало негативну реакцію Мазепи і блокування Січі. Він писав запорожцям, що негоже християнам укладати мир з бусурманами, що Січ виникла і існувала для захисту християн від мусульман. А стосовно блокування гетьман пояснював козакам, що воно тимчасове і викликане поширенням епідемії.

Гетьман докладає зусиль, щоб змусити запорожців розірвати мирну угоду з Кримом і схилити їх до воєнних дій. Він писав, що в Москві милостиво були прийняті козацькі посланці, українському народові підтверджені його права і вольності, і в той час, коли всі християни воюють з бусурманами, запорожці з ними миряться [5]. Саме в той час у Запорозькій Січі утворилося дві партії – одна була завжди незадоволена Москвою і хотіла союзу з Кримом, друга навпаки – виступала за порозуміння з Москвою і Мазепою та продовження боротьби з Кримом [6]. Восени проросійськи налаштована партія взяла гору. 17 вересня 1690 р. царський стольник Чубаров і два посланці гетьмана привезли на Січ царське жалування і грамоту із закликами не миритися з татарами, а бути готовими до війни з ними. Посланці були прийняті з великими почестями і Низове військо погодилось розірвати мир з Кримом. Як бачимо, спочатку позбавивши запорожців жалування і затримуючи їм поставки з Гетьманщини, а потім все це їм давши,

Мазепа зумів їх схилити до розриву з татарами. Проте Січ залишалася ненадійною і повсякчас була готова стати в опозицію до гетьмана й Москви. Спираючись на останню, Мазепа міг чинити і більший тиск на запорожців, але він був обачним політиком і знав, що Запорожжя мало тісні зв'язки з населенням України, з сусідніми гетьманськими полками. Запорозька Січ завжди була в очах народу борцем за соціальну справедливість і здатною підштовхнути населення Гетьманщини до бунту, і цей аспект Мазепа завжди мав на увазі.

Хоч запорожці брали активну участь в походах російських і гетьманських військ на Азов і в пониззя Дніпра, Січ залишалася ненадійною по відношенні до гетьмана і Москви та завдавала багато клопоту Мазепі. На початку XVIII ст. запорожці вчинили цілу низку дій, які викликали негативну реакцію як в Батурині, так і в Москві. Так, значний міжнародний резонанс викликало пограбування запорожцями підвладних Порті грецьких купців, які наважилися їхати зі своїм товаром через запорозьку територію. Силістрійський сераскир-паша прислав Мазепі скаргу і вимагав компенсації за грабіж турецьких підданих. Тоді ж січовики розгромили селітряні майдани на Самарі, які належали власникам з Гетьманщини, мотивуючи це тим, що береги Самари з давніх часів належали Січі. Козаки погрожували знищити російські фортеці на Запорожжі. Січовики знову ввійшли в зносини з татарами і готували з ними похід на Росію.

З початком Північної війни обстановка на Січі знову ускладнилася, оскільки російський уряд послав частину запорожців на північ воювати за інтереси Росії проти Швеції. Козакам доводилось воювати в тяжких умовах, напівголодним, вони несли великі втрати. Січовики, які повертались на Запорожжя, розповідали товаришам про всі свої тяготи на непотрібній їм війні і цим настроювали козаків проти російського уряду [7].

Перейшовши на бік Карла XII, Мазепа написав до запорожців листа, в якому пояснював їм, що він перейшов на шведську сторону тільки для того, щоб звільнити Україну від московського панування, і просив Низове військо приєднатися до нього. Спочатку запорожці були

здивовані вчинком гетьмана, який завжди вірно служив Москві, і дивилися на Мазепину акцію з великим недовір'ям.

Петро I хотів втримати запорожців від переходу до Мазепи і шведів та намагався прихилити козаків до Росії. З цією метою до Запорозької Січі були виряджені урочисті посольства, робилися різні подарунки і платилися гроші. Але брутальна поведінка московської адміністрації на півдні України, терор московського війська в Гетьманщині, а також переконливі листи Мазепи привернули запорожців до гетьмана [8].

Запорожці прийняли подарунки і гроші від росіян, але, як пише історик Карла XII Нордберг: «Чи запорожці не були задоволені грішми від царя, чи сталась якась інша причина, на всякий випадок Мазепа був певний, що вони вороже наставлені до московинів. Це можна було відчути з того, що вони прихильно прийняли посольство від Мазепи і просили йому переказати, що вони тих 60 тисяч гульденів не можуть прийняти як дарунок, але грабунок, що його цар пограбував від одного знатного козака в Глухові» [9].

12 березня 1709 р. делегати Мазепи на генеральній раді в Січі закликали запорожців разом з Мазепою і шведами боротися проти Москви. Делегати зачитали січовому товариству послання гетьмана, в якому йшлося про царські кривди, про прагнення Петра I знищити Січ, а українців переселити за Волгу. Мазепа в цьому посланні пояснював свій перехід на бік Карла XII тим, що шведи можуть допомогти українцям звільнитися від російського ярма і стати вільним народом. Січовики, яких кошовий отаман Кость Гордієнко – непримиримий ворог Росії, налаштував проти Москви, заявили, що згодні виступити на стороні Мазепи і Карла XII. Через кілька днів кошовий Гордієнко з 8000 козаків вирушив на з'єднання з гетьманом.

26 березня 1709 р. в с. Диканьці відбулася урочиста зустріч Костя Гордієнка з Іваном Мазепою. Кошовий схилив перед гетьманом бунчук і подякував за визволення України і козацтва з московського ярма, запевнивши у своїй вірності та співпраці. Гетьман подякував за довір'я і виголосив промову, в якій наголосив, що лише з почуття честі та любові до України він не захотів покинути її на поталу і вирішив піти

під шведську протекцію. Завершив Мазепа цю промову словами: «Будьмо заодно, запорожці! Я присягну вам, а ви з свого боку присягніть мені в незмінній вірності і дружбі» [10].

Отже, незважаючи на далеко недружні стосунки Запорожжя з гетьманом Іваном Мазепою в минулому, задля боротьби проти царської Росії за незалежність України запорожці підтримали Мазепу. Це призвело до зруйнування в травні 1709 р. Запорозької Січі царськими військами. Після невдалої для шведів і Мазепи Полтавської битви, запорожці залишились вірними Мазепі і королю Карлу і по суті врятували їх, допомігши переправитись через Дніпро. Незабаром старий гетьман помер, не витримавши гіркоти поразки, а запорожці на чолі з Костем Гордієнком поселилися в татарських володіннях.

1.Павленко С. Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. – К., 2004. – С. 235.

2. Журавльов Д. Мазепа: людина, політик, легенда. – Х., 2007. – С. 276.

3. Костомаров Н. Мазепа. – М., 1992. – С. 27.

4. Крупницький Б. Гетьман Мазепа та його доба. – К., – 2003. – С. 46.

5. Листи Івана Мазепи. 1687 – 1691 / Упорядник та автор передмови В. Станіславський. – К., 2002. – Т. 1. – С. 359.

6. Костомаров Н. Вказ. праця. – С. 59.

7. Там само. – С. 149.

8. Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. – Нью-Йорк – К. – Л. – Париж – Торонто, 2001. – С. 302.

9. Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687 – 1709. – К. – Полтава, 1995. – С. 153.

10. Павленко С. Вказ. праця. – С. 331.

Наталія Цукренко
(м. Київ)

АНАЛІЗ МОТИВІВ ІВАНА МАЗЕПИ У ЗМІНІ ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНОГО КУРСУ

Іван Степанович Мазепа є однією з найвидатніших і найсуперечливіших постатей української історії. Політичний діяч, військовий, дипломат, меценат, мало кому в українській історії випала така цікава й непроста доля за життя і після смерті. Його життя та вчинки і сьогодні викликають гарячі суперечки як фахових істориків, так і аматорів, а іноді й людей далеких від історії. Характерно, що минуло вже майже триста років, як помер гетьман, а він і сьогодні викликає полярні оцінки, особливо в питанні зміни його зовнішньополітичного курсу. Необхідність пізнання історичного минулого нашого народу, невідпрацьованість деяких аспектів цієї проблеми у науковій літературі, значимість створення об'єктивної інформації про події, які стосуються переходу гетьмана Мазепи на бік шведського короля Карла XII, зумовлюють актуальність вибраної теми.

Здавалося б, після величезної кількості лайливої, хвалебної і більш-менш об'єктивних публікацій про Мазепу, що з'явилася в XIX – XX ст. що нового можна сказати про нашого героя. Виявляється, можна. Це блискуче доводять праці про добу Мазепи, сучасних дослідників В. Шевчука, С. Павленка, Д. Журавльова, Т. Чухліба, Ю. Мицика, Б. Сушинського, В. Сергійчука та ін.

Гетьманові Мазепі найбільше дісталось від істориків. Ким тільки не називали його. І зрадником російського народу, і зрадником українського народу, і великим злочинцем, і дворушником, і десятигривенником. Зрештою сам перелік усіх тих ярликів забрав би тут дуже багато місця. Якщо образ Богдана Хмельницького прийнято було змальовувати білими фарбами, то образ Івана Мазепи за принципом контрасту тільки чорними. Надто багато всяких ідеологічних спекуляцій у тому, що подавалося нам за історичний портрет українського гетьмана. Мазепа ніколи не зраджував ні

російський народ, ні тим більш, український. Навпаки, своєму народові хотів добра і волі, й зробив для цього все, що було в його силах [1].

Ставши володарем гетьманської булави, Мазепа змушений був підписати Коломацькі договірні статті, які являли собою угоду з 22 пунктів, що укладалися між Росією і Українською козацькою державою нібито на підтвердження знаменитих Березневих статей Богдана Хмельницького. Насправді ж, кожні нові статті, що їх підписували з Москвою українські гетьмани, отримуючи булаву, містили все нові й нові пункти, спрямовані на обмеження прав української сторони і все більшу інтеграцію козацької державності до складу Росії [2].

На основі цих статей гетьман Мазепа мав будувати свою подальшу політику. Треба зазначити, що на певному етапі союз із Москвою був дуже вигідним для гетьмана. Мазепа зміг завоювати цілковиту довіру царя і в такий спосіб захистити себе від доносів старшини в Москву (таких спроб налічується біля двадцяти). Цар не вірив тим доносам і віддавав донощиків Мазепі, а той розбирався вже з ними по-своєму.

Він йшов у руслі російської політики, принаймні поки союз з Росією був хоч чимось корисний для Гетьманщини. Мазепа не був ні москвофілом, ні ворогом Москви. Він проводив двосторонню політику доки це було можливо. Такою була реальна дійсність, що він її одержав у спадщину від своїх попередників [3].

Головним для нього було діяти обережно як у внутрішніх, так і в зовнішньополітичних справах, чекати позитивних змін у майбутньому, а головне – вміти відповідно на них реагувати. Мазепа вірою і правдою служив Петру I, хоча й не належав до його слухняних маріонеток, намагаючись досягти якомога меншого втручання царської влади в українські справи. Він заступався перед царем за козацьку старшину, всіма силами противився, щоб українців не висилали на різні роботи до Росії.

В 1695 році Петро I розпочав війну з Туреччиною і кримськими татарами й мобілізував на неї всі козацькі сили. Козаки не були як слід озброєні, значних втрат зазнавали вони й через бездарні дії російських воєначальників. Петро I не рахувався з військовим укладом України: українські частини мусили виступати під командою московських воєначальників, а не гетьмана [4].

Але не встигли вийти з однієї війни, як почалася інша. Прагнучи вийти до Балтійського моря, «прорубати вікно в Європу» для Росії, цар вступив у боротьбу із Швецією. Всі козацькі сили погнали з України на північ, і вони знову потрапили в ті ж обставини, що й у попередній війні. Загалом, батальні події розгорталися для Росії невдало. Петро I лютував, часто ставив свої невдачі за провину козакам. На той час у нього вже визріла ідея скасувати в Україні козаччину і увести рекрутчину. Зокрема, на нараді в Жовкві в квітні 1707 р. Петро I заявив про необхідність реорганізації козацької армії, що повинно було привести до її ліквідації. Подібні спроби з його боку вже були в листопаді 1705 р., коли він, посилаючи в Прусію Прилуцький і Київський полки, намагався перетворити їх на драгунські [5].

В архіві французького міністерства іноземних справ І. Борщак знайшов документ, в якому йде мова про те, що вже в 1703 р. Петро I підготував проект документу, яким передбачалось «раз і назавжди знищити осередок бунтівників» [6].

Постійна присутність московського війська в Україні супроводжувалася безчинствами і беззаконням у ставленні до мирного населення на території кожного полку. В Україні московські війська, як пише Л. Левіттер, «своїми грабунками, підпалами, побоями і насиллям походили скоріше на каральну експедицію, ніж на союзне військо».

Непокоїв московського монарха і розвиток економічної самостійності Гетьманщини, що обернулося в 1701 р. виданням царського указу, згідно якого український експорт повинен був йти через Архангельськ. Це було не що інше, як перша спроба Петра I

зробити українських купців московськими підмайстрами. З іншого боку, всі іноземні товари мали постачатися в Україну тільки московськими купцями, що призводило до їх подорожчання на українському ринку [7].

Політичні та економічні обмеження Гетьманщини привели до зростання незадоволення політикою царського самодержавства козацької старшини і, як наслідок, до заключення таємної угоди гетьмана І. Мазепи з шведським королем Карлом XII і польським королем Станіславом Лещинським. Гетьман вважав, що Швеція була однією з найпотужніших військових держав в Європі і вирішив остаточно розірвати стосунки з московським царем. На такий крок його підштовхнуло незадоволення економічною політикою царя серед козацтва, особливо його старшини [8].

Старшина вже прямо повідомляла Мазепу, що на його місце мітить ненаситний Меншиков, який вже випрошував у царя Чернігівське воєводство.Тоді Мазепа і відкрився своїй генеральній старшині: «Я сам добре знаю, що вони задумали робить зі мною і з усіма вами: мене хотять задовольнити титулом князя Римської імперії, всю старшину викорінити, наші міста забрати під свою владу, поставити в них своїх начальників і губернаторів…”. Взявши клятву з найближчого оточення, Мазепа розкриває їм свою таємницю політичних відносин з Польщею і Швецією [9].

Україна опинилася між двох вогнів, і хто б з противників не переміг – український народ втрачав свою державу. У випадку перемоги Петра І й Августа II, безперечно, Україну поділили б між Польщею і Москвою. При перемозі Карла XII і Станіслава Лещинського вся Україна, як союзник Москви, опинилася б під владою Польщі. Годі було сподіватися, що вона збереже навіть автономію. Єдиним шляхом спасіння було визволення з-під московської влади, і при тому заздалегідь, до закінчення війни й укладення мирного договору [10].

Головна увага гетьмана була скерована на союз зі Швецією. Зносини Мазепи зі шведами пожвавилися в 1706 р. Очевидно, тоді й

була укладена угода між Швецією і Україною. П.Орлик у «Виводі прав України» подав такий зміст цієї угоди: Україна має бути вільною державою, Українським князівством; Мазепа – довічним князем або гетьманом. Після його смерті стани мають обрати наступника; король шведський має захищати Україну від ворогів [11].

В той же час Мазепа, веде переговори з Станіславом Лещинським про федерацію України з Польщею. Мазепа старався забезпечити для України допомогу з боку Криму, Туреччини, Молдавії, Валахії [12].

Справу Мазепи гальмували і примушували до конспірації настрої старшини. Серед старшини не було єдності. Гетьман не міг почувати себе спокійно через доноси, що йшли до Москви. Будь-який необережний крок міг одразу ж видати його. Богдан Хмельницький, готуючись до війни з Польщею, був у набагато вигіднішому становищі. Мазепа мусив приховувати свій намір і від народу, і від свого найближчого оточення. І саме це багато в чому зумовило перебіг всіх подальших подій.

Іван Мазепа довго вагався у реалізації своїх планів, до останнього моменту він не хотів цього. Його позиція була така: нехай між собою ці імперії воюють, одна одну здолають, а тут би з'явилася третя сила – Українська гетьманська держава, яка б на цьому здобула дивіденди.

Нещаслива історична доля, на превеликий жаль, виявилась немилосердною до Великого гетьмана, славного українського патріота, який бажав здобути волю, відстояти честь своєї Батьківщини, але, знесилившись у важкій боротьбі, загинув, затаврований анафемою. Мазепа програв у боротьбі досвідченому й сильнішому ворогові, який не гребував ніякими, навіть брудними засобами, і який топив козацьку непокору в крові, заливши нею всю Україну. Мазепа анітрохи не винен у тому, що його ім'я зробили символом зради. Для цього багато постаралися вірнопіддані самодержавному трону історики [13].

Загалом, зрадник – це порушник тих чи інших домовленостей між двома суб'єктами за умови, що одна сторона тих домовленостей свято дотримується, а друга від них віроломно і зі шкодою для

першої відходить. У нашому випадку маємо виразний приклад зради, але зрадив не Мазепа царя, а цар Мазепу, бо всі права України нещадно топтав, а пізніше, в озлобленні своєму дійшов до геноциду українського народу і до повного знищення його прав та свобод. Отже, вчинок Мазепи з моральної точки зору – це самооборона від хижака. І помилка Мазепи не в тому, що він піднявся за святу правду, а в тому, що зробив він це нерішуче, оглядаючись і вагаючись, навіть свого народу відповідно не підготувавши. Марно сподівався, що як тільки він підійметься на героїчний визвольний чин з іноземного рабства, то народ відразу за ним піде, забув-бо, що він двадцять років прищеплював тому народу вакцину рабства [14].

---

1. Мицик Ю., Чухліб Т. Гордіїв вузол під Полтавою // Українська газета. – 2007. – № 26. – С. 8 – 9.
2. Журавльов Д. В. Мазепа: людина, політик, легенда. – Х., 2007. – С. 196.
3. Оглоблин О. Гетьман Мазепа та його доба. – Нью-Йорк – Париж – Торонто, 1960. – С. 256.
4. Мицик Ю., Чухліб Т. Гордіїв вузол під Полтавою // Українська газета. – С. 8 – 9.
5. Сергийчук В. Кого предал гетман Мазепа. – К., 2006. – С. 87.
6. Павленко С. Іван Мазепа. – К., 2003. – С. 396.
7. Сергийчук В. Кого предал гетман Мазепа. – С. 92.
8. Покровский М. Русская история в кратчайшем очерке. – Т. 1. – М., 1920. – С. 137.
9. Сергийчук В. Кого предал гетман Мазепа. – К., 2006. – С. 95 – 96.
10. Полонська-Василенко Н. Історія України. – К., 1995. – Т. 2. – С. 63.
11. Там само – С. 65.
12. Крупницький Б. Гетьман Мазепа та його доба. – К., 2003. – С. 154.
13. Слабошпицький М. З голосу нашої Кліо. – К., 1993. – С. 175.

14. Шевчук В. Козацька держава. – К., 1995. – С. 188.

Панюхіна Юлія
(м. Київ)

СТОЛИЦЯ ГЕТЬМАНЩИНИ БАТУРИН В НАЦІОНАЛЬНІЙ ПАМЯТІ УКРАЇНЦІВ

Проблема відбудови гетьманської столиці сьогодні на тлі політичного протистояння в Україні, а також напружених відносин з Росією постає дуже гостро та з особливою складністю. У ЗМІ постійно з'являються публікації та репортажі, головна мета яких – поставити під сумнів доцільність відродження Батурина як пам'ятки матеріальної та духовної культури українського народу. Зазвичай, наводиться один аргумент: час бере своє, а, отже, неможливо відтворити Батурин в його первісному вигляді. На жаль, складається таке враження, що імперська політика часів Гетьманщини продовжує панувати і в XXI столітті, але в такому разі, спираючись на слова одного з українських класиків, ми неодмінно перетворимося в „країну безбатченків, безбатченків без роду і без племені".

Тому, насамперед, нашим головним завданням є не лише висвітлення останніх достовірних даних, які дають змогу об'єктивно реконструювати події, змальовуючи одночасно трагізм і героїзм минулого, а й поширити серед громадськості ідею необхідності відродження гетьманської столиці як основної „віхи національної історії, котра зв'язує минулі та прийдешні покоління, спонукає до поваги державництва в Україні, в жертву якому було покладено так багато життів у попередні століття, і Батурин цьому яскравий приклад.

Існує ще декілька причин, які актуалізують тему Батурина як історичного феномену, що має пряме відношення до сьогодення. По-перше, відзначення чергової річниці трагедії у Батурині кореспондується із намірами Російської Федерації на високому державному рівні відсвяткувати 300-річчя Полтавської битви, яка,

фактично, поклала край самостійницьким устремлінням гетьмана Мазепи. По-друге, Батурин у вітчизняній історії займає особливе місце, а відтак довголітнє замовчування цього історичного факту закономірно посилило до нього увагу, передусім з боку самих українців [1].

Раніше події листопада 1708 року істориками мимоволі згадувалися тільки в контексті Полтавської битви. Тепер же, крім робіт О.Оглоблина, Н. Полонської-Василенко, постійних періодичних публікацій, з'явилися і ґрунтовні праці українських науковців, зокрема С. Павленка, котрий в своїх дослідженнях акцентує увагу на ролі духовного і державного центру Батурина як столиці України. Привертає увагу праця В. Вечерського, яка доносить до широкого загалу ті малодосліджені сторінки української минувшини, насамперед міста-столиці Гетьманщини [2].

Нарешті до усвідомлення історичної і культурної спадщини приєдналась і держава. Починаючи з 2002 р. була ухвалена відповідна програма збереження пам'яток батуринського заповідника, проведений великий обсяг робіт з реставрації та розвитку цього містечка. 21 листопада 2007 р. Президент України видав Указ „Про деякі питання розвитку Національного історико-культурного заповідника „Гетьманська столиця" та селища Батурин", яким передбачено здійснити упорядкування всіх історичних складових Батурина – замку, міської фортеці, гетьманської резиденції на Гончарівці, а також реставрувати всі пам'ятки, частково відтворити втрачені будівлі та споруди Мазепиної доби і завершити створення меморіального комплексу. Створено постійно діючу Батуринську археологічну експедицію подальша робота якої, безсумнівно, збагатить наші знання як про гетьманський Батурин, так і про українську історію доби Гетьманщини загалом. Відновлюючи історичну справедливість, Верховна Рада 28 вересня 2008 р. віднесла селище міського типу Батурин Бахмацького району Чернігівської області до категорії міст районного значення.

Президент України В.А. Ющенко офіційно зазначив, що для нації є вибір: пам'ятати історичні трагедії та усвідомлювати їх уроки або знову їх переживати. Наступні покоління будуть змушені платити за нинішнє духовне каліцтво [3].

Пропонована стаття не претендує на всеохопність відтворення картини тих подій. Перш за все, мета даного дослідження – спонукати громадськість прислухатись до власної, як не банально б це звучало, історії, реальності, з котрою треба рахуватися і, головне, робити з неї відповідні висновки...

Заснування міста Батурин пов'язують з 20-ми роками XVII ст., столицею ж воно стало за наступника Петра Дорошенка на Лівобережжі – гетьмана Дем'яна Ігнатовича Многогрішного внаслідок підписання нового договору між Гетьманщиною і Москвою на Глухівській раді (3 березня 1669 р.).

Особливо статус міста зростає під час правління гетьмана Івана Мазепи. Сюди поспішають іноземні посли, резиденти, полковники. Гетьманська адміністрація влаштовує їм урочисті зустрічі-прийоми. Так, посольство Шакловитого від царя у 1688 р. було прийняте на найвищому рівні. Під час банкету і проголошення тосту І. Мазепою стріляли з 26 гармат.

В 1700 р. з Москви у Батурин був направлений для ведення нового будівництва відомий зодчий Д. Аксамитов. Тобто, за І. Мазепи Батурин швидко перетворився не тільки в центральне місто гетьманату, а й у столицю духовності, культури. У ньому було п'ять храмів. За документами Бендерської комісії І. Мазепа виділив понад 20 000 золотих на побудову кам'яного Троїцького собору, 4 тис. золотих – для мурованої Миколаївської церкви, яка у 1708 р. ще не була закінчена, і 15 тис. золотих – на зведення двох дерев'яних храмів – Воскресенського і Покровського. Загалом у Батурині з передмістями налічувалося 40 церков, але більшість з них була маленькими домовими церковицями в садибах козацької старшини.

Місто мало церемоніальний оркестр, хор. Гетьман тримав у своєму розкішному палаці, як свідчив французький дипломат Жан

Балюз у 1704 р., велику колекцію картин, „добірну бібліотеку, де на кожному кроці видно латинські книжки".

Оточення гетьмана також було високоосвічене. Протягом 1690 – 1708 рр. у Батурині служив писарем, канцеляристом і збирав, колекціонував історичні документи автор найбільш авторитетного українського літопису Самійло Величко.

Діячі культури, мистецтва, яких прихильно і з розумінням зустрічали у гетьманській резиденції, присвячували свої книги Івану Мазепі (С. Яворський – „Луна голосу, що волає в пустелі", 1689; І. Орловський – „Муза роксолянська", 1688; П. Орлик – „Алцід російський", 1695; П. Армашенко – „Театр зголошеної слави", 1699; А. Стаховський – „Дзеркало від писання", 1705.).

Завдяки прихильності І. Мазепи, в 1690 – 1692 рр. у скиті під Батурином оселяється відомий український письменник і церковний діяч Дмитро Туптало, автор багатотомного збірника „ житія святих" – „Четьї Мінеї ".

Зверхник України подбав також про перенесення в Крупицько-Батуринську обитель часточки мощів святої Варвари, регулярно молився у монастирі.

Отже, стає очевидним, що столиця Гетьманщини за Мазепи – це головний культурний осередок, значення якого важко переоцінити, адже він дає змогу спростувати чимало стереотипів, що побутують в українській історії.

Найперший з них – те, що для розвитку архітектури (і культури в цілому) потрібен, нібито, мир, спокій, економічне процвітання. Але діяльність Мазепи говорить про зворотнє: шедеври архітектури XVII – XVIII ст., які є нашим оригінальним внеском до скарбниці світового зодчества, постали в часи суцільних воєн і розрухи. Причина такого бурхливого розвитку була простою: за рахунок зваженої політики очільника держави широкі народні маси за добу Гетьманщини отримали повну свободу підприємницької діяльності й сповна скористалися нею [4].

Іншим парадоксом стало формування саме української культури, хоча у ті часи на запрошення гетьмана працювали майстри різного походження. Проте вони не копіювали зразки нашого давнього чи зарубіжного зодчества, а створювали нове, міцно стоячи на ґрунті українських архітектурних традицій, у всеозброєнні світового досвіду [5].

Але, якщо значення Батурина як культурного центру Гетьманщини є беззаперечним, то існує ще один аспект на сьогодні, пов'язаний з давньою гетьманською столицею, а саме – мета відродження міста. Головне зрозуміти – це не лише спроба усунути суспільство від вирішення найважливіших економічно-політичних проблем, відволікаючи його на одвічні питання такого суперечливого українського минулого. Батурин, насамперед, несе безпосередню цінність для становлення національної свідомості, української нації загалом.

Розвиток української національної самоідентифікації – не миттєвий процес, складності йому додає те, що формування української нації, якщо розглядати його як трансформацію етнічно-культурної спільноти у політичну, відбувається в умовах бездержавності. У цьому контексті стає зрозумілішою проблема з визначенням змісту, який вкладається в поняття „українська нація". Щоб розібратися у даних положеннях, звернімося до об'єктивних ознак поняття нації, якими виступають територія, мова, спільність економічного життя.

Беручи до уваги перший чинник, варто погодитися з тим, що українці як етнос були і залишаються автохтонами, отже, можна вести мову про тривале, безперервне життя цього етносу у відносно стабільних територіальних межах. Проте бездержавність українців, набагато триваліша аніж періоди державного існування, фактично перекреслює територіальну ознаку як важливу складову у визначенні «української нації»: українські етнічні землі були постійно поділені між різними державами.

Інша «об'єктивна» ознака – мова. Перша спроба формування української мови, як мови «високої культури», мала місце в XVI–XVII ст., проте внаслідок політичної асиміляції «українських» еліт відбулася перерва у становленні стандартизованої літературної мови. Отже, мова теж не визначальний критерій у розумінні нації. Все виявляється дуже пов'язано – націогенеза, за Смітом, розвивається через певні елементи культурної тяглості (символи, міфи, традиції) [6].

Повертаючись до нашої теми, необхідно прийти до усвідомлення, що Батурин – це один з тих історичних символів, котрі наразі просто необхідні для подальшого утвердження самосвідомості, а зрештою і принципу державності в нашій країні.

Ще в XIX ст. класик теоретичних положень з проблем нації та націоналізму, Ернест Ренан у своїй монографії „Що таке нація" подав перше визначення цього поняття. Нація як «духовний принцип» існує у двох часових вимірах: у минулому і сьогоденні. «Нація, – наголошував Е. Ренан, – це кінцевий результат довготривалої роботи, жертовності й відданості. Спільна слава в минулому; прагнення разом ще раз здійснити велике в сучасному – ось головна умова для того, щоб бути нацією... [7].

Історичне відродження гетьманської столиці в контексті вихідного положення наповнюється в даному випадку особливим змістом, оскільки ті майже 15 тис. загиблих 2 листопада 1708 р. боронителів української державності постають саме тим ключем, котрий пов'язує покоління, виконує комунікативну функцію, яка є, власне, необхідною для того, щоб великий людський колектив являв собою єдність, спільноту як таку [8].

Отже, Батурин – це вистраждана народом сторінка української історії. Відродження міста не має зводитися просто до архітектурної реконструкції старовини. Це наш громадянський обов'язок, покладений на пробудження спільної національної пам'яті.

---

1. http://pravda.com.ua/news/2007/12/3/67739.htm/

2. Павленко С. Загибель Батурина 2 листопада 1708 рік. – К., 2007. – С. 26.
3. http://www.Yuschenko.com/ua/ukr/Past/Unknown_pages_of_history/438/
4. Вечерський В. Гетьманські столиці України. – К., 2008. – С. 8.
5. Там само. – С. 9.
6. Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму. – К., 1999. – С. 266.
7. Там само. – С. 43.
8. Там само. – С. 63.

Віра Сікач
(м. Київ)

ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ І. МАЗЕПИ В КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ ГЕТЬМАНЩИНИ НА ПОЧАТКУ XVIII ст.

Серед багатьох сторінок української історії найбільш суперечливою, дискусійною залишається епоха Гетьманщини та постать Івана Степановича Мазепи. Складність та проблемність епохи полягає у досить високій її політизованості та суперечливості оцінок вчених-істориків щодо основних проблем епохи. Тому проблема існування інституту гетьманщини на поч. XVIII ст. та державотворчої діяльності І. Мазепи, незважаючи на значну кількість наукових досліджень, ще не втратила своєї актуальності і потребує остаточних оцінок, які не будуть ніяким чином заангажовані постулатами упередженості.

Нашою метою є спроба узагальнити наявні праці, що висвітлюють державотворчу діяльність І. Мазепи. До питання висвітлення особливостей суспільно-політичного життя на гетьманщині у XVIII ст. зверталися такі відомі історики як О. Оглоблин, С. Павленко, Т. Яковлєва, Б. Крупницький, І. Борщак, В. Горобець та багато інших.

С. Павленко вважає, що Гетьманщина, як автономна держава у складі Московії, впродовж 1687 – 1708 рр. зазнала досить значних

реформаторських трансформацій. Відбувається не лише розширення її кордонів, збільшення кількості війська, а й зміцнення органів управління, закріплення за козаками, провідним старшинським станом великих земельних площ, самоврядне забезпечення життєдіяльності українських владних інституцій гнучкою формою стягнення зборів, податків. Агресивний натиск російського абсолютизму великою мірою нейтралізувався в Україні посиленням влади гетьманату, авторитетністю її лідера [1].

Подібної думки дотримується також Т. Яковлєва, яка вважає, що Росія під керівництвом Петра I перетворювалась на імперію і сильно прагнула в Європу. На фоні посилення позицій Московської держави відбувся процес інкорпорації Гетьманщини. Васальна держава з кожним роком втрачає свої права і свободи, що призводить до суттєвих змін її правового статусу [2].

Дореволюційний історик О. Бодянський вважав, що саме початок XVIII ст. став свого роду енергійною спробою змінити форми абсолютизму в Московії у бік її уніфікації, зміцнення. В адміністративно-бюрократичні реформи Петра I не вписувався гетьманський козацький устрій. Французька дипломатія 1703 р. мала у своєму розпорядженні таємний проект царя щодо знищення козаччини та колонізування Гетьманщини [3].

Таким чином, ми також приєднуємося до вищезгаданих істориків, і можемо констатувати, що XVIII ст. почалося для Гетьманщини вкрай несприятливо. Російська самодержавна машина намагалася поступово поглинати державні інститути, що були репрезентантами української автономії, і лише амбіції однієї людини могли стати на перешкоді цього процесу. Звичайно, мова йде про неперсічну постать кінця XVII – поч. XVIII ст. І.С. Мазепу.

С. Павленко, характеризуючи політичне становище України на початку XVIII ст. влучно підмітив, що І. Мазепа де силою волі, де диктатом, де авторитетом встановив тотальний вплив на очолюване ним суспільство. Навіть церковні обрання, призначення не

вирішувалося без його відома. Команда співробітників, оточення гетьмана підбирались ним у першу чергу як відданий персонал, для якого його думка і воля були визначальні і як особи, віддані національно-державницьким інтересам. При цьому перевага надавалась освіченим кандидатам, здібним давнім приятелям-дорошенківцям, родичам, своякам. Напевне, він змушений був це робити тільки у зв'язку з природним побоюванням втратили високе становище Гетьманщини. І Мазепа мав глибоке переконання у слушності саме таких дій, орієнтованих на створення сильної влади в інтересах України [4].

Ми приєднуємося до думки І. Борщака, який писав, що І. Мазепа є представником київського духа, європейської культури, основаної на латинській науці, а також на духові лицарства, яке вище всього ставить людську гідність. При ньому у козацтві всі були рівні і всі посади виборні. Московська цивілізація погорджує наукою нехтує лицарством; усі – від найбільшого боярина до найскромнішого мужика то царські "раби". Що вже й казати про дикі, грубі розписки, про загальне п'янство ,про закони топтані ногами [5].

Т. Яковлєва доходить до висновку, що гетьманство І. Мазепи – блискучий приклад компромісу, встановленого між гетьманом та царем. Петро І відкидав будь-які звинувачення І. Мазепи, видавав і страчував всіх його опонентів, а гетьман безвідмовно постачав царю війська для всіх військових кампаній [6].

Б. Крупницький, характеризуючи особливості взаємин царя та гетьмана зазначає, що І.С. Мазепа ревно співробітничав з російським царем, але разом з тим залишався правителем країни з її осібним державним життям, давніми політичними й культурними традиціями, з власними народними звичаями, які немов безодня відділяли Україну від Росії, і з самого початку послідовно проводив власне українську політику, хоч і доводилося йому, постійно пристосовуватись до російських вимог, іти тяжким шляхам до поставленої мети. Бачимо це хоча б уже з того як енергійно сприяв він розвиткові національної культури, мистецтва, церкви, чого, на

відміну від сучасних дослідників, не знали чи не брали до уваги попередні історики. Варто також зазначити, що ці діяння гетьмана були не окремими доброчинними актами приватної особи, а принциповим національно-культурним курсом, спрямованим на піднесення народної освіти, культури та зміцнення Української держави [7].

С. Павленко зазначав, що авторитарна ідеологія як орієнтир гетьмана в реальному житті Гетьманщини, проявляючись переважно в жорстких методах керівництва, доборі й розстановці кадрів, вимушено співіснувала з традицією звичаєвого права автономії.

Історик досить влучно підмічає, що все життя І.Мазепу супроводжувала надмірна обережність. Такий спосіб поведінки диктувався йому обставинами, обмеженими владними можливостями. Самійло Величко у своєму літописі справедливо називав гетьмана „Макієвелем і хитрим лисом". Сам І. Мазепа так формулював свої принципи, запозичені з авторитетного для нього твору „Володар" італійського мислителя Ніколо Макіавеллі: „Все гине там, де володар не є готовий кожної хвилини захищати свою владу як лев, як вовк, як собака" [8].

Таким чином, вся державотворча діяльність Івана Мазепи була спрямована в першу чергу на те, щоб запобігти знищенню української політичної автономії. Саме в руслі досягнення такої мети і відбувся перехід Івана Мазепи на бік шведів під час Північної війни.

Б. Крупницький вважає, що перехід І. Мазепи на бік шведів відбувся в контексті міркувань його про долю своєї країни. Саме як державний діяч, він дійшов висновку, що зв'язок України з Росією не відкриває для його Батьківщини ніяких щасливих перспектив.

Про це яскраво свідчили перші роки Великої Північної війни. Права та привілеї, а також державний устрій України й особливості її війська заважали Москві повною мірою використовувати у своїх військових цілях місцеві ресурси та козацькі полки. І хоча цар ще

не наважувався відкрито піти на радикальні обмеження української державності, загроза цього вгадувалася в уже здійснюваних заходах. Рік у рік посилювався наступ на Україну. Вже стало звичним, що російська сторона розпоряджалася як хотіла воєнними й господарськими ресурсами Гетьманщини. Та й значення правителя Української держави було зведено до ролі звичайного російського генерала, змушеного коритися тим чи іншим наказам. Нехтуванням високим становищем і приниженням гідності І. Мазепи також можна пояснити його роздратування та обурення. Адже метою російської політики, як свідчили факти, було цілковите знищення української самобутності. Виступаючи проти зв'язків з Росією, старшина вимагала змінити курс української політики. Тож, орієнтація на шведів не була особистою примхою І. Мазепи, цього прагнули й провідні кола української нації [9].

Безперечно, на сьогоднішній день в українській історіографії існує значна кількість версій причин переходу І. Мазепи на бік шведів, ми не будемо докладно розглядати всі точки зору, а лише зазначено, що в будь-якому випадку дії гетьмана можна виправдати, оскільки діяв він виключно в інтересах своєї держави, яку завжди захищав від російських загарбників.

Інтереси і цілі молодої Російської імперії та ослабленої Гетьманщини, створеної за прикладом Речі Посполитої, були дуже різні, як зазначає Т. Яковлєва. В певному плані Україна стала заручницею геополітичних планів Росії. Петро І намагався створити нову державу. Перед обличчям шведського наступу Лівобережжя повинно було перетворитися у випалений буфер військових дій. Саме ці фактори примусили І. Мазепу до союзу з Карлом XII [10].

Іван Степанович Мазепа, незважаючи на складний час свого гетьманування, коли знову постало ребром питання про остаточну втрату статус-кво України, був людиною надзвичайно високої сили волі. Для нього основоположним протягом всього періоду діяльності був принцип вільнодумства та відстоювання державних інтересів. Він був репрезентантом та поширювачем ідеї незалежної

України. Незважаючи на поразку всіх його спроб вивільнити українську націю із лещат російської самодержавної машини, він заклав паростки, які в подальшому сприяли пробудженню української нації. Безперечно, гетьман Мазепа заслуговує на визначне місце у європейському політикумі початку XVIII ст., як видатний український державний діяч.

---

1. Павленко С. Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. – К., 2004. – С. 18.
2. Яковлєва Т. Мазепа – Гетьман: в поисках исторической обьективности // Новая новейшая история. – 2003. – № 4.
3. Бодянський О. Чтение в императорском обществе истории и древности российских при Московском университете. – 1870. – Т. 1. – Кн. 3.
4. Павленко С. Вказ. праця. – С. 20.
5. Борщак І., Мортель Р. Іван Мазепа. – К., 1991. – С. 25.
6. Яковлєва Т. Указ соч.
7. Крупницький Б. Гетьман Мазепа та його доба. – С. 141.
8. Павленко С. Іван Мазепа. – К., 2003. – С. 414.
9. Крупницький Б. Вказ. праця. – С. 143.
10. Яковлєва Т. Указ соч.

У Х В А Л А

Міжнародної науково-теоретичної конференції «Доба гетьмана І. Мазепи в європейській історії: міфи і реалії» (м. Київ – Батурин, 7 – 8 листопада 2008 р., Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова)

Сьогодні, коли Україна переживає непрості часи становлення громадянського суспільства незалежної демократичної держави, вітчизняна історична наука є важливим чинником його консолідації.

Відновлення історичної правди про особистість гетьмана І. Мазепи, його політичний курс на здобуття самостійності для Української держави в надзвичайно складних та несприятливих умовах початку XVIII ст. є необхідним компонентом не лише для розвитку української історії, а й вагомим фактором об'єднання української нації, виховання її молодого покоління. Усвідомлюючи це, учасники конференції ухвалюють:

1. Координувати і поглибити наукову розробку проблем зовнішньої та внутрішньої політики І. Мазепи, ширше залучати до цієї справи студентів-істориків, аспірантів, молодих науковців;
2. Посилити увагу висвітленню політичного курсу уряду І. Мазепи в навчальному процесі вищих навчальних закладів України;
3. Сприяти активізації популяризації історичної правди про політику та особу гетьмана І. Мазепи в засобах масової інформації;

Відкриття конференції в «Українському домі». Перший проректор НПУ ім. М.П. Драгоманова, д. ф. н., професор Бех Володимир Павлович зачитує вітання Президента України Віктора Ющенка учасникам конференції.

Пленарне засідання. «Український дім». Члени президії: (зліва-направо) Борисенко Володимир Йосипович – завідувач кафедри історії України Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова, доктор історичних наук, професор; Бех Володимир Павлович – перший проректор Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова, доктор філософських наук, професор; Смолій Валерій Андрійович – директор Інституту історії України НАН України, доктор історичних наук, професор, академік НАН України.

«Український дім». Пленарне засідання. Виступає Сергійчук Володимир Іванович – д. і. н., професор кафедри давньої та нової історії України КНУ ім. Т. Шевченка.

Члени президії: Верстюк Владислав Федорович – заступник голови Українського інституту національної пам'яті д.і.н., професор і Виговський Микола Юрійович – заступник директора Інституту історичної освіти НПУ ім. М.П.Драгоманова д.і.н., професор.

Члени президії пленарного засідання конференції
професори Сергійчук В.І., Борисенко В.Й.

Члени президії пленарного засідання: (зліва-направо) Бех В.П. – перший проректор НПУ ім. М.П. Драгоманова, доктор філософських наук, професор. Виступає Смолій В.А. – директор Інституту історії України НАН України, д. і. н., професор, академік НАН України.

Пленарне засідання в «Українському домі». Перший проректор НПУ ім. М.П. Драгоманова В.П. Бех вручає орден Геродота Галікарнаського академіку НАН України, доктору історичних наук, професору Смолію В.А.

Академік НАН України, доктор історичних наук, професор Смолій В.А. – кавалер ордену Геродота Галікарнаського.

Виступає Чухліб Т.В. – д.і.н., старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України.

Пленарне засідання в «Українському домі». Виступає Владика Димитрій – архієпископ Переяслав-Хмельницький, намісник Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря, ректор Київських духовних академії і семінарії, вікарій Київської єпархії.

Виступає член президії пленарного засідання конференції Коваленко Володимир Павлович – директор Інституту археології та стародавньої історії Північного Лівобережжя, завідувач кафедри історії та археології України Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т. Шевченка, к. і. н.

Доповідає член президії пленарного засідання конференції Ленченко Володимир Олександрович – кандидат архітектури.

Засідання секції «Культурний контекст діяльності гетьмана І.Мазепи». Виступає Дзюба О.М. – к.і.н., ст. наук. співробітник Інституту історії України НАН України. Головують (зліва-направо) Гуржій Олександр Іванович – д.і.н., пров. наук. співробітник Інституту історії України НАН України, Шамрай Микола Григорович – д.і.н., проф. кафедри історії та етнології Черкаського національного університету імені Б. Хмельницького.

Виступає доцент кафедри історії України Інституту історичної освіти НПУ імені М.П.Драгоманова Глизь І.І. на засіданні секції «Міфи і реалії доби гетьмана І.Мазепи в пам'яті нащадків». Головують – Ярмошик І.І. – к.і.н., доцент, докторант кафедри історії України Інституту історичної освіти НПУ імені М.П.Драгоманова.

Виступає к.і.н., проф. кафедри історії України Інституту історичної освіти НПУ ім. М.П. Драгоманова Іванова Л.Г. на засіданні секції «Європейський контекст політичної діяльності гетьмана І. Мазепи». Головує Станіславський В.В. – к. і. н., старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України. На фото присутні (зліва направо): Ленченко В.О., Чухліб Т.В., Степанюк Ю.М., Цукренко Н.М., Бухальська М.А., Кононенко В.П., Процик І.В., Сікач В.М.

Виступає Бульвінський А.Г. – к. і. н., доцент кафедри історії України Інституту історичної освіти НПУ ім. Драгоманова на засіданні секції «Європейський контекст політичної діяльності гетьмана І. Мазепи».

Головують – Іванова Л.Г – к.і.н., професор кафедри історії України Інституту історичної освіти НПУ ім. Драгоманова; Станіславський В.В. – к. і. н., старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України. Секретар – Алфьоров О.А.

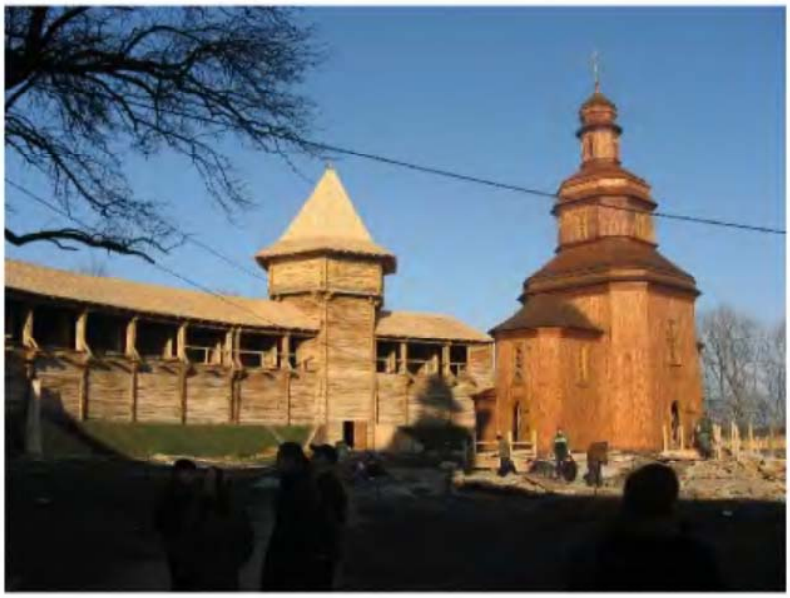
Студенти і викладачі Інституту історичної освіти НПУ імені М.П.Драгоманова в парку поблизу будинку-музею генерального судді Гетьманщини В. Кочубея

Будинок-музей генерального судді Гетьманщини Василя Кочубея

Знайомство з експозицією будинку-музею генерального судді Гетьманщини В. Кочубея. (Зліва-направо) Реєнт О.П. – заступник директора Інституту історії України НАН України, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України та Борисенко В.Й. – завідувач кафедри історії України Інституту історичної освіти НПУ ім. М.Драгоманова д.і.н., професор

Відбудована Троїцька церква Батуринської цитаделі

Викладачі й аспіранти Інтитуту історичної освіти НПУ ім. Драгоманова на фоні цитаделі.

Перший ряд (зліва-направо): Остапчук Н.І., Невінчана І.О., Візер С.О., Двірна К.П., Загребельна Н.І.

Другий ряд (зліва-направо): Кукуріка Я., Коваленко О., Борисенко В.Й., Сегеда Р.А., Бульвінський А.Г.

Відбудова Цитаделі Батуринської фортеці у 2008 році за сприяння Президента України Ющенка В.А

Організатори та учасники конференції на екскурсії в музеї археології Батурина

Викладачі й аспіранти Інституту історичної освіти НПУ ім. М.П. Драгоманова на фоні Воскресенської церкви-усипальниці К.Розумовського у Батурині. (Зліва-направо) Остапчук Н.І. – аспірантка кафедри історії України, Коваленко О.М. – аспірантка кафедри історії України, Загребельна Н.І. – к.і.н. доцент кафедри МВІСПД; Сегеда Р.А. – к.і.н., викладач кафедри історії України; Невінчана І.О. – к.і.н., викладач кафедри історії України; Бульвінський А.Г. – к.і.н., доцент кафедри історії України; Візер С.О. – к.і.н., доцент кафедри історії України; Двірна К.П. – к.і.н., доцент кафедри історії України; Литвин І.В. – аспірантка кафедри історії України.

Учасники конференції на фоні пам'ятника жертвам батуринської трагедії. (Зліва-направо): Невінчана І.О., Сегеда Р.А., Борисенко В.Й., Візер С.О., Онуфрієнко Н. – завідуюча відділу археології Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця», Коваленко О.М, Остапчук Н.І., Кукуріка Я.О.

Відбудова Цитаделі Батуринської фортеці

Коротко про авторів

Алфьоров Олександр Анатолійович – аспірант кафедри історії України Інституту історичної освіти НПУ ім. М.П. Драгоманова.

Андрущенко Віктор Петрович – ректор НПУ ім. М.П. Драгоманова, доктор філософських наук, професор, академік АПН України, член-кор. НАН України.

Бех Володимир Павлович – перший проректор НПУ ім. М.П. Драгоманова, доктор філософських наук, професор.

Борисенко Володимир Йосипович завідувач кафедри історії України Інституту історичної освіти НПУ ім. М.П. Драгоманова, доктор історичних наук, професор.

Бухальська Магдаліна Андріївна – канд. іст. наук, доц. кафедри українознавства Національного університету харчових технологій.

Вєтров Ігор Георгійович – канд. іст. наук, доцент, заступник директора Інституту історичної освіти НПУ ім. М.П. Драгоманова.

Виговський Микола Юрійович – д. іст. наук, професор, заступник директора Інституту історичної освіти НПУ ім. М.П. Драгоманова.

Владика Димитрій архієпископ Переяслав-Хмельницький, намісник Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря, ректор Київських духовних академій і семінарій, вікарій Київської єпархії.

Глизь Іван Іванович – канд. іст. наук, доцент кафедри історії України Інституту історичної освіти НПУ ім. М.П. Драгоманова.

Глущук Валерій Михайлович – здобувач кафедри історії України Інституту історичної освіти НПУ ім. М.П. Драгоманова.

Гуржій Олександр Іванович – д. іст. наук, провідний науковий співробітник Інституту історії України НАН України.

Двірна Катерина Петрівна – канд. іст. наук, доцент кафедри історії України Інституту історичної освіти НПУ ім. М.П. Драгоманова.

Желєзко Алла Миколаївна – аспірантка кафедри історії України Інституту історичної освіти НПУ ім. М.П. Драгоманова.

Іваненко Анатолій Іванович – канд. іст. наук, доцент ДВНЗ „Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет ім. Г. Сковороди”.

Іванова Людмила Георгіївна – професор кафедри історії України Інституту історичної освіти НПУ ім. М.П. Драгоманова, кандидат історичних наук.

Качмала Вікторія Іванівна – аспірантка кафедри історії України Інституту історичної освіти НПУ ім. М.П. Драгоманова.

Кірієнко Ольга В'ячеславівна – аспірантка Інституту української археографії і джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України.

Коваленко Володимир Павлович – директор Інституту археології та стародавньої історії Північного Лівобережжя, завідувач кафедри історії та археології України Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка, кандидат історичних наук.

Коваленко Оксана Миколаївна – аспірантка кафедри історії України Інституту історичної освіти НПУ ім. М.П. Драгоманова.

Кононенко Василь Петрович – аспірант Інституту історії України НАН України.

Короткий Віктор Андрійович – канд. іст. наук, доцент кафедри давньої та нової історії України КНУ ім. Т. Шевченка.

Кучмай Василь Віталійович – аспірант кафедри історії України Інституту історичної освіти НПУ ім. М.П. Драгоманова.

Литвин Ірина Валеріївна – асистент кафедри історії України Інституту історичної освіти НПУ ім. М.П. Драгоманова.

Литвин Сергій Едуардович – аспірант кафедри історії України Інституту історичної освіти НПУ ім. М.П. Драгоманова.

Остапчук Наталія Сергіївна – аспірантка кафедри історії України Інституту історичної освіти НПУ ім. М.П. Драгоманова.

Панюхіна Юлія Сергіївна – студентка Інституту історичної освіти НПУ ім. М.П. Драгоманова.

Процик Ігор Володимирович – асистент кафедри історії України і соціальних дисциплін Кременецького обласного гуманітарно-педагогічного інституту ім. Т. Шевченка.

Пшенишна Олена Олександрівна – аспірантка Київського національного лінгвістичного університету.

Сергійчук Володимир Іванович – професор кафедри давньої та нової історії України КНУ ім. Т. Г. Шевченка, доктора історичних наук, професор.

Сікач Віра Миколаївна – студентка Інституту історичної освіти НПУ ім. М.П. Драгоманова.

Смолій Валерій Андрійович – директор Інституту історії України НАН України, доктор історичних наук, професор, академік НАН України.

Степанюк Юрій Миколайович – студент Інституту історичної освіти НПУ ім. М.П. Драгоманова.

Тарапон Оксана Анатоліївна – канд. іст. наук, доцент кафедри історії та культури України ДВНЗ „Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет ім. Г. Сковороди".

Цукренко Наталія Михайлівна – студентка Інституту історичної освіти НПУ ім. М.П. Драгоманова.

Шамрай Микола Григорович – д. іст. наук, професор кафедри історії та етнології Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького.

Зміст

Вітання учасникам конференції Президента України *В.А. Ющенка* 3

Вітання ректора НПУ ім. М.П. Драгоманова, доктора філософських наук, професора, академіка АПН України ***В.П. Андрущенка*** 4

Вітання директора Інституту історії України НАН України, доктора історичних наук, професора, академіка НАН України ***В.А. Смолія*** 6

Тези доповіді проректора НПУ ім. М.П. Драгоманова, доктора філософських наук, професора ***В.П. Беха*** 8

Тези доповіді архієпископа Переяслав-Хмельницького, намісника Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря, ректора Київських духовних академії і семінарії, вікарія Київської єпархія ***Владики Димитрія*** 9

Тези доповіді професора кафедри давньої та нової історії України КНУ ім. Т. Г. Шевченка, доктора історичних наук, професора ***В.І. Сергійчука***

До питання про причини українсько-шведського союзу 1708 р. 10

Тези доповіді директора Інституту археології та стародавньої історії Північного Лівобережжя, завідувача кафедри історії та археології України Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка, кандидата історичних наук ***В.П. Коваленка***

Археологічні дослідження Батурина 11

Доповідь завідувача кафедри історії України Інституту історичної освіти НПУ ім. М.П. Драгоманова, доктора історичних наук, професора. ***В.Й. Борисенка***

Особливості політики уряду гетьмана І. Мазепи 12

Доповідь професора кафедри історії України Інституту історичної освіти НПУ ім. М.П. Драгоманова, кандидата історичних наук ***Л.Г. Іванової***

Іван Мазепа і Петро І: два політичних світогляди….. 21

Назви секцій конференції …….. 62

Доповіді

Гуржій О. І. І.Мазепа й І.Скоропадський: до історії взаємовідносин…… 63

Виговський М. Ю. Попередники І. Мазепи (гетьман І. Виговський) ……..…… 74

Шамрай М.Г. Гетьман І. Мазепа про духовний і культурний розвиток України як засіб виховання національної самосвідомості мас ……..…… 83

Глизь І. І. Повстання І.Мазепи в оцінці М. Костомарова і Ф. Уманця)……..…… 91

Вєтров І. Г. Проблема економічних зв'язків українських земель часів гетьманування І. Мазепи й України повоєнного періоду (1943 – 1950 рр.)…… 99

Двірна К. П. Арсеній Берло: боротьба за самостійність церкви та розвиток освіти на Переяславщині в першій половині XVIII ст…….. 115

Короткий В. А. Іван Мазепа на сторінках магістерської дисертації Володимира Антоновича «Последние времена козачества на правой стороне Днепра»……..…… 128

Тарапон О. А. Рецепція патріотизму української інтелігенції 20-х років XX ст. …… 142

Іваненко А. І. Переяславський козацький полк і Північна війна..... 157

Бухальська М. А. Оцінка державницької ідеології Івана Мазепи: погляд у минуле..... 172

Виступи

Литвин І. В. Гетьман Іван Мазепа – покровитель та меценат Михайлівського Золотоверхого монастиря..... 180

Алфьоров О. А. Рід Голубів у добу Івана Мазепи. «Самойловщики»..... 188

Остапчук Н. С. Ставлення І. Мазепи до православної церкви..... 198

Кононенко В. П. Іван Мазепа як представник центральноєвропейського нобілітету..... 207

Кучмай В. В. Ідеологема «мазепинства» як знаряддя політичної пропаганди в українсько-польських відносинах в період Першої світової війни..... 214

Кірієнко О. В. До історії видання п'єси Людмили Старицької-Черняхівської «Мазепа»..... 220

Литвин С. Е. Створення та становлення ОУН протягом 1920 – середини 1930 рр. в контексті збереження національної ідеї..... 228

Коваленко О. М. Іван Мазепа у дослідженні сучасної польської історіографії (2000 – 2005 рр.)..... 238

Пшенишна О. О. Духовна реабілітація І.Мазепи в контексті релігійної політики уряду Павла Скоропадського 1918 р. 243

Глущук В. М. Політичне та військове мистецтво Івана Мазепи в патріотичній боротьбі за ідею та незалежність України..... 253

Желєзко А. М. Історики-краєзнавці першої половини XX ст. про меценатську діяльність гетьмана І.Мазепи..... 260

Качмала В. М. Відлуння соціально-економічних перетворень гетьмана І. Мазепи на економічний розвиток Лівобережної України на початку XX ст. 266

Процик І. В. Європейський вибір гетьмана І.Мазепи та сучасного Президента України: порівняльний аналіз..... 273

Степанюк Ю. М. Відносини гетьмана І.Мазепи із Запорізькою Січчю..... 277

Цукренко Н. М. Аналіз мотивів Івана Мазепи у зміні зовнішньополітичного курсу..... 283

Панюхіна Ю. С. Столиця Гетьманщини Батурин в національній пам'яті українців..... 289

Сікач В. М. Гетьманщина на початку XVIII ст., політична діяльність І. Мазепи..... 295

Ухвала Міжнародної науково-теоретичної конференції «Доба гетьмана І. Мазепи в європейській історії: міфи і реалії (м. Київ – Батурин, 7 – 8 листопада 2008 р.)..... 302

Ілюстрації..... 303

Коротко про авторів 318